

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Насилля — головний аргумент більшовизму

Деформації в розвитку українського села у 80-х — на початку 90-х років

Депортація кримських татар у 1944 р.

Сталінізм і Україна

Кордони України: історія та проблеми формування (1917—1940 рр.)

Шлюб і подружнє життя у Київській Русі

1'92

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносів**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спірін**, **В. П. Чугайов**.

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**, **П. Г. Яковенко**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор **М. В. Коваль**,
канд. іст. наук **В. М. Волковинський**,
канд. іст. наук **В. М. Ричка**

Редакція публікує матеріали,
якщо поділяючи погляди їх авторів.

Здано до набору 11.10.91. Підп. до друку 27.01.92.
Формат 70×108/16. Папір № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл. вид. арк. 15,24. Тираж 12625 пр. Зам. 6-111. Ціна 2 крб. (індивідуальна), 2 крб. 50 к. (колективна).

Київська книжкова друкарня наукової книги
252004 Київ, 4, вул. Репіна, 4,

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 1(370),
январь, 1992. Академия наук. Институт истории Украины. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».
Адрес редакции: 253001 Киев 1, ул. Грушевского, 4.
Киевская книжная типография научной книги, 252004, Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції

253001 Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 1 (370)

СІЧЕНЬ 1992

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

- Курносів Ю. О. Насилля — головний аргумент більшовизму (*Закінчення*) 3
Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80-х — на
початку 90-х років 18
Бугай М. Ф. Депортація кримських татар у 1944 р. 29

Маловідомі сторінки історії

- Шановал Ю. І. Сталінізм і Україна (*Продовження*) 45
Боечко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Кордони України: історія
та проблеми формування (1917—1940 рр.) 56

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Трубайчук А. Ф., Полянський П. Б. (*Фастів*). Історико-публіцистична
література 1988—1991 рр. про договори 1939 р. між СРСР та Німеччиною 78

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії політичних партій і рухів України

- Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905—1917 рр.) 90
* * *
Вівчарик М. М. Національні процеси в українському селі в умовах демо-
кратизації суспільства 98
Зінченко А. Л. (*с. Лука-Мелешківська Вінницької обл.*). Чи була відокрем-
лена церква від держави у 20-ті роки? 104

Трибуна молодого автора

- Салига Л. П. (*Сімферополь*). Боротьба Х. Г. Раковського за розширення
прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень — ли-
пень 1923 р.) 115

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Кудря Т. В. Урок з історії України на тему «Запорізька Січ» 125

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі 131

НАШ КАЛЕНДАР

Матях В. М. Біля витоків «Киевской старини» (До 110-річчя виходу першого номера журналу) 142

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Замлинський В. О. В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки 151

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

Снапковський В. Є. (Мінськ). Про статтю В. А. Гриневича «Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри» 155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Федьков О. М. Угорський вчений у відділі історії України XIX—початку XX століття 158

Колодезева С. П. Захист докторської дисертації А. К. Тичиною 158

Маковійчук Іван Михайлович 159

Новий погляд на проблему

Ю. О. Курносів (Київ)

Насилля — головний аргумент більшовизму *

У статті розглядається марксистсько-ленінське ставлення до насильницьких дій у політиці, аналізується використання керівними колами Комуністичної партії насилля як головного аргумента своєї політики щодо імущих верств населення, колег по революційній боротьбі, а головне — значної частини комуністів та мільйонних мас співгромадян. Акцентується увага на поступовому зростанні опору насильству, всезаборонству, обмеженню прав і свобод людини. Йдеться про конкретних учасників цього опору — тих, хто суспільні інтереси ставив вище за особисті і цим самим наближав час демократії, що кінець кінцем зумовило розвал самої партії.

Багато горя і страждань українському народу, як і всім радянським людям, принесла фашистська навала. Однак і в ті грізні, надзвичайно відповідальні для долі Вітчизни роки шельмування й криваві розправи над «ворогами народу» продовжувалися, хоч їх масштаби дещо зменшилися. В тюрмах і таборах залишалися мільйони безневинно ув'язнених. Не припинялися й необгрунтовані репресії. Гітлерівська канонада вже лунала у безпосередній близькості від Москви, а в цей час неподалік від столиці, з її іншої сторони, продовжували гриміти сталінські залпи, від яких гинули ні в чому не повинні воєначальники і ушлявлені командири Червоної Армії, у тому числі з України, які були так потрібні фронту, що стікав кров'ю. Під дулами автоматів проходило переселення цілих народів. Це було, по суті, продовженням геноциду під більшовицькими гаслами.

В роки війни яскраво проявився патріотизм радянських людей, їх готовність до останньої краплі крові захищати рідну землю. Але «вождь народів» та його найближчі сподвижники, які погрузли у зловживаннях, інтригах, боротьбі між собою за збереження привілейованого становища біля керма влади, навіть і не прагнули гідно оцінити подвиг народу у боротьбі проти чорних сил фашизму.

Навпаки, своєрідним салютом Перемозі стало нове посилення репресій. Причому в конвейєри НКВС і держбезпеки потрапили вищі воєначальники, керівні працівники народного господарства, завдяки непохитній волі, велетенській працездатності й таланту яких було зламано гітлерівську воєнну машину. Знову чесними людьми стали поповнюватися тюрми й табори, знову у беріївських катівнях почастишали випадки виконання смертних вироків. Країна «закишила» зрадниками, шпигунами, ворогами соціалізму. Все поверталось на круги своя.

А на Західній Україні, як під час боротьби проти фашизму, в перші повоєнні роки спалахнула справжня громадянська війна. Тут протягом досить тривалого періоду точилася збройна, на думку її учасників, національно-визвольна боротьба, спрямована проти більшовицького деспотизму. Офіційні ж власті кваліфікували її як антирадянські, бандитські дії. Однак незалежно від політичних визначень цієї трагедії, зрештою, насилля одних зумовлювало насильницьку протидію інших.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 12.

І українська повстанська армія, і радянські збройні формування та каральні органи жорстоко ставилися до простих людей, які опинилися між цими двома силами. Відтак із західних областей України знову рушили ешелони на північ і схід, у казахські степи, поповнюючи переможеними, а частіше й зовсім невинними вже переповнені концтабори ГУЛАГу.

Головною опорою тоталітарних систем завжди були спеціальні каральні органи, бо тільки завдяки їх репресивній діяльності могли існувати такі режими. В нашій країні цю роль виконували передусім органи державної безпеки. На їх рахунку — багато гучних провокаційних справ, різних судових процесів, організованих у 30-х — на початку 50-х років. Для виправдання свого існування в кабінетах і катівнях цієї установи народжувалися — на замовлення більшовицьких можновладців — міфи про виникнення та діяльність неіснуючих підпільних організацій, що давало привід для чергового нарощування репресивних заходів.

Насправді ж у країні після громадянської війни реально не було жодної організації, яка б загрожувала існуючому ладові. Тим часом штати комітету державної безпеки, які займалися внутрішніми справами, постійно зростали, і, відповідно, розширювалася мережа місцевих органів КДБ. Таємні «очі і вуха государеві» знаходилися чи не в кожному трудовому колективі.

На цьому фоні майже неправдоподібно звучить перша частина цитованого нижче виступу М. С. Хрущова на липневому (1953 р.) Пленумі ЦК КПРС, де розглядалося питання «Про злочинні антипартиїні і антидержавні дії Берія». Згадуючи поліцейський режим за часів царату, він зазначав, що «перший раз побачив жандарма, коли мені вже було, мабуть, 24 роки. На рудниках не було жандармів. У нас був один козак — поліцейський, який ходив і пиячив. У волості нікого, крім одного урядника, не було. Тепер у нас у кожному районі начальник МВС, у нього — великий апарат, оперуповноважені. Начальник МВС одержує найвищу ставку, більшу, ніж секретар райкому партії. Але якщо у нього така мережа, то треба ж показувати, що він щось робить»¹⁶.

Результатом невтомної діяльності правоохоронних органів, причому в тісному контакті з партійними, стало, зокрема, фізичне і моральне насилля щодо широких верств інтелігенції — письменників, поетів, митців, журналістів, діячів науки. Так, одразу після війни вони почали розправлятися з представниками художньої інтелігенції на основі постанов ЦК ВКП(б) з питань літератури і мистецтва, виданих у 1946—1948 рр. Згодом за ініціативою й підтримкою того ж ЦК гоніння і репресії охопили й наукове середовище. Зокрема, лисенківщина призвела до розгрому вітчизняної генетики, в загоні опинилася кібернетика. Нешадному осуду будь-яких проявів інакомислення з боку вчених-суспільствознавців були підпорядковані дискусії з філософії (1947 р.), мовознавства (1950 р.), політичної економії (1951 р.). Одночасно розпочалися цькування «космополітів», звинувачення у «низькопоклонстві перед Заходом», фабрикувалася так звана справа лікарів тощо.

Для кожної подібної кампанії знаходилися добровільні чи «рекомендовані» компетентними органами донощики, викривачі, підспівувачі й інші «доброзичливці», які активно підключалися до фабрикування сфальсифікованих справ.

Зневага до життя людини виявлялася не тільки у проведенні репресивних заходів, інших форм насильства. З кінця 40-х років до цього додалися злочинні секретні експерименти над беззахисним населенням, зокрема тим, що проживало в аулах у районі Семипала-

¹⁶ Див. виклад деяких матеріалів цього Пленуму ЦК КПРС в газ. «Известия», 4 і 5 січня 1991 р.

тинська, де проводилися випробування атомної і водневої зброї. І хоча хід цих робіт контролювало відомство Берії, від якого годі було чекати милосердя, вчені-фізики не могли не знати про фатальні наслідки ядерних вибухів для здоров'я людей, але мовчали, як, до речі, й лікарі, що проводили медичні дослідження над опроміненими жителями населених пунктів, розташованих поблизу полігону*. Таким самим було ставлення й до населення інших подібних місцевостей¹⁷.

Однак уже в перші повоєнні роки, незважаючи на всевладдя тоталітаризму, дедалі помітнішим ставав опір існуючим порядкам як з боку трудящих, так і в'язнів концтаборів ГУЛАГу. Так, у 1948 р. виник бунт зеків табірної пункту Салехарда, наступного року — Берлага. У 1952 р. застрайкували в'язні в Екібастузі, через рік — у Воркуті. Проте найбільше в історії радянської каторги повстання в'язнів, які рішуче протестували проти нелюдських умов життя й виснажливої праці, відбулося у 1954 р. в таборі м. Кенгир (нині — Джебказган). Тут було зібрано вчорашніх солдатів, які побували у фашистському полоні, волелюбних нескорених прибалтів — «лісових братів» та оунівців, що склали зброю, а також «членів сімей зрадників Батьківщини» та інших «ворогів народу».

Але встановлений у цьому закладі режим не витримували навіть ті, хто пройшов полон і фашистські концтабори. Становище не змінилося і після смерті Сталіна та падіння Берії. Нарешті, 16 травня 1954 р. чаша терпіння в'язнів переповнилася. Зеки вигнали охорону за межі зони, забарикадувалися й зажадали прибуття комісії з Москви. Протягом 41 доби табір перебував під контролем адміністрації, створеної з числа самих в'язнів. Лише 26 червня танки і численні автоматники розкидали барикади, гусеницями розчавили або розстріляли сотні зеків. Так трагічно закінчився цей заколот¹⁸.

Мабуть, назавжди залишиться таємницею загальна кількість невинних людей, принесених у жертву більшовизмом заради втілення в життя його ідей. Проте можна впевнено сказати, що радянське суспільство заплатило море крові за злочинний експеримент — побудову сталінського соціалізму.

Із смертю Сталіна розпочався період різноманітних експериментів і кроків — від несміливих, вкрай обережних до рішучих, спрямованих на пошуки шляхів подолання канонів тоталітаризму, що панував у радянському суспільстві. Вже в перші місяці після смерті «вождя народів» його найближчі поплічники, які залишилися біля керма влади, вжили ряд заходів, що вносили певні елементи демократизації у політичну, соціальну та економічну сфери суспільного життя.

Однак найбільш сміливий крок у викритті зlodіянь сталінізму зробив М. С. Хрущов на XX з'їзді КПРС. Цим самим було покладено початок оновленню радянського суспільства, розвитку демократичних засад у його застарілому політичному механізмі. Один з найбільш наближених до «батька всіх народів», Хрущов також був причетний до огульних необгрунтованих арештів, масових розстрілів і катувань людей, але замовчував свою роль у винищенні інтелектуально розвиненої й дієздатної частини народу, в тому числі під час перебування на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У наприкінці 30-х та в 40-х роках.

І все ж саме з ініціативи Хрущова було ліквідовано концтабори, в результаті чого вийшли на волю сотні тисяч жертв сталінського терору, зокрема з України. Одні з них повернулися до рідних осель і сімей, інші ж не змогли розшукати своїх близьких, також репресо-

* Ці випробування проводилися тут аж до 1963 р. й призвели до того, що й сьогодні місцеві лікарні переповнені дітьми-потворами / Щербак Ю. Н. Время вождей прошло // Комсомольское знамя.— 1991.— 15 марта.

¹⁷ Комсомольская правда.— 1991.— 20 июня.

¹⁸ Там же.— 17 июля.

ваних у ті роки як «члени сімей ворогів народу». У душах багатьох вмерло не все те краще, що надихало їх, чобітьми табірних охоронців не було розчавлено почуття людської гідності. Проте всі, хто повернувся після багаторічних поневірянь і нелюдських умов життя, були люди з покаліченою долею. Навіть їхній вигляд сіяв у молодого покоління певну зневіру в справедливості та соціальній захищеності.

Розвінчавши культ особи Сталіна, Хрущов поступово сам опинився в полоні цієї небезпечної хвороби, яку стимулювали всі верстви тодішнього партійного керівництва — від союзного до місцевого, і час від часу відступався від ним же започаткованої демократизації. Це було помітним вже наприкінці 50-х років, а початок 60-х характеризувався відвертим переходом до згортання демократії.

Водночас тоді ж у країні став розвиватися правозахисний рух як форма протесту проти сваволі партійно-державного режиму. На Україні його діячі ще в середині 50-х років виступали проти придушення радянськими військами народної революції в Угорщині, згодом у день перевезення тіла Шевченка з Санкт-Петербурга на Україну (22 травня) проводили біля його пам'ятника в Києві маніфестації.

На Західній Україні виникло кілька нелегальних груп і організацій, частина з яких планувала збройним шляхом добиватися проголошення незалежної України, решта — мирним. Серед останніх слід виділити Українську робітничо-селянську спілку, створену в 1959 р. Вона ставила за мету добитися виходу України з складу СРСР на основі статей союзної Конституції, якими формально націям надавалися права на самовизначення. Програму спілки написав один з її організаторів юрист Л. Лук'яненко, який працював тоді у м. Радехові на Львівщині. У 1961 р. цю організацію було розгромлено, 6 її членів засуджено до тривалих строків тюремного ув'язнення, а Л. Лук'яненка — до страти. 73 доби чекав в'язень у камері смертників виконання вироку, який, зрештою, було замінено 15-річним ув'язненням.

Подібна доля спіткала й групу, очолювану техніком-будівельником Б. Гарматюком, судовий процес над членами якої відбувся в Івано-Франківську в 1959 р. А 1961 р. на судовому засіданні розглядалася справа членів «Українського національного комітету», створеного у Львові. З 20 підсудних — в основному робітників львівських заводів — двох розстріляли¹⁹.

В східних областях України протест проти існуючих порядків знаходив вияв у організації літературно-мистецьких вечорів, які набували політичного забарвлення, захисті української мови тощо. Своє світобачення в опублікованих та виданих самвидавом віршах, прозі, літературно-критичних статтях демонструвала творча молодь Києва, Одеси, Львова, Харкова, Донецька, представників якої згодом назвали шестидесятниками. Серед них насамперед слід виділити І. Світличного, І. Дзюбу, І. Драча, Є. Сверстюка та ін. Їх творча і просвітницька діяльність сприяла формуванню громадянської і національної свідомості багатьох людей.

Власті жорстоко придушували подібні інакомислення, особливо на Україні. В той час як у Москві скульптор Е. Неизвестний ще міг вільно дискутувати з Хрущовим, у нашій республіці найменші так звані політичні провини каралися різними строками тюремного ув'язнення. Так, у 1956 р. в Києві розглядалася справа П. Кулька, у 1957 р. в Рівному — В. Кобринчука, у Дніпропетровську — А. Турика, у 1958 р. в Донецьку — О. Тихого, у 1960 р. в Сумах — І. Полозка, у Тернополі — П. Струса, у 1961 р. в Донецьку — групи громадян на чолі з журналістом Г. Гайовим, у 1962 р. в Запоріжжі — В. Савченка, В. Ришковенка, Ю. Покрасенка, О. Воробйова, В. Чернишова, Б. Надтоки,

¹⁹ Вільне слово.— 1990.— № 7.— С. 5; Сучасність (Мюнхен).— 1967.— № 12.— С. 64.

у Чернівцях — Д. Ковальчука, у 1963 р. в Луцьку — Ю. Савчука та ін.²⁰

Найбільших утисків від партійно-державного апарату в ті роки зазнала художня інтелігенція України. Так, у 1958 р. було знищено весь тираж забороненої книги поезій Д. Павличка «Правда кличе», в якій автор викривав ідеологічне фарисейство, бюрократизм, всякі перекручення сталінської доби. Керівництво ЦК КПУ звинувачувало у «формалістичних викрутасах» М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко. Твори молодих поетів, які прагнули виступити на захист загальнолюдських засад, не друкувалися. Не бажаючи ніяких змін у творчому житті, маститі художники Москви, скориставшись нерозумінням М. С. Хрущовим проблем образотворчого мистецтва, у 1962 р. розпочали кампанію різкої критики абстракціонізму й формалізму, в ході якої розправилися з авторами авангардних робіт. Її жертвами стали і деякі художники України.

На початку 60-х років у зв'язку з підвищенням цін на продукти харчування в ряді міст відбулися робітничі заворушення. Тогочасне кремлівське керівництво розправилося з ними звичними насильницькими методами. Особливо наочно це виявилось в Новочеркаську, де 2 червня 1962 р. війська розстріляли мирну 7-тисячну демонстрацію. Було вбито 24 і поранено 30 чол. 105 її учасників засуджено до різних строків ув'язнення, а сім — до розстрілу. Чимало жертв було при збройному придушенні робітничих заворушень у Донецьку, Артемівську, Краматорську та деяких інших містах України²¹.

Пов'язуючи всі процеси, що відбувалися в ті роки, з ім'ям Хрущова, треба мати на увазі, що переважна більшість їх була наслідком діянь та апаратних ігор фактично не зруйнованої ним командно-наказової системи, заложником і жертвою якої став сам реформатор. Зрештою, головні дійові особи цієї системи — вище кремлівське керівництво — змусили Хрущова піти у відставку.

Ця система зміцніла й набула особливого впливу на всі сфери життя суспільства в роки брежнєвської стагнації. Побачивши в особі нового керівника партії людину, яка прагнула мати більше почестей і розваг, його найближче оточення перетворило Брежнєва на пам'ятник самому собі.

Непристойне чинопочитання, непомірне возвеличення генерального секретаря відбувалося одночасно з виникненням різних культів і культиків. На місцях серед секретарів партійних комітетів з'явилося чимало «вождів» та «хазяїв», які не стільки займалися політичною роботою, скільки вирішували особисті справи, використовували владу як засіб для власного звеличення та збагачення. В той же час вони розправлялися з неугодами працівниками, як правило, діловими, компетентними людьми, особливо тими, хто дотримувався незалежних поглядів і не боявся їх висловлювати.

Перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест, який був одним з тих, хто всіляко вихваляв Брежнєва, запевняв його у своїх вірнопідданських почуттях, перебільшував власну роль у долі України, що супроводжувалося наростанням амбіціозності й пихатості, грубості й неповажного ставлення до підлеглих. Будучи тривалий час опорою брежнєвської системи, П. Ю. Шелест переоцінив у ній свою роль й у 1972 р. був знятий з посади. На його місце обрали В. В. Щербицького, який раніше разом з Брежнєвим працював на Дніпропетровщині. Він став одним з найближчих сподвижників генсека й служив йому вірою та правдою.

Отже, брежнєвщина стала об'єктивним наслідком усього попереднього розвитку радянської суспільно-політичної системи. Щоправда, у

²⁰ Українська інтелігенція під судом КГБ.— 1970.— С. 230—231.

²¹ Комсомольская правда.— 1991.— 27 апр.; Московские новости.— 1991.— 5 мая.

той час людей просто так не розстрілювали, але, використовуючи попередній досвід вольових розправ з населенням, передусім його найбільш освіченими верствами, діячами культури, власті знову почали кидати до в'язниць «незручних» для системи осіб, заповнювати ними табори та місця заслання. Не менш грізним інструментом репресій стали безпідставні запроторення найбільш настирливих шукачів правди і справедливості у спеціальні психлікарні, будинки для божевільних із жорстоким режимом, що не поступався тюремному. Загроза опинитися у цих місцях позбавлення волі, фізичних і моральних тортур, безперечно, стримувала діяльність деяких поборників демократії або, як їх тоді стали називати, дисидентів. Система вважала їх настільки небезпечними, що Ю. В. Андропов, будучи головою КДБ, створив у цьому відомстві спеціальне п'яте управління і значно розширив штати всього комітету.

Ці заходи органів держбезпеки не в останню чергу зумовлювалися тим, що в суспільстві не тільки назривало напруження, а й частіше відбувалися робітничі виступи, виявляли ознаки невдоволення представники інших соціальних груп населення. Так, у 1972—1973 рр. мали місце заворушення на окремих підприємствах Дніпропетровська, Дніпродзержинська та Києва. В 1979 р. відбулися страйки і заворушення на деяких заводах і фабриках Гомеля, Кохтла-Ярве, Ленінграда, Тольятті, у 1980 р. — Мінська, Горького, Тольятті, у 1981 р. — Прип'яті (Київська обл.), Києва²². Під час цих подій органи КДБ і МВС діяли звичними каральними методами, хоча існуванню радянського політичного ладу робітничі виступи не загрожували.

В ті роки пропагандистський апарат партії, керівництво КПРС робили особливий наголос на тому, що в радянському суспільстві нібито здійснюється справжнє народовладдя. Це положення навіть увійшло до Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р. Проте воно базувалося не на реальних фактах, а на парадних гаслах, зафіксованих у цих документах.

Закріплення в Конституції положення про те, що Комуністична партія є керівною і спрямовуючою силою суспільства, повсякденна практика свідчили, що вся повнота влади в країні була зосереджена в руках апарату ЦК КПРС, на чолі якої стояв генеральний секретар, за визначенням М. С. Горбачова, — диктатор, більше якого не було в світі²³. Хоча в дійсності генеральний секретар міг діяти лише в межах того, що допускала сама система, якій він служив і від якої залежав. Система ж не могла дозволити генеральному секретареві здійснювати демократичні перетворення, бо це означало б для номенклатури не що інше, як кінець її панування.

Отже, справжнім господарем держави, вершителем долі всього народу і кожної людини зокрема залишався адміністративно-бюрократичний апарат виконавських органів — партійних, державних, господарських. Саме з його середовища формувалася верства, яка діяла поза законом і поза критикою, безсоромно користувалася всілякими привілеями. Система, декларативно скасувавши стани, створила новий, нікому не підзвітний клас. Більше того, будь-який компрометуючий матеріал на певних номенклатурних осіб, що надходив у КДБ чи МВС, мав бути негайно знищений. Брехня і цинізм міцно увійшли в плоть і кров цієї верстви. Саме вона намагалася реанімувати сталінізм і сповідувала для решти населення всезаборонство. Нормальну політичну активність людей стали вважати виявом інакомислення, яке жорстоко придушувалося з допомогою різноманітних силових методів.

І знову Україна опинилася в «авангарді». Тут під приводом бороть-

²² Жуковський Аркадій, Субтельний Орест. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 143; Московские новости. — 1991. — 5 мая.

²³ Правда. — 1990. — 1 дек.

би проти націоналізму значно посилювалися репресії. Менше ніж через рік після приходу до влади Брежнєва слухняне керівництво республіки вирішило довести свою лояльність Москві тим, що дало дозвіл на проведення у серпні — вересні 1965 р. в ряді міст України — Києві, Одесі, Феодосії, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку — численних арештів. Жертвами їх стали насамперед діячі української культури, представники інших груп інтелігенції, а також студенти, робітники. Вони виступали проти деформацій, яких зазнавала радянська політична система, проти згортання демократії, ідеологізації суспільного життя.

Наростання опору адміністративно-командній системі, підготовка, передусім представниками художньої інтелігенції, громадської думки до необхідності кардинальних змін всередині країни, прагнення, як писав О. Підсуха, «вітру весняного, свіжого бризу знизу й доверху й зверху донизу» були характерними особливостями того часу.

Усім інакомислячим, затриманим у нашій республіці, інкримінувалася антирадянська націоналістична діяльність, бо на Україні звинувачення в націоналізмі ніколи не потребувало особливих доказів. Тому й штампувалися один за одним розпорядження про арешти, відбувалися численні несправедливі і, як правило, закриті судові процеси, відправлялися по етапу у далекі північні табори або психлікарні один за одним сини й дочки України, по суті, цвіт її нації.

Проте насправді дисиденти не займалися ворожою націоналістичною діяльністю, а протестували проти політики русифікації, здійснення на практиці теорії злиття націй, що проповідувалося й директивно насаджувалося ідеологічною верхівкою. Це були спроби захистити духовні цінності і матеріальну культуру українського народу, добитися, щоб він став дійсним господарем на своїй землі. Анкетувалася також увага на необхідності покінчити з епохою насильства, страху, свавілля і брехні. Причому все це робилося в рамках діючого у Радянському Союзі законодавства. Відповіддю ж властей на природні вимоги людей були хвиля за хвилею масові репресії.

Наведемо лише деякі факти 1965—1966 рр. Так, після арешту в 1965 р. (для декого він став повторним) були засуджені до різних строків тюремного ув'язнення брати М. і Б. Горині (викладач і мистецтвознавець), літературний критик І. Світличний, слюсар Львівського електровакуумного заводу І. Гель, конструктор-модельєр Львівського проектно-конструкторського інституту легкої промисловості Я. Менкуш, художник П. Заливаха, викладач Луцького педінституту Д. Іващенко, вчитель з Феодосії М. Масютко — учасник штурму Берліна — та багато інших²⁴.

В цілому в 1965 р. за вільне слово і незалежну думку було заарештовано кілька десятків найталановитіших представників молодшої генерації української інтелігенції та інших соціальних верств. У вересні того року, виступаючи в кінотеатрі «Київ», І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл, Ю. Бадзьо та інші картали реакційні сили, які перейшли у наступ. Це був перший громадянський політичний протест проти перших масових політичних арештів у Радянському Союзі післясталінського часу²⁵.

Отже, хрущовська «відлига» зробила свою справу. Чимало людей, насамперед з числа інтелігенції, вже не мовчали. Вони надсилали скарги у різні радянські й міжнародні інстанції на свавілля правоохоронних органів, вимагали проведення судових процесів, зверталися до керівництва республіки з проханням розібратися у безчинствах, що мали місце, тощо. Дедалі активніший пошук справедливості вели як в'язні, так і ті, хто залишався на волі, хоч багато з них зазнавало

²⁴ Сучасність.— 1966.— № 12.— С. 64.

²⁵ Трибуна.— 1991.— № 4.— С. 33.

адміністративних стягнень, а інколи й переслідувань з боку каральних органів.

Зокрема, велика група творчої інтелігенції — 78 чол., серед яких мовознавець З. Франко (онука І. Я. Франка), літературознавець М. Коцюбинська (небога М. М. Коцюбинського), перекладач Г. Кочур, поет І. Драч, літературний критик І. Дзюба, мовознавець Ф. Жилко, письменник Б. Антоненко-Давидович та інші, — звернулася у 1966 р. до прокурора УРСР Ф. К. Глуха і голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Ф. Нікітченка з проханням роз'яснити суть вини заарештованих у 1965 р. їхніх друзів і знайомих, а також дозволити бути присутніми на судових процесах. 10 членів Спілки художників України звернулися у квітні 1966 р. до Верховного суду УРСР з клопотанням переглянути справу талановитого художника П. Заливахи. Тоді ж кінорежисер С. Параджанов, композитори, заслужені діячі мистецтв УРСР В. Кирейко і П. Майборода, письменник Л. Серпілін, поетеса Л. Костенко, поет І. Драч і член-кореспондент АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР, лауреат Ленінської і Державної премій авіаконструктор О. Антонов звернулися до ЦК Компартії України і ЦК КПРС з вимогою, щоб відповідні державні органи публічно роз'яснили причини масових арештів 1965 р. й забезпечили відкритий розгляд справ як гарантію справедливості²⁶.

За виступи проти політичних арештів, турботу про долю ув'язнених були звільнені з роботи (а члени партії виключені з КПРС) літератори, викладачі І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, В. Чорновіл, В. Стус, А. Матвієнко, І. Бойчук, а група працівників газет, журналів та радіо Києва — за заяву проти заборони викладання в університеті М. Шаповалу та ін.

Адміністративні покарання, а згодом і судові переслідування не вплинули на громадську позицію тих, хто не міг примиритися із затиском демократії. Вони продовжували протестувати проти порушень елементарних прав людини. Чимало з них безрезультатно зверталось до П. Ю. Шелеста, зокрема, літпрацівник редакції газети «Радянська Україна» П. Скочок — з приводу несправедливого вироку суду в справі вчителя української мови і літератури М. Озерного, В. Чорновіл — з проханням розібратися у причинах арештів, І. Дзюба, І. Світличний, Н. Світлична, Л. Костенко — щодо недотримання законності під час судових процесів тощо. А сестра І. Світличного — Н. Світлична, зневірившись у бажанні керівництва Комуністичної партії розібратися у тому, що відбувається, і припинити свавілля, у фототелеграмі на ім'я президії XXIII з'їзду КПРС прямо запитала: «Чому відмовчуєтеся, ви, комуністи?»²⁷⁻²⁸.

Не припиняли боротьби за свої права й ті, хто перебував у тюрмах та на засланні. Так, М. Горинь, І. Кандиба, Л. Лук'яненко надіслали листа до Комісії охорони прав людини при ООН. Вони повідомляли про свій арешт за те, що добивалися поліпшення становища робітників, захищали конституційні права української мови і культури в цілому й просили піднести голос протесту проти антигуманних дій КДБ, проти цинічного ігнорування елементарних прав в'язнів²⁹.

У наступні роки продовжувалися репресивні заходи щодо діячів післясталінського національно-культурного відродження. Його найбільш активною силою продовжувала залишатися художня інтелігенція, передусім письменники, а також представники інших соціальних верств населення. Так, у 1967 р. в Івано-Франківську було заарештовано і засуджено до різних строків ув'язнення й заслання членів групи «Український національний фронт», організованої в 1964 р. До її складу входили публіцист, працівники міліції, закладів культури, освіти,

²⁶ Українська інтелігенція під судом КГБ.— С. 185—189.

²⁷⁻²⁸ Там же.— С. 191.

²⁹ Там же.— С. 234—235.

фрезерувальник, інженер-економіст та ін. Група мала нелегальний друкований орган — журнал «Батьківщина і свобода» (вийшло кілька десятків номерів) та випустила збірник художніх творів під назвою «Месник»³⁰.

Ціла низка різних звинувачень висувалася на адресу О. Гончара після опублікування у 1968 р. його роману «Собор». Дісталася й тим, хто встиг позитивно оцінити цей твір. Тодішній перший секретар Дніпропетровського обкому Компартії України можновладний О. Ф. Ватченко, пізнавши себе в одному з негативних персонажів роману, розгорнув проти його автора шалену кампанію цькування. Кінець-кінцем О. Гончару довелося залишити посаду керівника Спілки письменників України.

З іншими літераторами та журналістами поводитися значно суворіше. Так, протягом багатьох років був позбавлений можливості друкуватися І. Чендей після виходу у світ в 1968 р. його збірки повістей та оповідань «Березневий сніг», у якій йшлося про суперечності сучасного життя, розцінені властями як «наклеп на радянську дійсність». Нещадній критиці було піддано твори В. Дрозда, І. Білика, В. Голобородька та багатьох інших. Сміливий виклик ідеологічній машині, яка ретельно перемішувала всі нації, кинув своєю книгою «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюба. Відповіддю властей стали заборона друкуватися, а згодом його арешт. В той же час опальний академік А. Д. Сахаров доклав багато зусиль для пропаганди положень цієї праці і допоміг перекласти її англійською мовою. Тоді ж було засуджено В. Морозова — автора «Репортажу із заповідника ім. Берії», що нелегально розповсюджувався на Україні, В. Чорновола — за збірник матеріалів «Лихо з розуму» та інших.

Новий спалах масових розправ і арештів інакомислячих розпочався у 1972 р. з обранням на посаду першого секретаря ЦК КП України Щербицького. За його володарювання особливою непримиренністю у боротьбі з українськими дисидентами, «носіями націоналізму» прославилися ідеолог-каратель, секретар ЦК КП України В. Ю. Маланчук і голова КДБ України В. В. Федорчук.

Із членів Спілки письменників України тоді виключали кожного, хто насмілювався висловлювати власні думки. Таких митців виключали також з лав партії, а інколи висилали за межі країни, як, наприклад, В. Некрасова. Чимало літераторів, зокрема О. Бердник, І. Світличний, В. Стус, В. Рубан, Ю. Литвин, Ю. Бадзьо та ін., опинилися у таборах як «націоналісти» і «антирадянщики».

Перебуваючи за колючим дротом, інакомислячі та інакодіючі продовжували відстоювати свої переконання, здійснювали різні правозахисні акції: збирали інформацію про факти бруталного ставлення табірної адміністрації до політв'язнів і передавали її своїм однодумцям на волю й за кордон, щоб світова громадськість знала про порушення прав людини у Радянському Союзі, про табірну діяльність.

І ті, хто відбував строк ув'язнення, і ті, хто жив по цей бік тюремних ґрат, неодноразово надсилали звернення до вищого керівництва країни, до громадської думки України і Союзу, до Організації Об'єднаних Націй. Так, у 1976 р. О. Бердник написав відкритого листа Брежневу, в якому зазначав, що КДБ узурпувала конституційні прерогативи влади, багато людей зазнають поневірянь внаслідок бездушного ставлення до них численних бюрократів, злочинна діяльність яких призводить до розвалу економіки країни, руйнування свідомості народу. Він пророко передбачив, що майбутні роки стануть роками жорстоких катастроф, наслідки яких не можна буде ліквідувати навіть шляхом скликання надзвичайного з'їзду партії чи введення надзвичайного становища³¹.

³⁰ Сучасність.— 1969.— № 3.— С. 101—102.

³¹ Україна.— 1990.— № 9.— С. 14.

Нелегкі випробування випали й на долю М. Руденка — талановитого поета, прозаїка, публіциста, дослідника. Він належав до когорти тих мужніх людей, які першими прилучалися до нового мислення, того покоління української інтелігенції, в якого давно почала пробуджуватися національна свідомість. До Великої Вітчизняної війни майбутній дисидент служив в охороні Кремля, потім — фронт, після Перемоги повернувся інвалідом. Рішення XX з'їзду партії кардинально вплинули на його світогляд, що знайшло відображення в написаних ним художніх творах і суспільно-політичній діяльності.

Як відзначали представники режиму — слідчі, прокурори, судді, М. Руденко став писати «не тільки не ті книжки», а й зустрічатися «не з тими людьми», діяв «не так». Адже у своїх художніх творах, публіцистичних та наукових трактатах він відтворював реальне життя, критикував діяльність КПРС у справі побудови комунізму, застерігав від сліпої віри в марксові економічні догми, полемізував з Марксом, вважав за необхідне проведення радикальної економічної реформи, поступовий перехід до ринкових відносин. За всі ці «ідеологічні збочення» М. Руденко у 1974 р. був виключений з КПРС, а наступного року — і з Спілки письменників³².

Однак і надалі він продовжував правозахисну діяльність. У 1976 р. письменник очолив створену в Києві групу сприяння виконанню Хельсінкських угод. Її фундаторами були письменник О. Бердник, генерал П. Григоренко, юристи Л. Лук'яненко та І. Кандиба, інженер М. Маринювич, вчителі О. Мешко та О. Тихий, біолог Н. Строката, колишній студент М. Матусевич. Необхідність створення такої групи зумовлювалася тим, що проголошені Хельсінкським актом права і свободи людей в умовах радянської дійсності не могли бути здійснені повністю, тому представники громадськості мали брати участь у контролі за виконанням рішень цієї міжнародної конференції.

Група збирала матеріали з цієї проблеми, виступала на захист політв'язнів, підтримувала зв'язок з московськими правозахисниками, у тому числі з А. Сахаровим, Ю. Орловим та ін. Крім того, вона захищала права українського народу, допомагала колишнім репресованим та сім'ям політв'язнів. У 1976—1985 рр. до групи вступили 36 осіб. Всі вони згодом були заарештовані й більшість засуджена. З них у неволі загинули О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко та В. Стус. Ще на 10 років (після 15 років перебування у таборах) подовжено строк ув'язнення Л. Лук'яненка. У мордовські концтабори потрапив М. Руденко. Опинившись у різних таборах та на засланні, члени групи продовжували відстоювати право людини на свободу слова, виступали за надання Україні дійсної незалежності³³.

Отже, репресії, спрямовані насамперед проти представників творчої інтелігенції, не досягли мети.

Високо оцінив громадянську позицію ряду українських письменників А. Д. Сахаров. Він, зокрема, виступив на захист В. Стуса — не тільки талановитого поета, а й благородної, кришталево чесної, сміливої людини, який кидав у вічі тюремникам: «Довіку не буде із мене раба!». У листі, адресованому 12 жовтня 1980 р. «учасникам Мадридської наради для перевірки Хельсінкських угод, головам держав-учасниць Хельсінкського акту», А. Д. Сахаров розцінив вирок, винесений В. Стусу, як ганебний вчинок радянської репресивної системи й закликав письменників усього світу, своїх колег — учених, усіх, кому дорога людська гідність, виступити за його скасування і за звільнення всіх незаконно засуджених³⁴. На жаль, його заклик не було почуто.

³² Рад. Україна.— 1991.— 12 січ.; Лит. Україна.— 1990.— 20 груд.; Лит. газ.— 1990.— 28 нояб.; Огонек.— 1990.— № 50.— С. 13.

³³ Вільне слово.— 1990.— № 7.— С. 6.

³⁴ Лит. газ.— 1990.— 22 авг.

У той період страху, неправди і лицемірства за свої переконання зазнавали адміністративних покарань і переслідувань окремі вчені республіки, які ігнорували кон'юнктурні міркування, дотримувалися високих моральних принципів. Вони не тільки бачили дедалі зростаючі суспільні біди, а й відкрито виступали проти самовихваляння, догматизму в науці. Нестандартно підходили до вивчення минулого українського народу історики О. Компан, О. Апанович, М. Брайчевський, Я. Дзира.

Деякі філософи і літературознавці прагнули критично осмислити дійсність, за що були звільнені з роботи, а частина з них навіть виїхала за межі республіки. Ряд науковців Інституту філософії АН УРСР було звинувачено в так званій «антирадянській націоналістичній агітації та пропаганді» і засуджено до різних строків тюремного ув'язнення та заслання.

Драматично склалася доля всебічно обдарованого науковця, спеціаліста з різних галузей знань, наділеного безцінним даром зцілителя, кандидата технічних наук Б. В. Болотова. У 1983 р. його було заарештовано й засуджено до восьмирічного ув'язнення в таборах за те, що він вважав неможливою побудову соціалізму в тогочасних умовах, висловлювався за передачу землі у приватну власність, надання можливості займатися підприємницькою діяльністю, за створення багатопартійної системи, засуджував введення радянських військ в Афганістан тощо. Сучасна дійсність довела правоту його поглядів і переконань.

Винаходи Б. В. Болотова, зокрема у галузі виробництва нерадіоактивної ядерної енергії, створені ним робототехнічні системи, здатні до самонавчання, викликали інтерес за кордоном — у США, Франції, Японії, а в Києві їх автора кілька разів звільняли з роботи. Навіть тюремне начальство використовувало його знання, дозволяло займатися науковими дослідженнями, результати яких впроваджувалися на підприємствах оборонної промисловості, а колеги-вчені відвернулися від нього³⁵.

Чимало людей інтелектуальної праці, інших чесних громадян республіки, вірних її синів було безпідставно спаплюжено, перемолото жорновами репресивних заходів. Зрештою, деякі з них змушені були залишити Батьківщину й поповнити емігрантські кола.

У середині 80-х років навіть вищому керівництву партії і держави стало зрозуміло, що втілення в життя більшовицьких ідей привело країну до кризового стану. Тому не дивно, що в його середовищі з'явилися люди, які наважилися на здійснення радикальних змін. Однак усвідомлення необхідності проведення таких перетворень і втілення їх на практиці — це різні речі. Адже долю суспільства вирішувала адміністративно-командна система та її апарат, а не окремі лідери, навіть керівники найвищого ешелону влади.

Тому один з ініціаторів перебудови — М. С. Горбачов, який став Генеральним секретарем ЦК КПРС, а згодом — Президентом СРСР, впродовж кількох років не наважувався дати рішучий бій реакційним силам у партійно-державному керівництві, які відверто й цинічно, наполегливо і відчайдушно чинили опір спробам демократизувати життя, здійснити радикальні зміни. Вони розуміли, що будь-які кроки в цьому напрямі ставлять під загрозу їх блага та привілеї.

І все ж у другій половині 80-х — на початку 90-х років робилися спроби покінчити з утопічним соціально-політичним експериментом над народами колишньої царської Росії. В 1985 р. з'явилася можливість національного відродження України й інших союзних республік, досягнення ними повної незалежності, надія на зміну існуючого тоталітарного режиму.

³⁵ Труд.— 1991.— 4 апр.; Веч. Київ.— 1990.— 25 квіт., 14 листоп.

Проте в процесі перетворень, здійснюваних у соціально-економічній і політичній сферах, почав наростати конфлікт між владою і суспільством. Його кульмінаційним моментом на Україні стали шахтарські страйки, масові мітинги і гучні маніфестації, голодування студентів у Києві восени 1990 р. тощо. Причиною цих подій були нерішучість властей при здійсненні кардинальних змін, їх небажання почути голос мас. Інакше й не могло бути, бо адміністративно-командна система завжди вбачала у людях лише інструмент для досягнення своїх цілей.

Тому і в процесі перебудови замість пошуків реальних шляхів співробітництва з усіма політичними силами, задоволення потреб людей, встановлення соціальної справедливості верхи традиційно покладали основні надії на використання силових методів. З цією метою було сформовано додаткові загони міліції особливого призначення, які рішуче використовують грубу фізичну силу, гумові кийки та газові суміші. До «наведення порядку» іноді залучалися й армійські підрозділи. Почали практикувати патрулювання деяких міст спільними нарядами міліції та військовослужбовців.

Проте навіть такі каральні засоби не завжди приносили успіх. Так, навесні 1991 р. прокотилася чергова хвиля шахтарських заворушень. Цього разу гірники Червоноармійська, Селідового, Макіївки, Донецька, Червонограда після кількадечних страйків відрядили своїх представників до Києва, де вони мали передати Верховній Раді УРСР вимоги шахтарів, і сподівалися на підтримку столичного робітничого класу та трудівників усєї України.

Для цього було створено ряд страйкомів, а 16 квітня у Києві оголошено про утворення республіканського страйкового комітету. Деякі виробничі колективи і окремі робітники спочатку приєдналися до страйкуючих, але незабаром відновили роботу. Такі їх дії пояснювались тим, що страйк був недостатньо організований, швидше мав стихійний характер, а, по-друге, парламентська комісія Верховної Ради УРСР, уряд республіки і представники Ради страйкуючих колективів шахтарів оперативно дійшли згоди і підписали взаємоприйнятний протокол. Певну роль відіграв і той факт, що змопівці не пропустили страйкарів до будинку Верховної Ради.

Страйк було припинено, однак організаційні процеси у робітничому русі республіки тривали. Невдовзі вони привели до виникнення Всеукраїнської організації солідарності трудящих («Солідарність»), створеної на установчому з'їзді Всеукраїнського об'єднання страйкових комітетів, який відбувся 21—23 червня у Києві. На ньому були присутні 313 делегатів з 23 областей України. Вони представляли трудові колективи, які загалом налічували понад 1,5 млн. чол.³⁶

Поряд з економічними вимогами делегати з'їзду висунули ряд політичних, зокрема про вихід України з складу СРСР, розпуск КПРС і Компартії України, припинення урядом УРСР фінансових відрахувань до союзного бюджету, розпуск Верховної Ради УРСР, розробка нового закону про вибори і на його основі проведення їх під міжнародним контролем тощо. «Солідарність» прийняла «Маніфест трудящих України», звернення до Верховної Ради УРСР, а також до Конгресу США, міжнародних профспілкових і правозахисних організацій та ін.

Суспільно-політична активність різних верств населення знаходила вияв і в інших формах. Так, восени 1991 р. відбувся гострий соціальний конфлікт у м. Носівка Чернігівської області. Дії місцевих партійних і радянських керівників піддали нищівній критиці учасники мітингів — представники ряду трудових колективів і навіть учні — на переповненому майдані міста. Вони пред'явили суворий, але справедливий рахунок за невміле господарювання першому секретарю райкому Компартії України В. Т. Сотниченко, голові райвиконкому В. А. Приходьку та

³⁶ Комсомольская правда.— 1991.— 26 юня.

голови міськвиконкому М. Д. Братицю і вимагали їх відставки. Однак «батьки» району і міста не знайшли нічого кращого для зменшення соціальної напруги, як виставити проти школярів міліцейський кордон³⁷. У ніч з 13 на 14 квітня протягом п'яти годин два десятки осканженілих змопівців, не розбираючи, хто правий, а хто винен, кийками розганяли очманілий натовп людей, які вийшли на вулицю з камінням у руках для з'ясування відносин з місцевою владою³⁸. Серйозні сутички відбувалися і в інших населених пунктах України.

Одним з переконливих свідчень початкового етапу процесу демократизації в республіці, поступового здобуття нею незалежності є виникнення й діяльність різноманітних громадських рухів і товариств, політичних партій, проголошення ними власних позицій та спроби їх об'єднання. Цей процес, що розпочався наприкінці 80-х років, триває й досі.

Незважаючи на прагнення демократичних сил консолідувати свої дії, роз'єднаність між ними подолана не до кінця, що негативно впливає на їх позиції. Прикро, що цього не розуміють керівники партій і рухів, хоча серед них є досвідчені парламентарі, зрілі політичні діячі.

Щоправда, дедалі помітнішою ставала відсутність «монолітної єдності» і в лавах Комуністичної партії, яка, однак, продовжувала значною мірою утримувати владу в своїх руках, хоча діяла, як правило, старими, випробуваними методами. До того ж на середину 1991 р. з КПРС вийшло понад чотири мільйони комуністів, у тому числі з Компартії України — півмільйона.

Коли почалася перебудова, нове керівництво країни, а слідом за ним і України проголосило необхідність прискорення розвитку економіки, передусім машинобудування. Проте невдовзі з'ясувалося, що виділені для цього десятки мільярдів карбованців були витрачені на виробництво військової техніки. Згодом було взято курс на радикальну економічну реформу, перехід до ринкових відносин, здійснення якого передбачає надання підприємствам повної самостійності. Але в економіці продовжували панувати міністерства і відомства, які не спинялися навіть перед порушенням виробничих зв'язків і фінансової системи, що призводило до спаду виробництва.

Дії центральних міністерств і відомств спричинили крах усіх урядових і альтернативних програм розвитку, торпедування реальних шляхів виходу з кризи, які пропонували фахівці, швидке зростання інфляції. Комуністична більшість у Верховній Раді України також забалотувала всі пропозиції прогресивних економістів республіки щодо оздоровлення її народного господарства.

Заміна у січні 1991 р. Голови Ради Міністрів СРСР М. І. Рижкова на прем'єр-міністра В. С. Павлова призвела до ще більшого загострення становища в країні. Відбувався дальший спад виробництва, продовжувалася невпинна емісія (друкування) грошей. Одночасно помітно зріс вплив військово-промислового комплексу, остаточно не зруйнованої адміністративно-командної системи. Її складовою частиною залишалося керівне ядро Комуністичної партії, в якому склалося впливове сталіністське угруповання, що виступало проти нового політичного курсу, перебудови економіки, розширення форм власності і взагалі гальмувало суспільний прогрес. При цьому воно розраховувало в разі необхідності застосувати насильницькі методи.

Саме це угруповання зробило спробу силою взяти соціальний реванш, вчинивши 19—21 серпня 1991 р. державний переворот. Щоправда, чимало подій, які відбувалися останнім часом, свідчило про підготовку реакційних сил до захоплення влади. Створення у прибалтійських республіках так званих комітетів національного порятунку і

³⁷ Рад. Україна.— 1991.— 11 черв.; Комсомольское знамя.— 1991.— 4 юня.

³⁸ Комсомольская правда.— 1991.— 30 мая.

використання там військ на їх прохання були, по суті, генеральною репетицією перевороту, про що попереджало багато представників демократичних сил, у тому числі голова Національної ради демократичної партії України Ю. В. Бадзьо³⁹.

Крім того, згадаймо про необґрунтоване введення військ у Москву та облогу Кремля під час засідання з'їзду народних депутатів Росії в лютому 1991 р. і сесії Верховної Ради СРСР влітку 1991 р., виступи Язова, Пуго і Крючкова на її закритому засіданні, вимоги прем'єр-міністра Павлова про розширення повноважень. Неодноразово майбутні путчисти приводили у підвищену готовність війська, розташовані на території України. Тривалий час депутатська група «Союз» у Верховній Раді СРСР виступала за введення у країни надзвичайного стану.

Такі дії реакційних сил переконливо свідчили про те, що існувала реальна загроза державного перевороту. Занепокоєння з цього приводу висловлювали багато політиків, у тому числі соратники М. С. Горбачова — О. М. Яковлев та Е. А. Шеварднадзе, і навіть екстрасенсів.

Проте цієї загрози чомусь не помічав або не хотів, не наважився зрозуміти президент країни. Він також не прислухався до попереджень тих, хто на основі конкретних фактів, називаючи конкретні імена, закликав вжити заходів для унеможливлення навіть спроби перевороту. Нічого він не зробив і в переддень заколоту, коли хунта діяла нахабно, цинічно дискредитувала й ігнорувала президентське оточення.

А 19 серпня змовники вже стали діяти відкрито. Того дня, ізолювавши Горбачова в Криму, вони заявили, що влада в країні перейшла до створеного ними так званого державного комітету по надзвичайному стану (ДКНС), до складу якого ввійшли вісім осіб: О. Д. Бакланов — перший заступник Голови Ради Оборони СРСР, В. О. Крючков — голова КДБ СРСР, В. С. Павлов — прем'єр-міністр СРСР, Б. К. Пуго — міністр внутрішніх справ СРСР, В. О. Стародубцев — голова Селянської спілки СРСР, О. І. Тізяков — президент Асоціації державних підприємств і об'єктів промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку СРСР, Д. Т. Язов — міністр оборони СРСР, Г. І. Янаєв — в. о. Президента СРСР.

Звернення цього комітету до радянського народу, перші його постанови, введення в ряді регіонів країни надзвичайного стану переконливо засвідчили реакційне обличчя путчистів. І це швидко зрозуміли всі демократичні сили країни, у тому числі України, тим більше, що до Києва було стягнуто війська, готові вступити у місто, як тільки на його вулиці вийде народ з протестами проти перевороту. Саме про це ультимативно заявив Голові Верховної Ради УРСР уповноважений ДКНС по Україні генерал армії Варенников.

Антиконституційну сутність перевороту одразу викрили Народна Рада, Народний рух України, ряд політичних партій та громадських організацій демократичного спрямування у зверненнях до народу республіки, заявах та відозвах. На прес-конференціях їх представники зазначали, що владу намагалася захопити верхівка військово-промислового комплексу і КДБ та правоконсервативне крило КПРС, і закликали не виконувати розпорядження путчистів, чинити опір їх діям, об'єднуватися для захисту демократії. На стінах будинків Києва і підземних переходів на Хрещатику з'явилися листівки Руху, в яких дії ДКНС слушно названо «військово-більшовицьким переворотом»⁴⁰.

Про те, що положення постанов ДКНС не мають юридичної сили на Україні, з певним запізненням було відзначено у Заяві Президії Верховної Ради УРСР. У ній також містився заклик уникати загострення соціально-політичної ситуації в республіці, запобігати конфрон-

³⁹ Трибуна.— 1991.— № 4.— С. 35.

⁴⁰ Огонек.— 1991.— № 37.— С. 7.

тації і протистоянню. Виступаючи 19 серпня по Українському телебаченню, Голова Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчук заявив, що у правовій державі все має відбуватися на основі закону і закликав населення республіки до спокою і витримки з тим, щоб не дати підстав для запровадження тут надзвичайного стану.

Політичні партії і рухи демократичного спрямування, народ України повністю підтримали позицію Верховної Ради РРФСР, президента Росії Б. М. Єльцина, десятків тисяч москвичів, які вчинили масовий опір заколотникам і фактично зірвали спробу державного перевороту, захистили не тільки себе, а й усі народи країни від сваволі путчистів, врятували демократію. Крах планів гекачепістів, створення умов для повернення М. С. Горбачова до Москви й виконання ним своїх президентських повноважень значною мірою пояснювалися громадянською позицією солдатів і офіцерів тих частин, які мали силою придушити опір трудящих. Вони відмовилися штурмувати будинок Верховної Ради РРФСР, на що сподівалися путчисти. Більше того, деякі армійські формування, окремі офіцери і генерали перейшли на бік народу, а кедебісти і військові, які мали охороняти своїх шефів — членів ДКНС, не чинили опору при їх арешті.

Отже, путч зазнав поразки, незважаючи на те, що механізм захоплення влади відпрацьований більшовиками давно й ґрунтовно. Заколотники, будучи відірваними від мас, не знали, що сьогодні народ вже не той, яким був у жовтні 1964 р., коли байдуже спостерігав насильницьку зміну влади в Кремлі.

Трудящі України не тільки підтримали дії москвичів у численних телеграмах і листах, заявах представників різних соціальних груп. Багато трудових колективів нашої республіки розпочали підготовку до страйку протесту. До того ж чимало українців у дні перевороту були на барикадах навколо Білого дому РРФСР пліч-о-пліч з росіянами, людьми інших національностей. Там же майорів національний синьо-жовтий прапор України.

На жаль, на Україні були люди, у тому числі посадові особи вищої і середньої ланок КПУ, прокуратури та інших установ, підприємств і організацій, які прямо або опосередковано (невтручанням, мовчазним очікуванням розвитку подій) підтримали заколотників.

24 серпня позачергова сесія Верховної Ради України розглянула надзвичайно важливе для дальшої долі народу питання: про політичну ситуацію в республіці й заходи, яких необхідно вжити для недопущення можливості повторення подібних дій у майбутньому. Сесія прийняла Акт про незалежність України.

В наступні дні Президія Верховної Ради України прийняла постанови про департизацію державних органів, установ та організацій, про власність Компартії України та КПРС на території України, а також Указ про тимчасове припинення діяльності КПУ до остаточного розслідування обставин, пов'язаних з державним переворотом, та ін.

Таким чином, спроба державного перевороту закінчилася поразкою тих, хто його готував і розпочав. Вона знаменувала завершення цілої епохи в історії нашої країни, коли в процесі соціалістичного експерименту більшовизм як основний аргумент використовував насилля — фізичне, ідеологічне, духовне, що ґрунтувалося на почуттях страху та брехні, і орієнтував на це свою еліту. Розпочався новий етап, етап народної демократичної революції, в ході якої юридично знищено компартійну систему й припинив існування «непорушний» Союз РСР.

Внаслідок краху контрреволюційного путчу було ліквідовано певні перешкоди на шляху дальшої демократизації суспільства. Однак виникла небезпека того, що ейфорія перемоги над реакційними силами може призвести до розгортання терору демократів замість запровадження принципів цивілізованої демократії, на основі якої у майбутньому можна відвертати нові спроби перевороту. Адже поки що лікві-

довано лише партапарат, а майже вся державна і господарська номенклатура залишилася при владі і навіть поповнилася значною мірою за рахунок тих же партократів — вірних носіїв ідей більшовизму.

Отже, ґрунт для існування й поширення необільшовицьких новацій остаточно не зник. Щоб запобігти їх розвитку, необхідно пам'ятати, що більшовики вже один раз — і на кілька десятиліть — дезорганізували суспільство, не забезпечили його членам нормоване благополуччя, принесли людям безліч страждань та нездійснених сподівань і, головне, негативно вплинули на генетичний код народу.

Досягнувши цього, більшовизм вичерпав себе. Інакше й не могло бути. Насилля, негідні вчинки ніколи й ніде не давали позитивних результатів. Навпаки, широко використовуючи цей свій головний аргумент, більшовики не створили нові продуктивні сили, не досягли належних обсягів національного продукту. За таких умов їм не залишалося нічого іншого, крім застосування насильницьких методів для несправедливого розподілу набутого попередніми поколіннями. Одразу після революції вони розграбували державні й церковні цінності та майно багатих людей, потім взялися за осіб, які мали достаток. Далі перманентно грабували селян, примусово заганяли їх у колгоспи. Водночас у засланих в табори було відчужено їх свободу, інтелектуальну власність і робочу силу. Нарешті, черга дійшла до розпродажу природних багатств країни, тобто, по суті, грабежу не тільки нинішнього, а й майбутніх поколінь.

Такою є стисла хроніка більшовицького насилля, яке не повинно ніколи повторитися. Гарантіями цього мають стати активна суспільно-політична позиція кожної людини, усвідомлення нею свого місця у суспільстві, нарешті — її громадянська сміливість.

Одержано 17 .09. 91

В статье рассматривается марксистско-ленинское отношение к насильственным действиям в политике, анализируется использование руководящими кругами Коммунистической партии насилия как главного аргумента своей политики в отношении зажиточных слоев населения, коллег по революционной борьбе, а главное — значительной части коммунистов и миллионных масс сограждан. Акцентируется внимание на постепенном возрастании сопротивления насилию, всезапрещению, ограничению прав и свобод человека. Речь идет о конкретных участниках этого сопротивления тех, кто общественные интересы ставил выше личных и этим самым приближал время демократии, что в конце концов обусловило развал самой партии.

П. П. Панченко (Київ)

Деформації в розвитку українського села у 80-х — на початку 90-х років

В статті висвітлюється складний еволюційний процес в українському селі у 80-х — на початку 90-х років. Відверто розповідається про дискримінаційну політику держави щодо нього.

Протягом останнього десятиріччя українське село зазнає неймовірних труднощів. Головною причиною цього є, безперечно, диктат держави, центральних органів влади та її надмірно чисельного апарату. На з'їздах народних депутатів СРСР і сесіях Верховної Ради України

в 1989—1991 рр. неодноразово наголошувалося на необхідності пріоритетного розвитку села, посилення уваги до його насущних запитів. Та, на жаль, як це нерідко траплялося й раніше, хороші слова розійшлися з життям і конкретними справами.

Яскравим прикладом цього є державна інвестиційна політика. Загальні суми капітальних вкладень в розвиток та вдосконалення аграрно-промислового комплексу (АПК) республіки мали б відповідати його питомій вазі у створенні національного доходу. Тим часом вони зовсім не були еквівалентними його частці. Так, на кінець 80-х років АПК давав третину національного доходу республіки, а одержував тільки 18% централізованих капітальних вкладень¹, тобто фактично стільки, скільки на початку вказаного періоду. Отже, про об'єктивність підходу в цій справі говорити немає жодних підстав.

Після прийняття Верховною Радою України Закону про пріоритетний розвиток села частка державних капіталовкладень перевищить внесок аграрно-промислового комплексу в національний дохід у 1991—1995 рр. щонайменше на 15 пунктів*. Обсяг щорічних субсидій АПК майже потроїться². В наступні роки частка централізованих капітальних вкладень дорівнюватиме його питомій вазі в національному доході республіки. Таке співвідношення відповідатиме здоровому глуздові. Зауважимо, що саме в такому аспекті дана проблема розглядається практично вперше. Однак, як розвиватимуться вказані тенденції на практиці, покаже тільки час.

Адміністративно-командна унітарна система вкрай спотворила відносини центру й республік, ущемлюючи інтереси останніх, зокрема, в матеріально-технічному забезпеченні сільськогосподарського виробництва. У 80-ті роки потреби колгоспів і радгоспів України в техніці й мінеральних добривах волею апаратних структур союзного уряду задовольнялися лише на третину, а інколи ще менше³. Парк сільськогосподарських машин та основних знарядь праці оновлювався неприпустимо повільно, внаслідок чого ослабилася матеріально-технічна база господарств, гальмувалося зростання продуктивності праці в них.

Тим часом центр наполегливо вимагав систематичного збільшення поставок м'яса, молока, цукру та іншої сільськогосподарської продукції в союзний фонд. Це змусило Голову Ради Міністрів України ** В. П. Фокіна досить різко виступити на четвертому з'їзді народних депутатів СРСР. Він, зокрема, відзначив, що неможливо переконати господарства республіки здавати свою продукцію, поки сільськогосподарською технікою й міндобривами вони забезпечуються, відповідно, на 20 та 70 відсотків їхніх потреб. Час керівникам центрального апарату, наголосив В. П. Фокін, засвоїти азбучну істину ринкової економіки — справжнього господаря ніколи не примусиш робити те, що суперечить його інтересам. Центром не створено ефективної системи управління економікою, сказав він на завершенні, і не слід заважати робити це республікам, треба підтримати їхні прагнення до самостійності у розв'язанні господарських питань⁴.

Першорядною ознакою здорової економіки села є стан рентабельності господарства. У 1980 році на Україні загалом налічувалося 40% нерентабельних колгоспів. Збитковим було виробництво чималої кількості різних видів сільськогосподарської продукції, зокрема цукрових буряків, овочів, а також тваринництва. По-різному складався стан

¹ Поточ. арх. Ради Міністрів України: Капіталовкладення в АПК, 1991.— С. 3—7.

* Пункт — економіко-технічний термін, що характеризує частковість у загальному.

² Ткаченко А. Живет Отечество, пока крестьянин есть // Сельская жизнь.— 1991.— 8 янв.

³ Поточ. арх. Агропрому України: Постачання техніки, 1990.— С. 4—8.

** З першої половини 1991 р.— Кабінет Міністрів України.

⁴ Див.: Сільські вісті.— 1990.— 22 груд.

справ безпосередньо в областях. Так, господарства Волинської, Житомирської, Кіровоградської, Львівської, Рівненської, Миколаївської, Сумської, Тернопільської та Хмельницької областей закінчили 1980 р. і п'ятирічку в цілому із збитками⁵. Досить значних розмірів досягла й заборгованість господарств за коротко- та довгостроковими позичками.

Все це незадовільно позначилося не лише на економіці, а й на організації матеріального виробництва та праці й оплати останньої на селі. Посилилися міграційні процеси. Фахівці різних галузей сільськогосподарського виробництва потяглися на промислові об'єкти в міста, на будівництво, транспорт тощо. А на селі новим органічним соціальним елементом став всюдисущий «шабашник», який кинувся за «довгим» карбованцем. У 1980 р. армія «шабашників» становила в республіці 50 тис. чол.⁶, а на початку 1990 р. стала ще більшою.

Економічні труднощі негативно позначалися на всьому житті господарств: стані їхньої матеріальної бази, інфраструктурі, соціальній захищеності трудівників тощо. Борги сковували ініціативу господарств, вияв творчої ініціативи кадрів різних ланок, сприяли зростанню безгосподарності.

На неодноразові прохання районних, обласних, республіканських інстанцій державою було вжито певних заходів щодо оздоровлення економіки колгоспів. Зокрема, їм було частково списано кредитну заборгованість, дещо підвищено закупівельні ціни на зерно. Проте ці заходи не могли компенсувати зростаючі господарські затрати. На кінець 1990 р. в республіці функціонувало загалом 10 763 колгоспи та радгоспи, в тому числі 8182 колективних господарства. За даними офіційної статистики, 959 з них були низькорентабельними, тобто перебували на грані банкрутства^{6а}.

Низька рентабельність і збитковість колгоспів і радгоспів зумовлювалися передусім непомірно великими матеріальними й трудовими затратами на виробництво основної сільськогосподарської продукції. Водночас внаслідок хибної політики держави в справі ціноутворення в сільськогосподарському машинобудуванні надмірно тяжким фінансовим тягарем лягло на колективні господарства різке, фактично довільне зростання цін на техніку, запасні частини, а також мінеральні добрива, причіпні знаряддя, пальне, мастильні й будівельні матеріали, метал тощо. Так, вартість еталонного трактора з причіпним знаряддям зросла фактично більш як утричі і в 1990 р. становила понад 50 тис. крб.⁷ Голова колгоспу ім. Мічуріна Новомосковського району Дніпропетровської області П. Т. Бут заявив влітку 1991 р. перед учасниками всесоюзної наради з питань жнив, що новий комбайн «Дон-1500» обійшовся господарству близько 90 тис. крб. Та агрегат на жнивях не працював, оскільки був зовсім неуккомплектованим. І такі випадки непоодинокі, що свідчить про розлад у постачальницькій сфері, у відносинах між промисловими підприємствами-монополістами і селом. Та що там вести мову про один комбайн! На Курському заводі сільгоспмашин не в змозі були випустити на збирання врожаю тисячу майже готових жаток — не вистачало металу⁸.

Водночас ціни на сільськогосподарську продукцію майже в чотири рази поступалися перед вартістю техніки. Тому для того, щоб придбати основні експлуатаційні агрегати, колгоспи мусили продати близько 500 т зерна. Ціна вантажного автомобіля стала еквівалентною ціні 5 т м'яса

⁵ Архів Ін-ту політичних досліджень, ф. 1, оп. 32, спр. 1764, арк. 3.

⁶ Там же, спр. 1643, арк. 48, 56.

^{6а} Поточ. арх. Агрпрому України: Питання колгоспного будівництва, 1991.— С. 3—7.

⁷ Поточ. арх. Агрпрому України: Поставки техніки і ціни, 1990.— С. 5—8.

⁸ Див.: Закревский В. Вразуми нас, хлеб-батюшка // Сельская жизнь.— 1991.— 18 июля.

найвищої якості. А вартість капітального ремонту тракторів зросла настільки, що стало вигідніше купувати нові, ніж лагодити старі⁹.

Такий нічим не виправданий стан склався фактично через монопольне панування держави над сільськогосподарськими підприємствами. Щоправда, в документах вищих структур управління вже визнається абсурдність становища, що склалося в ціноутворенні, податковій та кредитній політиці. Так, у постанові Верховної Ради СРСР від 4 квітня 1991 р. «Про стан справ у сільському господарстві та невідкладних заходах по підготовці до польових робіт» вказується, що «цінова, податкова і кредитна політика не націлена на піднесення села, а лише посилює перекачування коштів у місто, що підриває розширене відтворення на селі»¹⁰. Верховна влада Союзу врешті-решт змушена була визнати, що політика цін, оподаткування й кредитування не тільки не сприяє пріоритетному розвитку села, а навпаки, — підриває можливості збільшення виробництва продуктів харчування. Це викликає у трудівників села недовіру і неповагу до державного керівництва, ослаблює у них стимули до творчої продуктивної праці й формує психологію громадянської непокори. А це — прямий шлях до безладдя, хаосу і голоду. Тим більше, що Верховна Рада СРСР, визнаючи неспроможність своєї політики, нічого практично не вживала, щоб виправити становище.

До сказаного слід додати ще й те, що переважна частина важливих документів, у тому числі підписаних Президентом Союзу, не спрацьовувала і не виконувалася.

Голова правління колгоспу ім. Леніна Чернобаївського району на Черкащині О. А. Мартиненко стверджує, що союзний уряд під виглядом різних податків та інших стягнень забирив в страховий фонд держбюджету 26%, стабілізаційного фонду — 11%, у вигляді податку з фонду оплати праці — 8%, податку з чистого прибутку — 1,5%, до пенсійного фонду — 1%, податку з продажу — 5% прибутків господарства. Все разом це становило 52,5% прибутків колгоспу. І це за тих умов, коли різко зросли витрати на матеріально-технічне забезпечення, коли людям потрібно виплачувати компенсацію в зв'язку з підвищенням роздрібних цін. Складається враження, що з різних напрямків іде масований тиск на село, мета якого — звести нанівець його економічні можливості. За дорученням і від імені колгоспників О. А. Мартиненко звертався з цього приводу до Верховної Ради України і просив, щоб народні депутати захистили селян від такого грабунку. Та, як це траплялося й раніше, апаратники відправили його листа до обласного агропрому. Начебто там можуть переглянути законодавство... Економісти підрахували, що впродовж поточного року, «завдячуючи» політиці цін та оподаткування, рентабельність господарств Чернобаївського району зменшиться у 5—6 та більше разів. Черкащани не даремно б'ють тривогу. Їх підтримують трудівники всієї республіки. Вони засуджують політику здириства, яка спрямована на розвал економіки сільськогосподарського виробництва¹¹.

Колгоспники ніколи не страйкували. Вони усвідомлюють, що мають справу з живою природою, біологічний цикл якої не може бути перерваний. Але ж і їх терпінню може прийти край... Працелюбні трудівники села сподіваються, що український парламент захистить їхні інтереси, які врешті-решт є інтересами всієї республіки. Водночас вони плекають надію, що Верховна Рада, сприяючи розвитку різних виробничих структур у сільському господарстві, захистить село від руйнування і вживе практичних кроків до втілення в життя Закону про пріоритетний розвиток села.

⁹ Поточ. арх. Сумського обласного агропрому : Розцінки ремонтів, 1990.— С. 2.

¹⁰ Див.: Известия.— 1991.— 6 апр.

¹¹ Див.: Талалай Микола. Зашморг на ший колгоспам — прямий шлях до нового голодомору // Профспілкова газета.— 1991.— № 25.

Причини становища, що склалося на кінець 80-х — початок 90-х років у сільському господарстві республіки, глибокі, застарілі. Вони неспростовно свідчать, що союзні керівні інститути далекі від пекучих потреб села України. Умови, в які поставлені його трудівники, і насамперед у галузі економіки, прирекли їх на жебрацтво. Українське село, зокрема, постійно зазнавало дискримінації в ціноутворенні на закуповувану державою сільськогосподарську продукцію порівняно з іншими регіонами Союзу. Неодноразово на різному рівні керівники України звертали увагу на те, що встановлювані центром ціни на тваринницьку продукцію, наприклад, для прибалтійських республік є істотно вищими, ніж для УРСР. Все це подається як політика «регулювання цін». Фактично ж відбувається елементарне нехтування інтересів трудівників села республіки.

В Декларації про державний суверенітет України наголошується, що стосунки останньої з іншими республіками будуються на основі рівноправності, взаємовигоди і невтручання у внутрішні справи¹². Ідентичні основи взаємовідносин закладені в формулу Співдружності, якій самостійні республіки делегують відповідні повноваження. Частка України в союзному розподілі праці у сільському господарстві становила майже 25%¹³. Здавалося б, республіка мала одержувати натомість чверть матеріальних ресурсів. Насправді ж, із загальносоюзного фонду поставок їй діставалося всього-навсього 12—16%¹⁴. Що ж стосується окремих видів техніки та матеріалів, то АПК республіки забезпечується ними тільки на 35—50%¹⁵. Водночас заяв з боку керівників різних інстанцій про розуміння проблем розвитку сільського господарства республіки не бракувало і не бракує. А потрібна реальна допомога.

Визначальною галуззю сільськогосподарського виробництва є землеробство. Воно служить основою для розвитку інших галузей аграрного виробництва, і насамперед, тваринництва, птахівництва, рибиництва, переробної галузі тощо. Виробництво зерна є головним показником рівня господарювання, хисту й майстерності землеробів. Протягом останніх п'яти років (1986—1991 рр.) середньорічний валовий збір його у республіці зріс на 23,2%. В 1989 р. в середньому зібрано по 34,8 центнера зернових з гектара¹⁶. Тобто на Україні вирощено більше тонни зерна на кожного її жителя. Це відповідає світовому рівню.

Минулий, 1990 рік хлібороби республіки також завершили з високими результатами. Середня врожайність ранніх зернових виявилася вищою, ніж у попередньому році, і досягла 37 ц з гектара на круг¹⁷, тобто знову-таки в середньому більше тонни на кожного їдця. Такої високої врожайності зернових два роки підряд республіка ще не мала.

Відзначимо, що СРСР виробляє зерна фактично стільки, скільки й Сполучені Штати Америки, а на Україні — навіть більше. Та ми не вміємо раціонально розпорядитися врожаєм. І, як наслідок, доводиться імпортувати зерно й далеко не за пільговими цінами — по 150—160 доларів за тонну. Протягом 1971—1988 рр. за куплені за рубежом 487 млн. т його сплачено досить-таки чималу суму — 70 млрд. доларів. Щороку в середньому закуповувалося 40 млн. т зерна¹⁸. Таку ж кількість становлять і втрати власного врожаю через безгосподарність.

¹² Див.: Декларація про державний суверенітет України.— К., 1991.— С. 8.

¹³ Поточ. арх. Держплану України: Сільське господарство України в агрокомплексі СРСР, 1991.— С. 3—5.

¹⁴ Лузган С. Посушили валюту... // Сельская жизнь.— 1991.— 11 янв.

¹⁵ Поточ. арх. Агропрому України: Постачання техніки, матеріалів, 1990.— С. 3—7.

¹⁶ Поточ. арх. Держплану України: Врожайність сільгоспкультур, 1990.— С. 4.

¹⁷ Поточ. арх. Агропрому України: Врожайність зернових, 1991.— С. 1—3.

¹⁸ Сельская жизнь.— 1991.— 11 янв.

Принагідно зауважимо, що Україна, як і весь Союз, в 20-х роках була активним експортером зерна. За ініціативою М. С. Хрущова, з 1954 р. хліб почали імпортувати. З того часу щорічні закупки його переважно для фуражних цілей стали постійними. Більше того, вони зросли фактично вдвоє, і насамперед пшениці. Чимала частка закупленого переробляється на хлібопродукцію. Витрачати на фуражні цілі пшеницю, як свідчить господарська практика, надзвичайно нераціонально, неефективно. Але повноводна пшенична ріка тече на тваринницькі ферми рік у рік. Здійснюється це переважно через комбікормові підприємства, готова продукція яких неодмінно має бути збалансованою, тобто мати певну кількість білків, каротину, протеїну та мікроелементів. Та оскільки на заводах якихось компонентів завжди бракує, то і якість комбікормів знижується, а отже, втрати зерна збільшуються.

Закупки зерна здійснюються, як правило, літньої пори, що нерідко також призводить до втрат. Адже воно завозиться в порти тоді, коли треба було вивозити з поля власний урожай. А штрафи за простої суден у портах змушують забувати про нього. Його залишають у полі і вивозять насамперед чуже. Ось як розповів про це в «Правде» російський письменник Б. Можаяв: «Нинішнього літа* у розпал жнив в південні порти завезли три мільйони тонн пшениці. Зняли із збирання власної пшениці тисячі вантажівок і погнали за тисячі кілометрів вивозити чужу. Чужу фуражну пшеницю врятували, а свою високосортну залишили в полі. Хто за це відповів? Ніхто. У нас же колективне керівництво, а при колективному керівництві винною може бути тільки лінія... Так що запитувати: «Коли це скінчиться?» і «Де ж сором?» — справа безнадійна»¹⁹. Щоправда, Б. Можаяв має на увазі РРФСР, але Україна не є при цьому винятком. В чорноморських портах становище було таким же.

Не останню роль у посиленні втрат врожаїв зерна відіграло й те, що наші комбайни «травмують» до 70 його відсотків. Чимало врощеного втрачається в процесі обмолоту, потрапляючи в соломку. Втрачається зерно і під час транспортування до сховищ, на елеватори, і чим значніші відстані — тим більше його пропадає. Загальні ж втрати становлять близько 40%²⁰.

В 1989 р. під тиском з боку аграрників союзний уряд вживав заходів, щоб поповнити державні засіки за рахунок надпланового виробництва зерна, яке було вирішено закупити в господарствах за валюту. З цією метою встановили за тону кращого зерна давати 40—60 інвалютних крб. (на міжнародному ринку за неї платили втричі дорожче). Нічим іншим, як грабунком серед білого дня, це назвати не можна. До того ж, значну частину валютної виручки прибирали до своїх рук центральні відомства, а самим виробникам залишалося близько 40%^{20а}.

Така практика поборів стала системою. В 1989 р. держава не поставила сільському господарству велику кількість різноманітної техніки. Мільйонів карбованців досягли недоплати за здану колгоспами й радгоспами продукцію. Так, у 1990 р. республіка не одержала за неї 106 млн. крб.²¹

Продаж державі сільськогосподарської продукції, зокрема м'яса, молока тощо, отоварювався кормами. Такий порядок нібито мав стимулювати її виробництво. Однак союзний уряд знову ж таки необхідної обов'язковості не виявив. Тільки за 1989 р. сільське господарство України недоотримало майже 1 млн. т комбінованих кормів. Наприклад, господарства Кіровоградщини реалізували понад держзамовлення

* Мається на увазі 1990 рік.

¹⁹ Правда.— 1991.— 12 янв.

²⁰ Поточ. арх. Агрпрому України: Експлуатація техніки, 1990.— С. 3—5, 7—9.

^{20а} Поточ. арх. Агрпрому України: Економічні показники, 1991.— С. 7—11.

²¹ Поточ. арх. Української селянсько-демократичної партії (УСДП): Матеріали установчого з'їзду, 1990.— С. 6—9.

майже 100 тис. т зерна, 17,5 тис. т насіння соняшнику. За цю продукцію мали одержати різноманітну техніку, інші матеріальні ресурси. Однак ще й на початку 1991 р. колгоспи та радгоспи області не змогли придбати виділені їм 207 вантажних і 54 легкові автомашини, 8 автокранів, 22 автобуси, а також 100 тис. погонних метрів різних труб²².

Аналогічне становище склалося і в Миколаївській, Черкаській, Закарпатській, Запорізькій областях та й у цілому по Україні. В 1989 р. колгоспам і радгоспам республіки за реалізовану понад держзамовлення продукцію надано 200 автокранів, близько тисячі автомашин, багато іншої техніки та різних матеріалів. Практично не відбулося бажаних зрушень і в наступному, 1990 р. Нічого втішного не віщують і результати 1991 р. Власне кажучи, жодна з проблем взаємостосунків держави та її адміністративно-виробничих структур по-справжньому не розв'язувалася.

Неправильно було б думати, що ці питання повністю перебувають у компетенції підприємств сільськогосподарського машинобудування чи інших промислових галузей. Адже закупки продукції й заповнення про зустрічний продаж колгоспам і радгоспам техніки та матеріалів здійснювалися від імені держави. Вони закріплені у відповідних документах уряду. Таким чином, він покликаний через свої управлінські механізми забезпечувати ретельний контроль за матеріалізацією виданих векселів. Кожний прийнятий документ, кожна здійснювана від імені держави заява має бути абсолютним гарантом реалізації тих чи інших зобов'язань. Однак період перебудови в цю справу необхідних змін так і не вніс.

Все це підриває авторитет уряду, девальвує його статус. Адже не народ існує для нього, а він існує для людей і має дбати про якнайповніше задоволення їхніх виробничо-соціальних потреб. Тут потрібні якнайрішучіші зміни.

Проблеми розвитку сільського господарства розглядалися й на пленумах ЦК КПРС. Майже кожний з них тією чи іншою мірою стосувався сільськогосподарського виробництва. Та жодне з рішень партії не було виконане. Певні сподівання покладали трудівники села на березневий пленум ЦК КПРС 1989 р. Та він виявився більше філософсько-теоретичним, ніж конкретно-прагматичним. Не надав цей пленум потрібного імпульсу і творчому використанню різних форм підряду на селі, а отже, дальшому вдосконаленню виробничих відносин.

Вже через рік після нього різні форми підряду на селі освоїли 60 тис. орендних колективів та індивідуальних орендаторів України²³. Більш органічно приживалися нові форми господарювання в тваринництві. Часто пенсійного віку селяни брали на відгодівлю молодняк великої рогатої худоби та свиней. Потяглося до оренди на селі й населення міст, зокрема, Києва, Харкова, Дніпропетровська тощо, а також деяких райцентрів. Однак нова справа на кожному кроці наштовхувалася на непередбачені перешкоди. Орендатори не могли придбати ні техніки, ні пального та мастильних матеріалів, ні потрібних знарядь праці. Все вирішувалося через колгоспи й радгоспи, які збували їм переважно стару, зношену техніку й знаряддя. В багатьох господарствах договори з орендаторами з ініціативи перших часто переглядалися, під всілякими приводами знижувалася оплата праці, «щоб не збагачувалися», штучно створювалися ускладнення й всілякі перешкоди.

Всі ці й інші перепони відштовхували трудівників від нібито привабливої, як на перший погляд, справи орендаторства. Крім того, залишаються невідрегульованими питання землекористування, житлово-побутові проблеми тощо. Непросто було придбати коня, воза, при-

²² Поточ. арх. Кіровоградського облвиконкому: Заготівлі сільгосппродукції, 1991.— С. 2—6.

²³ Поточ. арх. УСДП: Матеріали установчого з'їзду, 1990.— С. 11.

чіпні знаряддя і т. д. Та все ж підряд уперто пробивав собі дорогу і поволі прижився. В 1991 р. на селі, за даними Держагропрому республіки, діяло близько 80 тис. орендних колективів та індивідуальних орендаторів²⁴. Однак проблем у їх діяльності не поменшало.

Орендні форми набули певної односторонності. Фактично вони були відсутні в сфері побутових і комунальних послуг, допоміжних промислів, виробництві будматеріалів. Тим часом у поєднанні з кооперативними основами господарювання підряд ефективно сприяв би піднесенню сільськогосподарського виробництва. Про це свого часу писав відомий економіст-аграрник О. В. Чаянов²⁵. Річ у тім, що сільськогосподарське підприємство як кооперативне формування, об'єднуючи дрібніші кооперативно-орендні підрозділи в землеробстві, овочівництві, садівництві, тваринництві тощо, здатне посилити інтенсифікацію господарювання. Адже розширюється простір для виробничої ініціативи, дбайливого використання основних фондів, у тому числі землі й знарядь праці. Виробники не відособлюються від результатів праці, а по-господарськи про них дбають.

Цілком очевидно, що кооперація на селі фактично має необмежені можливості. Про це, наприклад, переконливо свідчить багатогранна діяльність агрофірми «Зоря» Городоцького району на Львівщині²⁶. Вона об'єднала 20 виробничих, допоміжних та обслуговуючих кооперативів, що виникли 1987 р. на основі бригад і ферм однойменного колгоспу. Всі виробничо-фінансові стосунки між ними здійснюються на основі господарського розрахунку, а основним важелем економічних взаємин є рентабельність. Кооперативи взяли в оренду землю, техніку, відкрили в районному «Агропромбанку» розрахункові рахунки. На базі агрофірми працюють такі виробничі госпрозрахункові підрозділи, як млин, круподерня, олійниця. В 1990 р. у фруктовому цеху було виготовлено й кондитерським підприємством реалізовано 1200 т високої якості полуничного та яблучного пюре. Виготовляються також хлібний квас, фруктові води. Будівельним кооперативом споруджено цех консервування овочів, овочесховище на тисячу тонн. Ведуться підготовчі роботи по спорудженню цеху переробки м'яса та молока й хлібопекарні.

Кооператив, що об'єднував підсобні промисли, налагодив виробничі зв'язки з цілим рядом промислових підприємств Львова. Ним виготовляються трансформатори, картонна тара, якої тільки протягом останнього часу реалізовано майже на 1,5 млн. крб. З введенням в експлуатацію цеху електромоторів випускатиметься продукції на 15 млн. крб. Одержаний агрофірмою дохід розподіляється за пайовим принципом, з урахуванням відповідного внеску кожного підрозділу.

Кооперативно-виробничі підрозділи зацікавлені виявляти підприємливість, ініціативу, пошук, і це їм вдається. Кооператив «Автосервіс», наприклад, разом з шляховиками спорудив майстерню техобслуговування і ремонту легкових автомобілів, мийку. Передбачається відкрити кемпінг для іноземних туристів, сучасний готель на 100 місць, плавальний басейн. Відбулися також істотні зміни в кількісному складі апарату управління, який загалом скорочено наполовину. Працівники, які вивільнилися внаслідок цієї акції, з охотою перейшли працювати безпосередньо в трудові колективи кооперативів. Фактично ніхто з них не втратив у заробітках, а тому морально задоволені своїм новим виробничим становищем, вони оволоділи додатковими професіями.

Поточні справи вирішуються самими трудівниками, а зусилля порівняно незначної частини штатних працівників управління фірмою зосереджені на розв'язанні гострих питань матеріально-технічного по-

²⁴ Поточ. арх. Агропрому України: Орендні форми на селі, 1991.— С. 1—2.

²⁵ Докладніше див.: Чаянов А. Краткий курс кооперации.— М., 1925.— 80 с.

²⁶ Поточ. арх. агрофірми «Зоря» Львівської області: Узагальнені дані діяльності, 1991.— С. 1—11; Крицяк В. Не хвилиною вигодою // Сільські вісті.— 1991.— 15 січ.

стачання. Загальне керівництво здійснюється радою кооперативів, яка збирається в разі потреби щомісяця. З метою розв'язання соціальних питань, коло яких є досить-таки широким, зусилля об'єднуються. Однак є ще чимало й труднощів. Не все вдається вирішувати оперативно. Існує проблема постійного поліпшення якості роботи.

В розглядуваний період не бракувало змін у структурі управління аграрним виробництвом. На зміну райсільгоспвідділам прийшли агропромуправління, районні аграрно-промислові об'єднання (РАПО). Тепер функціонують переважно агропромкомбінати чи райагропромкомбінати. Однак фактично помінялися тільки вивіски, а чисельність чиновників у цих установах зросла. Свого часу все те здійснювалося за рахунок держбюджету. Тепер же управлінські структури перейшли на утримання сільськогосподарських підприємств, тобто тих виробничих ланок, якими покликані керувати. До речі, ніхто в правління колгоспів на те згоди не запитував, черговий раз натиснули — і все. Кошти ж з їхніх рахунків у банках знімаються і автоматично переводяться на рахунки управлінь для утримання штатів чиновництва.

І ті суми мають зовсім не символічний характер. На утримання штатів управлінь районної ланки колективне господарство перераховує близько 11 тис. крб.²⁷ По республіці це становить сотні мільйонів карбованців. Було б абсолютно правильним позбавити колгоспи хоча б цього адміністративно-утриманського оброку.

Загальна кризова ситуація з продовольством у республіці зумовлюється не лише тими причинами, про які йшлося, а й невмінням належно розпорядитися вирощеним та виробленим, невиправдано жорсткою скутістю колгоспів і радгоспів у своїй діяльності, консерватизмом у застосуванні передового вітчизняного й зарубіжного досвіду, і насамперед нових технологій, виведенні нових порід тварин та сортів сільгоспкультур. На початку 80-х років Рада Міністрів республіки затвердила ряд програм розвитку різних галузей аграрно-промислового комплексу: «Зерно», «Цукор», «Праця», «М'ясо», «Протеїн», «Корми»²⁸ тощо. Та більшість з них виявилася мертвонародженими.

Пошуки розв'язання проблеми спонукали появу співробітництва сільськогосподарських підприємств з фірмами зарубіжних країн. Таких спільних виробничих формувань у республіці в другій половині 1990 р. вже налічувалося близько сотні²⁹. Одним з них є вже згадувана агрофірма «Зоря» на Рівенщині, що виникла на базі однойменного колективного господарства, очолюваного двічі Героєм Соціалістичної Праці народним депутатом СРСР В. М. Плютинським. Агрофірма зайнялася виробництвом ранньостиглих сортів насіння гібридної кукурудзи, співпрацюючи на кооперативних засадах з австрійським філіалом американського концерну «Піонер Оверсі». Час показав, що комерційні ринкові зв'язки є вигідними й господарствам Полісся і діловим колам американського штату Айова. Взаємовигідна підприємницька діяльність щороку поповнює касу агрофірми не менш як на 1 млн. валюти. Водночас ровенчани підтримують співробітництво з діловими колами ще десятих країн світу. В агрофірмі всі виробничі підрозділи функціонують на господарському розрахунку і, що найістотніше, є рентабельними.

Наприкінці 1990 р. у республіці налічувалося близько 50 агрофірм. Однак у багатьох випадках вони не в змозі подолати казуїстичні перепони численних адміністративно-командних інстанцій у справі налагодження зв'язків із зарубіжними партнерами. До того ж, в республіці відсутні елементарні навички досвіду маркетингу, володіння законами бізнесу. Даються взнаки закостенілість, нерозпорядливість, гостро бра-

²⁷ Поточ. арх. Уккрандіо: Перша програма, радіостанція «Колос», передача 17 грудня 1990 р.— С. 2—3.

²⁸ Див.: Комуніст України.— 1990.— № 12.— С. 39—40.

²⁹ Поточ. арх. Агропрому України: Фірми, агрооб'єднання, 1991.— С. 1—2.

кує елементарної підприємницької ініціативи. На початку 1991 р. дві аграрні фірми припинили своє існування, ставши жертвами адептів ціноутворення в справі реалізації сільськогосподарської продукції державі та закупівель у неї промислових товарів.

Справа ціноутворення вже давно набула спотворених форм як на Україні, так і в інших республіках. У кінці 80-х — на початку 90-х рр. колгоспи реалізовували державі продукцію тільки за фіксованими, вигідними для неї цінами, а засоби виробництва купували за договірними, а точніше — за довільними цінами. Останні ж стрімко повзли вгору, підриваючи економічні основи господарювання на селі. До того ж, ціни постійно змінювалися, наче в калейдоскопі.

Змінювалися форми різних республіканських структур, органічно пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом. Наприкінці 1990 р. при Держагропромі України засновано дві господарські асоціації³⁰. Одна з них — «Агромаш» — об'єднала 49 машинобудівних, ремонтних і транспортних підприємств, а також колективних і радянських господарств. Це республіканське асоціативне формування залучає до співробітництва й проектні організації, здійснюючи функції головного об'єднання по створенню й виробництву нових видів машин, обладнання, засобів малої механізації. Асоціація здійснювала науково-технічне забезпечення міжгалузевого і міжнародного економічного співробітництва в справі комплексної механізації та автоматизації сільськогосподарського виробництва й різних переробних підприємств.

До іншої асоціації — «Укрветсанзавод» — ввійшли ветеринарно-санітарні підприємства АПК республіки. Вона займалася не тільки розробкою, а й практичним впровадженням на підприємствах громадського тваринництва ветеринарно-санітарних методів попередження епізоотій та різних інфекційних захворювань. Важливим аспектом діяльності асоціації стало налагодження виробництва м'ясо-кісткового борошна та інших нетрадиційних і водночас вискоєфективних добавок до кормів, що значною мірою сприяють поліпшенню якості тваринницької продукції.

Новостворені асоціації стали принципово новими об'єднаннями, які практично забезпечували сільгоспвиробництво найновішими розробками на основі досягнень науково-технічного прогресу, чим сприяли піднесенню рівня і ефективності господарювання. Вони функціонують на повному госпрозрахунку, самозабезпеченні та самофінансуванні. Саме ці обставини й посилюють дієвість їхнього впливу на розвиток сільськогосподарського виробництва й піднесення ефективності основних його галузей.

Хоч останнім часом і відбулися певні зрушення в розумінні проблем розвитку села, багато їх ніяк не дочекається свого розв'язання. Про це свідчить, наприклад, діяльність «Агропромбанку», створеного близько двох років тому. Він вирішив підвищити процентні ставки за позички, взяті колгоспами в держави раніше³¹. Ця акція — не що інше, як чергове неприховане здириство. Вона є не тільки зухвалою, а й протиправною. Сільськдгосподарські підприємства республіки, особливо економічно слабкі, не в змозі будуть користуватися потрібними їм кредитами, зокрема для придбання пального та мастильних матеріалів, насіння зернових і технічних культур, високопродуктивних порід худоби, різних матеріалів, а також для оплати праці трудівників села.

Життя вимагає від трудівників села протиставити волонтаристському диктату адміністративних інстанцій, їхнім спробам нав'язувати свою волю згуртованість і наполегливість у відстоюванні законних інтересів. Цьому повною мірою сприяє створена у вересні 1990 р. Се-

³⁰ Ясинівський В. Нові об'єднання // Сільські вісті.—1991.—16 січ.

³¹ Поточ. арх. Селянської спілки: Матеріали спільного пленуму Селянської спілки та Ради колгоспів України, 1991.—С. 7—11.

лянська спілка України, чисельність якої зростає. В січні 1991 р. вже діяло 6367 первинних, 330 районних та 19 обласних її організацій, що об'єднували загалом більш як 1,2 млн. чол.³² Її роль у розв'язанні питань розвитку села дедалі посилюється. За розпорядженням Кабінету Міністрів України, зміни й доповнення до різного роду нормативних документів та директив стосовно розвитку села надсилаються Селянській спілці. В свою чергу і вона виявляє ініціативу в постановці важливих питань життєдіяльності села перед різними інстанціями. До Верховної Ради України та Кабінету Міністрів республіки, а також до різних міністерств і відомств нею вже внесено 16 важливих документів з конкретними пропозиціями, що були враховані під час остаточного редагування проектів відповідних рішень. Так, «Укрбурякоцукропром» надіслав на переробні підприємства розпорядження, щоб сировина, яка надходить з колгоспів понад держзамовлення, зараховувалася до загальних обсягів заготівель. Внаслідок цього колгоспи й радгоспи позбавлялися можливості одержувати належні їм за ту сировину цукор, мелясу та жом³³. Спілка рішуче опротестувала самоправні дії керівництва «Укрбурякоцукропрому» перед урядом республіки, і справедливість було відновлено. Через постійні комісії Верховної Ради України Спілка порушила питання про скасування змін в оподаткуванні оплати праці колгоспників, внаслідок чого їхній місячний заробіток міг скоротитися на 20 крб.³⁴

Близько двох років тому в республіці запроваджено порядок, за яким сільськогосподарські підприємства здійснюють відповідну плату в місцевий бюджет за спеціалістів народного господарства, які на них працювали. Так, за фахівців, які трудилися в колгоспах, Мінфін республіки встановив квоту розміром 600 крб. на рік за кожного, незалежно від економічного стану господарства. Впродовж року такі оплати досягали чималих сум — у середньому 9—12 тис. крб., а у великих господарствах — 24—25 тис. крб. і більше. Селянська спілка домоглася того, що Міністерство фінансів України припинило стягування таких коштів з аграрних підприємств³⁵.

Спілці відверто протидіє партійний апарат, особливо в районній ланці. Давалася взнаки застаріла хвороба: партійні організації побоювалися, що вона переходить у них частку їхньої влади, до якої так призвичаїлися партінстанції на місцях. Тому процес організаційного становлення Спілки проходив болісно і нерідко навіть гальмувався. Так, Нікопольський райком КПРС на Дніпропетровщині рішуче виступив проти створення такої організації в районі взагалі. Цю обструкціоністську позицію підтримали деякі керівники колгоспів, і врешті-решт питання про утворення Спілки було відхилено.

Щоправда, й спілчанські структурні ланки на місцях не завжди виявляли належну творчу ініціативу і наполегливість у захисті інтересів трудівників села, зокрема в справі розрахунків колективних господарств з державними, а також різними кооперативними та заготівельними організаціями. Дуже важливо, щоб Спілка якнайкраще використовувала можливості співпраці із структурними ланками галузевої профспілки. Рішучий захист інтересів селянства має стати для них спільною справою повсякденної практики.

Отже, найважливішою умовою нормальної життєдіяльності села має бути реальне, а не декларативне забезпечення його пріоритетного розвитку. Цьому треба підпорядкувати й інвестиційну політику держави, і справу ціноутворення як на сільськогосподарську продукцію, так і на сільськогосподарські машини, матеріально-технічні ресурси, буді-

³² Там же: Чисельний склад, структура, 1991.— С. 1.

³³ Див.: Грузін Василь. Протидія, яку треба здолати // Сільські вісті.— 1991.— 26 січ.

³⁴ Поточ. арх. Селянської спілки України: Поточне, 1991.— С. 7—9.

³⁵ Там же.— С. 8—11.

вельні матеріали. Щоб село, нарешті, почало по-справжньому відроджуватися, необхідно створити умови для розвитку його інфраструктури, здійснити газифікацію, зайнятися культурним будівництвом. На селі має існувати простір для розвитку всіх форм власності, організації сільськогосподарського виробництва, його дальшої еволюції.

Одержано 06.02.91.

В статье освещается сложный эволюционный процесс в украинском селе в 80-х — начале 90-х годов. Откровенно ведется речь о дискриминационной политике государства по отношению к нему.

М. Ф. Бугай

Депортація кримських татар у 1944 р.

Автор здійснив спробу на основі наявних публікацій, нових архівних матеріалів якоюсь мірою ліквідувати «білі плями», що існують у названій темі.

Встановлення Радянської влади висунуло на порядок денний серед інших і питання про корінне населення Криму, про надання народам, у тому числі й кримським татарам, автономії. Татари проживали як в Кримській АРСР, утвореній за постановою ЦВК і РНК РСФРР 18 жовтня 1921 р. у складі Російської федерації, так і в інших республіках, краях та областях Радянського Союзу, де вони розселялися розпорошено. «Кримська республіка, — писала 25 жовтня 1921 р. газета «Жизнь национальностей», — це належне відшкодування за образи, за тривалу насильствену політику царського режиму. Та, головним чином, проголошення республіки означає соціальні перетворення, спрямовані на те, щоб задовольнити всі кричущі потреби трудових елементів корінного населення Криму... Без правильної політики, яка б задовольняла татарську бідноту й трудову інтелігенцію Радянського Криму, ми ні в якому разі не посилюємо симпатії трудящих мас Сходу...».

Управління на місцях у республіці на початку 20-х років здійснювали Ради. Російських сільських Рад в Криму налічувалося 20, татарських — 144, німецьких — 37, єврейських — 14, болгарських — 9, грецьких — 5, вірменські — 2, естонські — 2. В радянському апараті було зайнято 57% росіян, 13% — татар, решта 30% — представників інших національностей¹⁻².

Як і в інших республіках, у Кримській АРСР протягом короткого часу було досягнуто певних успіхів у розвитку економіки й культури, за що в 1934 р. ЦВК СРСР нагородив її орденом Леніна³. Другий орден Леніна республіка одержала в 1940 р.

Національна й політична обстановка в Криму до початку війни була досить складною. У середині 30-х років чисельність кримських татар становила 19,8% усього населення півострова. Загалом там проживали 1 126 429 чол., у тому числі росіян — 558 481 (49,6%), українців — 154 120 (13,7%), вірмен — 12 873, татар — 218 179, німців — 65 452 (4,6%), болгар — 15 353 (1,4%), греків — 20 652 (1,8%), представників інших національностей — 29 276 чол.⁴ Проте чисельність

¹⁻² ЦДАЖР СРСР: Колекція документів.

³ Правда.— 1934.— 4 янв.

⁴ Крым национальный: Вопросы и ответы.— Симферополь, 1988.— Вып. 1.— С. 72; Див. також: Коммунист.— 1991.— № 3.— С. 106.

кримського татарського населення в зв'язку з від'їздом у пошуках роботи скорочувалася, і до середини 1944 р. вона вже становила 19,4%, тобто п'яту частину від усього населення⁵.

Початок Великої Вітчизняної війни Крим зустрів як тилловий район. Татари разом з представниками інших національностей, що населяли півострів, підлягали мобілізації до армії. Як відзначалося у доповідній записці заступників наркомів держбезпеки та внутрішніх справ Кобулова й Серова, відправленій ними із Сімферополя 22 квітня 1944 р. на ім'я Л. Берія (з її змістом ознайомилися також Сталін, Молотов, Маленков), з Кримської республіки до Червоної Армії було призвано на той час близько 40 тис. чол.⁶ Хоробро воювали на фронті, зокрема, Герой Радянського Союзу Абдуреїм Решидов, Абдула Тайфук, Узеїр Абдураманов, Сейтнафе Сейтвелієв (знищив у Білорусії 15 фашистських танків), А. Гафаров, І. Булатов та ін. Крім того, багато хто з кримських татар воював у складі партизанських з'єднань. Відомі імена їхніх комісарів — Мустафи Селімова, Рефата Мустафаєва, Сейдалі Куртсейтова, а також розвідників — Аблерима Аширова, Смаїла Велліуллаєва, Ібраїма Аметова, Бекіра Османова та багатьох інших.

З кримських татар були створені численні підпільні групи, зокрема, в селах Кучук-Озене, Тауаке, Куру-Озене Алуштинського району, Ескі-Юрт Бахчисарайського району й ряді інших місць.

Водночас активна діяльність націоналістичних елементів призвела до того, що в роки війни чимало кримських татар опинилося на службі у ворога. Їх верховод мало турбували інтереси простого народу. Головне — повернути свою колишню владу. А вже як це планувалося було зробити, свідчить, зокрема, донесення представника міністерства закордонних справ Німеччини при штабі 11-ї армії (1942 р.). Син колишнього міського голови Бахчисарая А. М. Аблаєв писав «його високості пану Гітлеру»: «Татари Криму готові за Вашим покликом боротися разом з німецькою народною армією на будь-якому фронті. Нині в лісах Криму знаходяться партизани, єврейські комісари, комуністи і командири, які не встигли втекти з Криму. Для якнайшвидшої ліквідації партизанських груп у Криму просимо Вас дозволити нам, як добрим знавцям доріг і стежок кримських лісів, організувати з колишніх «куркулів» ... озброєні загони, керовані німецьким командуванням. Запевняємо Вас, що протягом найближчого часу партизани в лісах Криму будуть знищені до останнього...»⁷.

Є й інші джерела, які належать німецьким службам і підтверджують ставлення певної частини татарського населення до окупантів. Так, відділ розвідки 11-ї гітлерівської армії повідомляв командування групи армій «Південь» про те, що серед татар розпочалося вербування великої кількості добровольців: «Вони мають постійно направлятися стрілками до німецьких дивізій, щоб поповнювати бойові ряди ослаблених піхотних полків. Для цього підготовлено відозву для підняття татар проти більшовизму. Татари хочуть разом з німецькими військами виступити на боротьбу проти більшовизму для захисту народу і батьківщини. Повідомлення про це передбачено дати за допомогою плакатів і содатського радіопередатчика від імені татарських і магометанських керівників. У разі успіху бажана підтримка політичним і пропагандистським керівництвом рейху цієї справи»⁸.

Однак є відомості, які відображають обстановку на півострові об'єктивніше. Секретар Кримського обкому ВКП(б) В. С. Булатов

⁵ Архів Інституту історії СРСР АН СРСР, ф. 2, розд. VI, оп. 13, спр. 26, арк. 5.

⁶ Депортація: Берія докладує Сталіну // Коммунист. — 1991. — № 3. — С. 106.

⁷ ЦДАЖР СРСР: Колекція документів.

⁸ Документ вперше опубліковано Г. А. Литвином. Див.: Военно-исторический журнал. — 1991. — № 3. — С. 90.

відзначав, що переважна більшість татарського населення лояльно ставилася до Радянської влади і після приходу окупантів підтримувала партизанів. Цілі села подавали допомогу народним месникам. Багато їх було спалено німцями за те, що давали притулок партизанам. Так, у селі Кози за допомогу червоноармійському десанту в січні 1942 р. фашисти розстріляли більш як 20 татар. За зв'язки з партизанами було спалено села Алейма і Чермалик. Населення чинило опір примусовому вивезенню його до Німеччини. Так, у Томаку (Сетлерський район) з намічених 18 чол. вдалося відправити тільки шістьох, із с. Карасан — із 70 чол. — 11, Ново-Чембай — із 44-х — 18 чол.⁹ Чинили опір селяни й збиранню теплих речей для німецької армії.

Ризикуючи власним життям, представники кримських татар проводили на місцях антифашистську роботу. Як відзначав керівник масово-політичної роботи в Криму І. Г. Генев, особливо активно її здійснювали поряд з російськими підпільниками А. Аметов у Калайському районі, А. Джемаладинов — в Алуштинському, Б. Г. Данишаєв — Карасубазарському, А.-К. Боляшов — у Сімферополі¹⁰.

З квітня по вересень 1942 р. в семи районах Криму було створено 38 патріотичних груп, у яких налічувалося 126 чол. — представників різних національностей, у тому числі й татар. Вони контролювали 72 населені пункти. Протягом зазначеного часу їм вдалося поширити серед населення 9 тис. примірників різноманітних видань агітаційного характеру¹¹.

Економічна політика, яку фашисти проводили в Криму, зводилася до того, щоб якомога більше вивезти продовольства до Німеччини. Селянство, у тому числі кримсько-татарське, відповідало на ці підступи фашистів масовим саботажем. Навесні 1943 р. саме з метою його приборкання німці зробили режим ще жорстокішим. Общини було замінено десятидвірками, що пояснювалося нібито прагненням «надати кожному селянинові землю». Однак, як відзначав капітан держбезпеки В. П. Слишай, який під час окупації працював на території республіки, «все це переслідувало одну мету — зробити політику жорстокішою»¹².

Репресії, як і посилені нацистська пропаганда, відіграли свою роль. Як відзначалося в доповідній записці на ім'я секретаря Кримського обкому ВКП(б) В. С. Булатова, «...тільки-но німці прийшли, вони і тут почали вдаватися до своїх улюблених методів. У хід було пущено всі засоби — широко організована ними антирадянська агітація і пропаганда, підкуп, шантаж, обман, грубе насильство і надзвичайно жорстокий терор»¹³. При цьому об'єктом особливого інтересу залишалося татарське населення. Йому було надано цілий ряд матеріальних пільг (розширено розміри присадибних ділянок, відкрито спеціальні магазини, подано продовольчу допомогу, запроваджено податкові пільги, відкрито мечеті тощо). Про це свідчать донесення командирів народних месників. Так, начальник 5-го партизанського району Красников писав з цього приводу: «З перших же днів після свого приходу німці, спираючись на татар-націоналістів, не грабуючи їхнє майно відкрито, так, як це вони робили з російським населенням, намагалися забезпечити собі хороше ставлення з боку місцевого населення»¹⁴.

Виставляючи себе «великими друзями» кримських татар, німці добилися того, що певна частина останніх повірила в міцність фашист-

⁹ Архів Ін-ту історії СРСР АН СРСР, ф. 2, розд. VI, оп. 13, спр. 32, арк. 6.

¹⁰ Там же, арк. 9, 10.

¹¹ Там же.

¹² Там же, оп. 13, спр. 31, арк. 4.

¹³ Там же, арк. 1.

¹⁴ Там же, арк. 6.

ського режиму. Про політику гітлерівців щодо татарського населення, їхні методи роботи повідомляв у Політбюро ЦК ВКП(б) і В. С. Булатов: «На початку окупації Криму шляхом підступної демагогії і загравання з кримськими татарами, використання буржуазних націоналістів німецьким мерзотникам вдалося деяку їх частину схилити на свій бік»¹⁵.

За допомогою і під керівництвом нацистів на місцях почали створюватися татарські збройні загони так званої самооборони. Зокрема, досить чисельні за своїм складом формування виникли в селах Отузи, Улу-Узень, Арталан, Тавдаїр, Кипчак, Кокташ, Чермалик¹⁶. Татар нерідко використовували як провідників у каральних операціях проти партизанів. Висвітлюючи стан партизанського руху в Криму, В. С. Булатов у зв'язку з цим відзначав, що активну підтримку фашистському режиму подавали окремі жителі татарських сіл Арпат, Бнісала, Балсала, Ворон, Коуш та ін.¹⁷

Згодом ці дані були підтверджені в інформації В. С. Булатова «Про боротьбу кримських партизанів», направленої у ЦК ВКП(б). У документі, зокрема, вказувалося: «В поселенні Коуш налічується у добровільних загонах 345 чол. з татар-дезертирів і місцевих жителів. Коуш є місцем формування контрреволюційних загонів з татар. Це село з перших днів бойових дій партизанів у Криму стало постачальником для німецько-румунських окупантів провідників, зрадників і провокаторів»¹⁸.

Активно діяли кримські татари, об'єднані в загони «народної міліції, у селах Молбай, Куртулук, Кутлек, Камишлик, Айсеров, Кучук-Узень, Султан-Сарай, Баши, Караш-Баши, Узари-Баши та ін.

Публікації останніх років з історії Криму свідчать про те, що в підрозділах німецької армії, яка дислокувалася на півострові, налічувалося, за приблизними даними, нібито понад 20 тис. (10%) кримських татар. На початку 1944 р. серед 3783 партизанів Криму їх залишалося близько 600 чол. (16%). Решта народних месників розподілялася за національним складом таким чином: росіян — 1944 чол., українців — 348, вірмен — 69, чеченців — 10, осетинів — 6, караїмів — 3, євреїв — 13, болгар — 31, греків — 122, німців — 1 чол.¹⁹ У довідці про партійний, національний і віковий склад народних месників Криму також відзначалося, що на квітень 1944 р. серед них залишалося 2075 росіян, 391 татарин, 356 українців, 71 білорус й 754 чол. — представників інших національностей²⁰.

У 1943 р. В. С. Булатов і заступник голови РНК республіки П. Р. Ямпольський відзначали, що «для боротьби проти партизанів Криму німці мали спеціальні формування добровольців — 8 батальйонів..., а під час великих прочісувань брали участь регулярні румунські війська під загальним командуванням німців...»²¹. Окремі татарські добровольчі формування чисельністю 200—250 чол. направлялися на керченську й частково на севастопольську ділянки фронтів, де і вступали в бої проти Червоної Армії. Деякі з цих загонів дислокувалися безпосередньо у Сімферополі²².

Слід відзначити, що в добровольчі формування, які діяли в окупованих районах, йшли не лише кримські татари. Їхній склад залежав від місця, де вони формувалися. Деякі роти склалися лише з російського населення (Бія-Сале, Мазанка та ін.) або з татарського —

¹⁵ Там же, спр. 26, арк. 7.

¹⁶ Там же, арк. 2.

¹⁷ Там же, розд. 2, оп. 10, спр. 2, арк. 6.

¹⁸ Там же, спр. 26, арк. 11.

¹⁹ Там же, розд. 2, оп. 10, спр. 51^с, арк. 3.

²⁰ Там же, арк. 13.

²¹ Там же, спр. 26, арк. 11, 13—14.

²² Там же.

Корбель, Стіл, Молбай, Улу-Узень та ін.²³ Частина з цих загонів створювалася примусово²⁴.

Архівні документи зберігають відомості про зухвалі вилазки терористичних груп на чолі з Я. Смайлом, Райловим та ін., тричі нагородженими «за заслуги» гітлерівським командуванням. На їхньому рахунку — розстріли безвинних жителів селища Чаїр, червоноармійців у с. Ворон²⁵. Та так було не лише в Криму.

Вже у грудні 1941 р. німецьке командування розпочало організацію «мусульманських комітетів» — у містах і районних центрах, підпорядкованих СД. В архіві Інституту історії АН Росії збереглися документи про склад обраного за вказівкою гестапо «Мусульманського комітету» Сімферополя, який намагався поширити свою владу на весь Крим («Кримський мусульманський комітет», або «Татарський національний комітет»). Серед його членів були люди, далекі від інтересів трудового народу, зокрема, турецький підданий, син торговця Д. А. Абдурешидов, син буржуазного націоналіста І. Керменчекли, син куркуля з Алушти О. Меметов, син поміщика Д. Абляматов, син мулли М. Джемилев, раніше судимий Е. Гафаров, ватажок діючої в 1920—1921 рр. банди Г. Аппая та інші, їм подібні — всього 21 чол.²⁶ Було визначено мету цих органів — розклад татарської частини населення Криму, провокування його на боротьбу проти партизанського руху, відторгнення півострова від СРСР і створення татарської держави.

Діяльність комітетів набувала різноманітних форм. Як відзначалося в доповідній записці комісара Бахчисарайського партизанського загону Чорного, за їхньою допомогою в селах Біель, Азен, Біюк-Ашлав та деяких інших окупантам вдалося порівняно легко й швидко залучити певну частину татарського населення до співробітництва²⁷.

Безумовно, що на формуванні військових підрозділів з татарського населення насамперед позначилося те, що ніхто з керівних працівників (особливо — представників кримських татар) не був залишений у підпіллі ні з обкому ВКП(б), ні з РНК чи інших обласних органів. І. Г. Геннов у доповідній записці з цього приводу на ім'я В. С. Булатова, зокрема, писав: «У той час як фашисти мобілізували весь свій пропагандистський апарат і використовували всі засоби для проведення серед татарського населення антирадянської роботи, агітація і пропаганда, яку ми проводили, були зовсім недостатніми»²⁸.

З боку націоналістичних формувань мали місце грабунки продовольства на партизанських базах. Так, командири зуйського партизанського загону Верещагін і Луговий у звіті писали: «...Розграбовано 8550 кг борошна з казарм і 1875 кг — з ям; пшениці — 6,5 т, кукурудзи — 1,85 т, вівса — 9,6 т, квасолі — 1 т, солонини — 6,5 т»²⁹. Були розграбовані села Агара, Шумхай, Баранівка. Грабунки мали також місце в селах Куртулук, Єні-Сала, Молбай, Кишлав, Камишлик та ін.³⁰

Ставлення населення до цих акцій націоналістичних формувань було однозначним. «У багатьох селах, навіть південнобережних (Ускут, Капсіхор, Туак, Кучук, Узень та ін.), — писав І. Г. Геннов, — старикитатари засуджують тих з молоді, які взяли зброю у німців, заявляючи при цьому, що німці їх тепер також обдурять, як вони «деяких з нас обдурили в 1918 р.», коли були у Криму»³¹. Командування кримських

²³ Там же, розд. VI, оп. 13, спр. 26, арк. 11.

²⁴ Басов А. В. Крым в Великой Отечественной войне, 1941—1945.— М., 1987.— С. 225.

²⁵ Архів Ін-ту історії АН Росії, ф. 2, розд. VI, оп. 13, спр. 26, арк. 17—18.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же, спр. 31, арк. 3.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

³¹ Там же.

партизанів виступало проти окремих помилкових оцінок і суджень щодо татар. «Ми маємо дані, що свідчать про наявність негативних настроїв серед певної частини партизанів, зокрема, про ототожнення ворогів і зрадників з належністю до національності, — писали А. В. Мокроусов і С. В. Мартинов 3 лютого 1942 р. начальникам партизанських з'єднань. — Це, однак, не має нічого спільного з нашою національною політикою». І тут же закликали: «Негайно роз'яснювати партизанам шкідливість таких настроїв і що треба відрізнити друзів наших від наших ворогів незалежно від національної приналежності»³².

На взаємовідносини кримського татарського населення й партизанів проливає світло протокол засідання бюро Кримського обкому ВКП(б) від 18 листопада 1942 р. «Про помилки, допущені в оцінці поведінки кримських татар щодо партизанів, про заходи по ліквідації цих помилок і посилення політичної роботи серед татарського населення». У ньому поряд з вказівкою про те, що обком і НКВС Криму на момент комплектування партизанських загонів не залишили в підпіллі жодного з керівних обласних працівників, і особливо з місцевих, зауважувалося, що «колишній комісар центру кандидат у члени бюро обкому ВКП(б) С. В. Мартинов не справився з покладеними на нього завданнями, відірвався від керівників партизанських загонів, не знаючи справжнього стану справ, неправильно інформував ОК ВКП(б) щодо поведінки кримських татар. Наявні в розпорядженні ОК ВКП(б) факти свідчать про те, що татарське населення багатьох сіл не лише співчутливо ставилося до партизанів, а й активно допомагало їм». На засіданні було прийнято рішення «засудити як неправильне й політично шкідливе твердження про вороже ставлення більшості кримських татар до партизанів і роз'яснити, що кримські татари в основній своїй масі також вороже настроєні до німецько-фашистських окупантів, як і всі трудящі Криму»³³.

13 квітня 1944 р. Наркомат внутрішніх справ і Наркомат державної безпеки прийняли спільну постанову «Про заходи по очищенню території Кримської АРСР від антирадянських елементів». Як повідомляли нарком внутрішніх справ республіки Сергієнко і нарком держбезпеки Фокін, одразу ж після визволення півострова Червоною Армією там почали створюватися органи НКВС та НКДБ, які розробляли плани оперативно-чекістських операцій. Республіки було поділено на 7 секторів і виділено 20 тис. солдатів³⁴.

У звіті, направленому з Криму на ім'я Берія і Меркулова, вказувалося, що з 17 по 20 квітня 1944 р. з півострова вдалося евакуювати 180 тис. чол. З 10 по 27 квітня було заарештовано 49 членів мусульманських комітетів (А. Ізмаїлова, В. Баталова, Б. Аблеїзова, М. Алієва, Б. Умерова та багатьох інших). Усього до кінця квітня 1944 р. в республіці було виявлено 5806 «антирадянськи настроєних елементів», а до середини травня — 8521 чол. На той час у них було вилучено 6100 одиниць бойової зброї, у тому числі 337 кулеметів, 250 автоматів, 5395 гвинтівок, 2025 гранат³⁵.

Таким чином, війна і воєнна обстановка допомогли виявити, що не все населення «палало любов'ю» до радянського державного ладу. Чимало громадян стали активними пособниками фашистських загарбників. Час показного «вірнопідданства» скінчився. І ці фактори, судячи з усього, Сталін зумів використати у своїх цілях, для відстоювання ідеї про постійне загострення класової боротьби в міру будівництва соціалізму. Репресивні дії розглядалися ним і його оточенням як неодмінна умова нормального функціонування й зміцнення влади. Наявність неросійських національностей на окраїнах ставала небажаною. З'явля-

³² Там же, арк. 5.

³³ ЦДАЖР СРСР: Колекція документів.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же.

лася можливість одержати додаткову дешеву робочу силу й направити її в інші регіони країни з метою використати в екстремальних умовах. Розбиратися ж у тому, хто був «ворогом», а хто — «своїм», для лідерів тодішнього режиму не мало сенсу, хоча сил і засобів для цього у них вистачило б. У зв'язку з цим не можна не погодитися з А. Куркчі, який зауважує, що «Радянській владі необхідно було судити тих людей, які співробітничали з фашистами»³⁶. Однак Сталін розпорядився інакше.

Над усім кримським населенням нависла загроза виселення. У доповідній записці на ім'я Берія 7 травня 1944 р. повідомлялося: «Підготовчу роботу по операції вважаємо можливим скінчити до 18—20 травня, а всю операцію — до 25 травня. Для забезпечення майбутньої операції вважаємо за необхідне: 1) виділити в наше розпорядження 2000 вантажних машин, 1500 т автобензину приблизно до 15 травня; 2) для забезпечення прийому майна спецконтингенту відрядити представників відповідних господарських органів Наркомзему, Наркомгазу, Наркомм'ясомолпрому, Наркомхарчопрому... 5) дозволити виселити 330 німців, австрійців, угорців, румун та італійців, які проживають у Криму, а також до 1000 повій з курортів і міст Кримського узбережжя»³⁷.

Внаслідок ужитих профілактичних заходів усе було готове до проведення операції, і комісари Серов та Кобулов доповіли Берія: «Відповідно до Вашої вказівки операцію буде розпочато 18 травня з розрахунком завершити її 21 травня 1944 р.»³⁸.

10 травня 1944 р. Берія у доповіді Сталіну відзначав: «Враховуючи зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу й виходячи з небажаності дальшого проживання їх на прикордонній ділянці Радянського Союзу, НКВС СРСР вносить на Ваш розгляд проект рішення ДКО про виселення усіх татар з території Криму. Вважаємо за доцільне розселити кримських татар як спецпоселенців у районах Узбецької РСР для використання на роботах як у сільському господарстві — колгоспах, радгоспах, так і в промисловості та на будівництві. Питання про розселення татар в Узбецькій РСР погоджене із секретарем ЦК ВКП(б) Узбекистану т. Юсуповим...»³⁹. Сталіну був представлений також проект постанови Державного Комітету Оборони «Про кримських татар».

Проект постанови * давав роз'яснення з усіх питань організації депортації кримських татар, зокрема, визначався порядок їх виселення, називалися всі відомства, на які покладалася відповідальність за його виконання, вказувалося, скільки людей і куди вони мали відбувати, а також, скільки їм належало виділити продовольства **.

Отже, кримським татарам надавався статус спецпоселенців. 2 квітня і 11 травня 1944 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанови про виселення їх до Узбецької РСР. Про ці документи повідомлялося

³⁶ Куркчи А. Крымские татары // Отечество: Краеведческий альманах.— М., 1991.— С. 193.

³⁷ История СССР.— 1991.— № 1.— С. 151.

³⁸ ЦДАЖР СРСР: Колекція документів.

³⁹ История СССР.— 1991.— № 1.— С. 151—152.

* Постанова наводиться повністю наприкінці статті.

** Плутанину в це питання вніс своєю публікацією А. Куркчі, який, зокрема, безапеляційно заявив про те, що «постанови ДКО від 11 травня 1941 р., на основі якої підлягали засланню поряд з кримськими татарами греки, болгар, німці і на яку посилаються численні псевдоісторики, насправді просто не існувало» (Див.: Куркчи А. Указ. стаття.— С. 193). При цьому допущено щонайменше дві неточності. По-перше, щодо наявності документа і, по-друге, що греків, вірменів, турків і болгар тоді не висилали. Щодо цього було прийнято спеціальну постанову ДКО від 2 червня 1944 р. за підписом Сталіна. Документи свідчать, що було виселено 12 242 болгарини, 15 400 — греків, 9621 — вірменина, 1119 — німців (Див.: ЦДАЖР СРСР: Колекція документів).

й телеграфним розпорядженням Наркомату внутрішніх справ від 11 травня 1944 р.⁴⁰

Актами, на основі яких здійснювалося виселення цілого народу, послужили й прийняті дещо пізніше постанови ДКО від 21 травня 1944 р. про додаткове переселення кримських татар до Марійської АРСР та Горьковської, Івановської, Костромської, Молотовської й Свердловської областей РРФСР та від 29 травня того ж року про виселення кримських татар і греків з території Краснодарського краю і Ростовської області⁴¹.

Як же готувалися до прийому нових переселенців у республіках, краях і областях? Як правило, ці заходи проводилися завчасно під керівництвом одного з працівників Наркомату внутрішніх справ СРСР спеціально створюваними республіканськими, крайовими та обласними комісіями по переселенню, відділами спецпоселень тощо. Наприклад, заходи по прийому переселенців в Узбецькій РСР розроблялися таким чином. Розселення покладалося на комісара державної безпеки Кобулова. Він же розробив плани розміщення кримських татар та інших народів по областях УзРСР. Так, у телеграмі на ім'я комісара Чернишова від 22 лютого 1944 р. Кобулов повідомляв, що в радгоспах Ташкентської області передбачається розмістити 6400 сімей, і відзначав, що у цьому він тісно «взаємодіяв із секретарем ЦК КП(б) Узбекистану Юсуповим, який дав згоду на прийом у республіці 70 тис. переселенців»⁴².

Однак на інтереси й можливості Узбецької РСР в такій справі, як прийняття нових людей, уваги зверталось мало. Про це якраз і свідчать плани їх розміщення. Спочатку передбачалося розмістити у Ташкентській, Ферганській, Наманганській, Андіжанській, Самаркандській, Кашкадар'їнській і Бухарській областях та Каракалпакії 70 тис. чол. Однак цю кількість було перевищено майже втричі.

Безумовно, такий волюнтаризм завдавав республіці величезної шкоди. Юсупов був поставлений перед фактом. 20 травня 1944 р. разом з Кобуловим вони розробили й направили Берія новий план розселення депортованих до Узбецької РСР. Тепер уже республіка мала прийняти терміново 180 тис. чол. Для їх перевезення безпосередньо на її території виділялося 3500 підвід, створювалося 97 спецкомендатур (з розрахунку 1 комендант і його помічник на 350 поселень)⁴³. Тоді ж Кобулов вніс пропозицію про створення при НКВС Узбецької РСР відділу спецпоселень (ВСП), що й було реалізовано. В кінцевому підсумку планувалося розселити й дати роботу в колгоспах 94 500 чол., у радгоспах — 36 300 чол., на підприємствах — 23 200 чол.⁴⁴

Обсяг роботи у партійних і радянських органах зростав до необмежених розмірів. Юсупов налагоджував тісні зв'язки з усіма обкомами республіки. Ще 13 травня 1944 р. він звернувся з листом до виконкому Самаркандської обласної Ради, де йшлося про необхідність підготовки до прийому поселенців. У листі вказувався час можливого прибуття ешелонів з Криму й містилося прохання підготувати проекти поселень⁴⁵.

Передбачалися заходи й щодо попередження можливих епідемічних захворювань у місцях великого скупчення людей. 24 травня 1944 р. за підписами Юсупова і заступника Голови РНК республіки Кабанова було прийнято постанову Раднаркому Узбецької РСР про протиепідемічні заходи й медико-санітарне обслуговування спецпоселенців.

⁴⁰ ЦДАЖР СРСР: Колекція документів.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же.

Таким чином, наведені факти ще раз свідчать про те, що до депортації того чи іншого народу власті готувалися завчасно. Ім було відомо, хто й коли прибуде, хоча для самих людей це було несподіванкою.

Репресивна система діяла справно. Кобулов поспішив повідомити Берія, що «підготовку до прийому й розселення спецпереселенців в Узбецькій РСР в основному завершено; підготовлено житлові приміщення для розселення на 124 500 чол.; для решти 24 500 чол. — буде завершено до 28 травня 1944 р.»⁴⁶. Проте ніхто не цікавився справжнім станом справ.

Переселення кримських татар розпочалося у травні того ж року. «На виконання Вашої вказівки сьогодні, 18 травня п. р., на світанку, — телеграфували Берія із Сімферополя комісари Серов і Кобулов, — розпочато операцію по виселенню кримських татар». Далі уточнювалося: «За станом на 20 годину підвезено до станцій посадки 90 000 чол., з них відправлено до місць призначення 17 ешелонів — 48 400 чол., перебувають під вантаженням 25 ешелонів. Під час операції ніяких ексцесів не було. Операція триває»⁴⁷.

Як «тривала операція», свідчить друга телеграма на ім'я все того ж Берія, направлена її виконавцями 19 травня. «За станом на 12 год. 19 травня п. р., підвезено на пункти посадки спецконтингенту 140 000 чол., з них відправлено 44 ешелони загальною кількістю 119 424 чол. Перебувають під вантаженням 13 ешелонів». І знову: «Операція триває»⁴⁸. Повідомлення передано в Москву о 13 год. 30 хв.

Третю телеграму до НКВС СРСР також датовано 19 травня. В ній уже відзначалося, що на 18-ту годину до станцій підвезено 165 515 чол. На той час до місць призначення було відправлено 50 ешелонів, у яких загалом виїхало 136 412 чол.⁴⁹

І, нарешті, останнє, четверте телеграфне повідомлення від Серова й Кобулова своєму шефові до Москви. Воно підводило риску під операцією, запланованою ДКО ще 11 травня 1944 р. «Цим доповідаємо, — відбивав телеграф, — що розпочата з Вашої вказівки 18 травня п. р. операція по виселенню кримських татар завершилася сьогодні, 20 травня, о 16 год. Виселено 180 014 чол., повантажено в 67 ешелонів, з яких 63 ешелони загальною кількістю 173 257 чол. відправлені до місць призначення, решта — 4 ешелони — будуть відправлені сьогодні»⁵⁰. Поряд з цим у повідомленні вказувалося, що райвійськкомати Криму мобілізували 6000 татар призовного віку, які за нарядами Головупраформу Червоної Армії направляються до Гур'єва, Рибінська й Куйбишева. Тут же додавалося доповнення такого змісту: «З числа направлених за Вашою вказівкою в розпорядження тресту «Московвугілля» 8 000 спеціалістів 5 000 чол. також становлять кримські татари»^{*}.

Так у чотирьох телеграфних повідомленнях відображено операцію по депортації кримських татар у травні 1944 р. За остаточними даними ВСП НКВС СРСР, з Кримської республіки було депортовано 191 014 осіб татарської національності. У ході кампанії по виселенню 1137 чол. були заарештовані як «антирадянський елемент», а загалом — 5589 чол. Протягом операції у кримського татарського насе-

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ История СССР.— 1991.— № 1.— С. 152.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же.— С. 152—153.

* 4 червня 1944 р. до Наркомвугілля звернувся НКВС СРСР з пропозицією утримувати цей контингент у суворій відповідності з інструкцією. 1 липня того ж року заступник наркома внутрішніх справ комісар держбезпеки 2-го рангу В. В. Чернишов писав на ім'я начальника УНКВС по Тульській області: «Згідно з вказівкою наркома Л. П. Берія, утримання спецконтингентів, направлених з Кримської АРСР для роботи на підприємствах Наркомвугілля у Підмосковному вугільному басейні, має проводитися на однакових умовах з мобілізованими німцями» (Див.: ЦДАЖР СРСР: Колекція документів).

лення було вилучено чималу кількість вогнепальної зброї: 622 кулемети, 13 905 гвинтівок, 724 автомати, 49 мінометів, 3 гармати, 9884 гранати, понад 326 тис. патронів, 16 932 міни, 173 диски з кулеметами, 6 рацій тощо⁵¹.

Серову по завершенні операції Берія наказав залишатися в Криму «для забезпечення з тов. Сергієнком і Фокінім роботи по виявленню татар, які переховувалися від виселення, і дальшого очищення Криму від антирадянських шпигунських елементів»⁵².

Берія, зокрема, наголошував: «Тов. Серову необхідно врахувати, що в Криму ні в якому разі не можна залишати уцілілих від виселення татар та інший бандитський елемент»⁵³. Вказівка суворо виконувалася.

Виселенню підлягали також партійні й радянські працівники Криму. Як сказав на зустрічі у грудні 1988 р. в Інституті історії СРСР АН СРСР В. С. Булатов, який у той час працював секретарем Кримського обкому партії, «заходи по виселенню були помилковими, однак, слід визнати, що ми, партійні працівники, мало знали про ідеологічну обстановку, про настрої серед національностей, хоча центр, судячи з усього, був обізнаний... І все-таки звинувачувати весь народ не слід було».

Таким чином, заплановані до переселення понад 47 тис. сімей кримських татар залишили республіку. Крім того, у лютому 1944 р. було виселено незначну частину представників цієї ж національності, які проживали в Північно-Осетинській та Чечено-Інгушській АРСР. Це були переважно студенти вузів та учні технікумів. Вони переселялися разом з чеченцями та інгушами. До літа 1944 р. чисельність населення Криму скоротилася до 379 тис. чол.

Як уже відзначалося, 35 275 сімей кримських татар планувалося переселити до Узбецької РСР, а також в Удмуртську й Марійську автономні області. Сюди ж переселялися 2115 (8597 чол.) татарських сімей, що проживали на території України⁵⁴.

21 травня 1944 р. заступник Берія Чернишов повідомляв начальника управління НКВС Горьковської області, щоб той «був готовим прийняти 5500 кримських татар». Такі ж рознарядки надійшли до управлінь НКВС Марійської автономної області — 5500 чол., Івановської області — 3000 чол., Ярославської — 1000 чол. УНКВС Кемеровської області в телеграмі від 22 червня 1944 р. пропонувалося «підготувати житло для 6 000 чол.»⁵⁵. 10 червня того ж року начальник УНКВС Чкаловської області Дмитрієнко повідомляв В. В. Чернишову про те, що за період з 23 травня по 4 червня через залізничну станцію Ілецк пройшло 59 ешелонів (3282 вагони), у яких налічувалося 163 632 пасажири. Відзначалося також, що за вказаний час з них «було знято хворих 4 і померлих 14 чол.»⁵⁶.

У ході переселення розподіл кримського татарського населення по регіонах, визначених йому для проживання, дещо змінився. Так, до Узбецької РСР направлялося 37 946 сімей (151 083 чол.). До Ташкентської області з них потрапило 56 114 чол., Самаркандської — 31 829, Андіжанської — 19 173, Ферганської — 16 173, Наманганської — 13 801, Кашкадар'їнської — 9984, Бухарської — 4009 чол. Ці дані надійшли Берія телеграмою з Ташкента⁵⁷.

Поряд з цим кримські татари прибули до Казахської РСР — 2426 чол. (1666 дорослих), Башкирської АРСР відповідно — 284 (208), Якутської АРСР — 93 чол., Горьковської області — 679 сімей

⁵¹ История СССР.— 1991.— № 1.— С. 152—153; ЦДАЖР СРСР: Колекція документів; Коммунист.— 1991.— № 3.— С. 107.

⁵² Там же.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же.

(2376 чол.), Молотовської відповідно — 2342 сім'ї (10 000), Свердловської — 902 (3591 чол.), Івановської — 157 (548), до Костромської — 1957 сімей (6338 чол.)⁵⁸.

У довідці заступника УНКВС Марійської АРСР Свинцова від 24 серпня 1944 р. на ім'я Кузнецова (НКВС СРСР) вказувалося, що до республіки прибула 2291 сім'я кримських татар, тобто 9177 чол., з них 1481 — чоловік, 3329 жінок, 4367 дітей⁵⁹. Через деякий час Свинцов доповідав Кузнецову, що «політично-моральний стан спецпоселенців у Марійській АРСР в основному здоровий. Спецпоселенці поліпшують свій матеріальний добробут...»⁶⁰.

Під час переселення кримських татар, як відзначав у своєму звіті представник НКВС СРСР у Криму Бровченко, на півострові додатково було виявлено 396 німців, 32 румуни, 21 австрієць, 1 угорець, 7 фіннів і деяку кількість кримських татар. Всі вони направлялися для проживання до Казахської РСР.

Трохи згодом на схід були відправлені й ті кримські татари, які проживали в інших регіонах країни. 31 серпня 1944 р. нарком внутрішніх справ Дагестанської АРСР І. Маркарян у запиті на ім'я заступника наркома Круглова писав: «Після виселення кримських татар... нами не одержано вказівки щодо громадян цієї національності, одиниці яких проживають у Дагестані як евакуйовані в 1941—1943 рр.»⁶¹ НКВС СРСР зажадав відомості про кожного з кримських татар. З 4-х чол. троє направлялися до Узбецької РСР, 1 — до Марійської АРСР.

А. Куркчі вважає, що в дорозі, яка тривала місяці, першої ж зими загинуло до 45% від усієї кількості переселених. «Ніхто, — пише, зокрема, він, — не вів обліку ні загиблим, ні похованим, тільки пам'ять старих людей ще утримує спогади про місця заслань кримських татар»⁶².

Без сумніву, примусове виселення народів з Криму відбувалося в суворих умовах. Значною була і смертність серед населення. У довідці про чисельність спецпоселенців у 1944—1945 рр. вказано, що протягом того періоду їх загинуло 44 887 чол.* Процент смертності серед кримських татар, болгар, греків і вірмен становив 19,6. З них, відзначалося у зведенні по Узбецькій РСР, там померло 16 052 чол. (10,6% від загальної кількості спецпоселенців), а за весь 1945 р. — 13 183 чол. (9,8%).

Траплялися випадки, коли від спецпоселення звільнялися жінки, що перебували в міжнаціональних шлюбах, а також казанські татари, які не підлягали виселенню. В архівних документах є відомості про 400 осіб, звільнених від спецпоселення. Однак, як правило, вони не мали права на проживання в Криму.

Від статусу «спецпоселенець» звільнялися й учасники кримського підпілля, а також члени їхніх сімей. Так, виселенню не підлягала сім'я Усеїнова Сервера Сирли, який з грудня 1942 р. по березень 1943 р. був членом підпільної патріотичної групи в Сімферополі (згодом його заарештували і розстріляли).

Безумовно, переселення стурбувало тих, хто перебував на службі в рядах Червоної Армії й самовіддано бився з фашистами. Вони одразу ж звернулися до відповідних органів з проханням звільнити від спецпоселення їхніх родичів. Так, Е. У. Чалбаш (кримський татарин за національністю) із самого початку війни й до жовтня 1943 р. перебував

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же.

⁶² Куркчи А. Указ. статья.— С. 193—194.

* Інші джерела дають іншу цифру — 44 125 чол. (Див.: Коммунист.— 1991.— № 3.— С. 111).

у діючій армії (в лавах ВВС). За цей час він здійснив 345 бойових вильотів, провів 50 повітряних боїв з противником. На його рахунок — 11 збитих ворожих літаків та ще 6 — разом з іншими льотчиками. За сміливість і відвагу Е. Чалбаш був нагороджений чотирма орденами і двома медалями. Його сім'ї, зокрема, дозволили проживати в Херсонській області. Як правило, подібні прохання задовольнялися.

Чисельність кримських татар на спецпоселенні зростала, що було пов'язано як з народжуваністю, так і з прибуттям їх нових нечисленних груп. Так, в розпорядженні командуванню 3-го Українського фронту, адресованому головам фільтраційних комісій, вказувалося, що «всіх кримських татар (репатрійованих) направляти в розпорядження відділу спецпоселення НКВС Узбецької РСР (Ташкент)»⁶³.

У січні 1945 р., за наказом Чернишова, на станцію Ленінабад Ташкентської залізниці було направлено 150 кримських татар, які перебували в Белгородському профілактично-фільтраційному пункті. У доповідній на ім'я Берія міністр внутрішніх справ Круглов і генеральний прокурор СРСР Сафонов повідомляли 7 січня 1949 р., що управління МВС Кримської області тільки протягом 1947—1948 рр. виявило з числа репатріантів демобілізованих з Радянської Армії та реєвакуйованих 2012 чол. (771 чол. — кримських татар, 160 — вірмен, 279 — греків, 220 — болгар, 341 — росіян, 140 — німців). Разом з виявленими до місць спецпоселень відбули 893 чол. — членів сімей спецпоселенців, у тому числі 143 дорослих і 750 дітей⁶⁴. З цього контингенту демобілізованих з армії становили 223 чол., репатрійовані — 1049, решта — 730. Останні або приховували свою національну належність, або ховалися під час виселення⁶⁵. Відзначалося також, що серед затриманих спецпоселенців — утікачів з 1944 р. по 15 жовтня 1948 р. було притягнуто до карної відповідальності 56 чол., відправлено етапом 409 чол. та під підписку про невиїзд — 180 чол. Останні поверталися в місця свого основного проживання.

Що стосується інституту управління депортованими кримськими татарами, то він нічим не відрізнявся від управління іншими народами. Доповідаючи Берія про прибуття кримських татар у Підмосковний вугільний басейн, Чернишов писав 29 травня 1944 р.: «У зв'язку з одночасним переселенням татар до Узбецької РСР вважаю за доцільне прибулих татар утримувати на умовах з мобілізованими свого часу німцями, тобто організованими загонами, по шахтах, з розміщенням і охороною у гуртожитках, ходінням на роботу строем»⁶⁶. Берія дав згоду на цю пропозицію, поширивши ці правила і на кримських татар, які потрапили до Тульського вугільного басейну.

По-різному складалися справи з працевлаштуванням кримських татар на місцях. Так, у доповідній, що надійшла до НКВС СРСР на початку листопада 1945 р. з Узбецької РСР за підписом наркома Ю. Бабаджанова, відзначалося, що всього в республіці було розселено 128 627 чол. (у тому числі дітей до 16 років — 58 422 чол.). Одразу ж вдалося працевлаштувати 59 375 чол.⁶⁷

Проводилася робота по залученню спецпоселенців до сільгоспартілей. На листопад 1945 р. членами останніх стали 12 689 чол. Було влаштовано на роботу 984 кваліфіковані спеціалісти, які мали вищу й середню освіту.

Чимало спецпоселенців було об'єднано в будівельні бригади. Особливо гострою залишалася проблема з житлом, на що зверталася увага в наказі наркома НКВС СРСР від 15 вересня 1945 р. Про труднощі з житлом повідомляли і з місць. Наприклад, ніде було жити 40 сім'ям

⁶³ ЦДАЖР СРСР : Колекція документів.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Там же.

кримських татар, яких направили на Булунгурський цукровий завод (Самаркандська обл.). У непридатних умовах проживали 27 сімей спецпоселенців — кримських татар — у колгоспах «Більшовик» Митанського району Самаркандської області, ім. Жданова та ім. Тельмана Андіжанської області тощо⁶⁸. Особливих знегод зазнавали демобілізовані з рядів армії.

Місцеві органи влади вживали певних заходів для налагодження життя спецпоселенців, хоча їх не завжди вдавалося повною мірою реалізувати. Так, у колгоспі ім. Леніна Кинтабського району Кашкадар'їнської області кожній сім'ї новоприбулих виділялося в особисте користування по 0,25 га виноградників.

На місцях створювалися групи сприяння переселенцям. Зокрема, в Узбекистані діяло 389 (1237 чол.) таких груп, які займалися організацією допомоги прибулим, об'єднанням розрізнених сімей (таких було 3235), розподілом продовольства тощо. За розпорядженням РНК СРСР від 11 червня 1945 р. спецпоселенцям з Кримської АРСР було виділено 500 т борошна, 150 т — круп, 50 т — солі, 25 т — цукру⁶⁹.

Однак така робота проводилася далеко не скрізь. Наприклад, представники об'єднання «Казахстаннафта» виступали проти укомплектування шкіл масової кваліфікації молоддю із спецпоселенців, мотивуючи свої дії тим, що це — люди тимчасові і політично нестійкі. Це, зокрема, позначилося на контингенті кримських татар, що проживали в Гур'євській області. Їх там налічувалося лише 4382 чол. (1729 чол. — діти до 16 років)⁷⁰.

Не до кінця послідовну позицію займало й керівництво Гур'євського обласного комітету КП(б) Казахстану. Секретар обкому по кадрах Клоноз виступив на пленумі з різкою критикою на адресу заступника начальника УНКВС області майора Волкова тільки за те, що той добивався поліпшення умов проживання та праці спецпоселенців-татар. Особливо тяжкими вони були на спорудженні Фархадської та Нижньобосуйської гідроелектростанцій, руднику «Койташ», у радгоспах «Нарин», «Нарпат» та «Дальверзин», у колгоспах Шахрайзябського й Кітабського районів Кашкадар'їнської області, Харватського й Мірзачульського районів Ташкентської області, а також Сталінського району Андіжанської області.

Ряд партійних організацій недооцінював значення роботи зі спецпоселенцями. Внаслідок цього в Узбекистані, наприклад, серед них високим був процент захворюваності. Наприкінці липня 1944 р. В. В. Чернишов повідомляв Л. Берія, що кількість шлунково-кишкових і малярійних хворих у Наманганській області досягла 13 097 чол. (40%), Самаркандській — 1309 (100%). У Бухарській області епідемією було охоплено багато радгоспів. Чернишов просив дати вказівку про термінову відправку туди 200 тис. таблеток бактеріофагу і 100 кг акрихіну⁷¹.

Все це ускладнювало й без того нелегке становище спецпоселенців. У зв'язку з цим ЦК Компартії Узбекистану й НКВС республіки прийняли постанови від 8 червня 1944 р. та від 30 вересня 1944 р., згідно з якими секретарям обкомів і райкомів ставилося в обов'язок вжити найрішучіших заходів до працевлаштування й поліпшення побутових умов кримських татар. Заходів було вжито. 772 сім'ї (2472 чол.) з будівництва Фархадської ГЕС було переселено в бавовницькі колгоспи Таджикиської РСР. Крім того, виконувалися постанови, прийняті Державним Комітетом Оборони 11 травня 1944 р. та 25 вересня 1944 р. про подання спецпоселенцям допомоги продовольством. В розпоряд-

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Там же.

ження обох республік було надано 6060 т зерна. Подібні рішення приймалися й у 1945 р.⁷²

Щоправда, в цій справі не обходилося без крадіжок, обману, інших негативних явищ. Однак, як відзначав у листі до міністра внутрішніх справ СРСР С. М. Круглова заступник міністра внутрішніх справ Узбекистану Завгородній, на 29 червня 1946 р. «матеріально-побутові умови спецпоселенців, розселених в Узбецькій РСР, досягли рівня, при якому можна вважати, що господарський побут і трудове влаштування спецпоселенців (117 767 чол.) в основному завершено»⁷³. З 33 740 сімей, що прибули з Криму, 33 332 (98,8%) було розміщено в квартирах, більш-менш придатних для житла. Кількість сімей, наділених присадибними ділянками й городами, досягла на червень 1946 р. 23 921 чол. (71%) і продовжувала зростати. З моменту переселення й до липня 1946 р. новоприбулим було видано як компенсацію за залишене в Криму майно 500 т борошна, 9444 т зерна, 978 т круп, 25 т цукру, 50 т солі, 1140 т овочів. Постановою РНК СРСР від 26 червня 1945 р. тим, хто особливо потребував, з державного бюджету виділялося 2970 крб., безвідплатної допомоги. Її одержали 5566 сімей. Спецпоселенцям було роздано також 50 тис. т мануфактури, 6233 пари взуття, 787 ковдр, 537 матраців тощо⁷⁴.

Значна частина спецпоселенців набула виробничої кваліфікації — слюсаря, токаря, арматурника тощо. Багато з них за свою працю дістали нагороди. Так, на будівництві Фархадської ГЕС 300 чол. з 1159 працівників були стахановцями.

Про поліпшення життя спецпоселенців дбали й урядові органи Киргизької РСР. З цього приводу ЦК КП Киргизії прийняв спеціальну постанову від 15 серпня 1946 р.⁷⁵ Було вжито заходів по налагодженню будівництва житла, постачання, оплати достроково виконаних планових робіт, контролю за розподілом і навчанням дітей у школах, наділенню переселенців присадибними ділянками⁷⁶.

Незважаючи на труднощі й незгоди, кримські татари активно включалися у виробничий процес. Як відзначалося в доповідній з Узбецької РСР у листопаді 1945 р. «спецпоселенці з Криму у більшості своїй ставляться до роботи добросовісно і беруть активну участь у соціалістичному змаганні, демонструють зразки стахановської праці». На текстильному комбінаті у Фергані, шовкомотальній фабриці в Маргелані, озокеритовому руднику й на інших підприємствах виконання виробничих завдань досягало 200%. Трудових успіхів досягли й ті, хто був зайнятий в інших галузях промисловості, зокрема, на підприємствах «Московвугілля», де на початок жовтня 1944 р. з 5000 переселенців залишилося у цій системі 1188 чол. Решта разом з німцями (4977 чол.) були зайняті в «Мосшахтобуді» та «Мосжитлобуді»⁷⁷.

Робітники-переселенці виступали з трудовими ініціативами, різними починами. Так, у 1944 р. вони провели збір коштів на випуск танкової колони «Смерть фашистським загарбникам». Протягом короткого часу було зібрано 15 млн. крб. Заступник начальника комбінату «Московвугілля» Нутельс повідомляв, що робітники одержали від Сталіна п'ять телеграм з подяками⁷⁸.

Начальник ВСП НКВС по Тульській області (там налічувалося 1650 спецпоселенців) Філатов доповідав у Наркомат внутрішніх справ СРСР: «До праці ставлення спецпоселенців з Криму задовільне. Спецпоселенці Камбуров, Алясов, Османов та інші виконують планові зав-

⁷² Там же.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ Там же.

⁷⁸ Там же.

дання видобутку вугілля на 200% ⁷⁹. Сумлінно працювали переселенці й на інших об'єктах країни.

30 червня 1945 р. Кримську АРСР було перетворено в область. Починаючи з 1944 р., відбувалося поступове заселення її вільних районів населенням з України, а також Воронежської, Брянської, Тамбовської, Курської і Ростовської областей Російської Федерації. За даними дослідників, у Крим на поселення прибуло 17 040 сімей (62 104 чол.) ⁸⁰. Що ж стосується кримських татар, то для них настали роки чекання на відновлення конституційних прав і повернення на проживання в Крим.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Максименко М. М. Переселення в Крим сільського населення з різних районів СРСР, 1944—1960 рр. // Укр. іст. журн.— 1990.— № 11.— С. 53.

ДОДАТКИ

ПОСТАНОВА ДЕРЖАВНОГО КОМІТЕТУ ОБОРОНИ

Травень 1944 р.

Москва. Кремль

ПРО КРИМСЬКИХ ТАТАР

У період Вітчизняної війни багато кримських татар зрадили Батьківщині, дезертирували з частин Червоної Армії, які обороняли Крим, і переходили на сторону противника, вступали в офіційні з німцями добровольчі татарські військові частини, що боролися проти Червоної Армії; в період окупації Криму німецько-фашистськими військами, беручи участь у німецьких каральних загонах, кримські татари особливо відзначалися своїми звірячими розправами щодо радянських партизанів, а також допомагали німецьким окупантам у справі організації насильственного вивезення радянських громадян у німецьке рабство й масового винищення радянських людей.

Кримські татари активно співпрацювали з німецькими окупаційними властями, беручи участь в організованих німецькою розвідкою так званих «татарських національних комітетах», які широко використовувалися німцями з метою закидання в тил Червоної Армії шпигунів і диверсантів. «Татарські національні комітети», в яких головну роль відіграли білогвардійці-татари, емігранти при підтримці кримських татар спрямовували свою діяльність на переслідування й утиски нетатарського населення Криму й здійснювали роботу по підготовці насильственного відторгнення Криму від Радянського Союзу за допомогою німецьких збройних сил.

Враховуючи вищесказане, ДКО постановляє:

1. Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців у районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (тов. Берія) виселення кримських татар завершити до 1 червня 1944 року.

2. Встановити такий порядок, умови виселення:

а) дозволити спецпоселенцям узяти із собою особисті речі, одяг, побутовий реманент, посуд і продовольство кількістю до 500 кг на сім'ю.

Залишені на місці майно, споруди, надвірні будівлі, меблі й присадибні ділянки приймаються місцевими органами влади, вся продуктивна й молочна худоба, а також свійська птиця приймаються Нарком'ясомолпромом, уся сільгосппродукція — Наркомзагом СРСР, коні й інша робоча худоба — Нарком'ясом СРСР, племінна худоба — Наркомрадгоспом СРСР.

Приймання худоби, зерна, овочів й інших видів сільгосппродукції здійснювати з виписуванням обмінних квитанцій на кожний населений пункт і кожне господарство.

Доручити НКВС СРСР, Наркомзему, Нарком'ясомолпрому, Наркомрадгоспів і Наркомзагу СРСР з 1 липня ц. р. подати в РНК пропозиції про порядок повернення за обмінними квитанціями спецпереселенцям прийнятої від них худоби, свійської птиці, сільськогосподарської продукції.

б) для організації приймання від спецпереселенців залишеного ними в місцях виселення майна худоби, зерна і сільгосппродукції відрядити на місце Комісію РНК СРСР у складі: голови Гриценка (заступника голови РНК РРФСР) і членів — т. Крестьянинова (члена колегії Наркомзему СРСР), т. Над'ярних (члена колегії НКМ і МП), т. Пустовалова (члена колегії Наркомзагу СРСР), т. Кабанова (заст. народного комісара радгоспів СРСР), т. Гусєва (члена колегії Наркомфіну СРСР).

Зобов'язати Наркомзем СРСР (Бенедиктова), Наркомзаг СРСР (Субботіна), НКМ і МП (Смирнова), Наркомрадгоспів СРСР (Лобанова) для забезпечення приймання від спецпереселенців худоби, зерна й сільгосппродуктів відрядити, за погодженням з т. Гриценком, у Крим необхідну кількість працівників.

в) зобов'язати НКШС (Каганович) організувати перевезення спецпереселенців з Криму до Узбецької РСР спеціально сформованими ешелонами за графіком, складеним спільно з НКВС СРСР. Кількість ешелонів станції навантаження і станції призначення — за заявкою НКВС СРСР.

Розрахунки за перевезення здійснити за тарифом перевезень ув'язнених.

г) Наркомздоров'я СРСР (т. Митереву) виділити на кожний ешелон із спецпереселенцями в строки, погоджені з НКВС СРСР, одного лікаря і двох медсестер з відповідним запасом медикаментів й забезпечити медичне й санітарне обслуговування спецпоселенців у дорозі;

д) Наркомторгу СРСР (т. Любимову) забезпечити всі ешелони зі спецпереселенцями щоденно гарячим харчуванням і окропом. Для організації харчування спецпереселенців в дорозі виділити Наркомторгу продукти кількістю згідно з Додатком № 1.

3. Зобов'язати секретаря ЦК КП(б) Узбекистану т. Юсупова, голову РНК УзРСР т. Абдурахманова і народного комісара внутрішніх справ Узбецької РСР Кобулова до 1 липня ц. р. вжити таких заходів щодо прийому і розселення спецпоселенців.

а) прийняти і розселити в межах Узбецької РСР 140—160 тис. чол. спецпереселенців татар, направлених НКВС СРСР з Кримської АРСР.

Розселення спецпереселенців здійснити в радгоспних селищах, існуючих колгоспах, підсобних сільських господарствах підприємств і заводських селищах для використання в сільському господарстві й промисловості.

б) в областях розселення спецпереселенців створити комісії у складі голови облвиконкому, секретаря обкому й начальника УНКВС, поклавши на ці комісії проведення всіх заходів, зв'язаних з безпосереднім розміщенням прибулих спецпереселенців;

в) підготувати гужавтотранспорт для перевезення спецпоселенців, мобілізувавши для цього транспорт будь-яких підприємств і установ;

г) забезпечити наділення прибулих спецпоселенців присадибними ділянками й подати допомогу в спорудженні будинків місцевими будматеріалами;

д) організувати в районах розселення спецпереселенців спецкомендатури НКВС, віднісши утримання їх на рахунок кошторису НКВС СРСР;

ж) ЦК і РНК УзРСР до 20 травня ц. р. представити в НКВС

СРСР тов. Берія проект розселення спецпереселенців по областях і районах із зазначенням станцій розвантаження ешелонів;

4. Зобов'язати Сільгоспбанк (т. Кравцова) видавати спецпереселенцям, що направляються до Узбецької РСР, у місцях їх розселення позичку на спорудження будинків і на господарське обзаведення до 5000 крб. на сім'ю з виплатою до 7 років.

5. Зобов'язати Наркомзаг СРСР (Субботіна) виділити в розпорядження РНК Узбецької РСР борошна, крупи й овочів для видачі спецпереселенцям протягом червня — серпня ц. р. щомісячно однакову кількість згідно з Додатком 2. Видавати спецпереселенцям борошно, крупу і овочі протягом червня — серпня ц. р. безплатно в рахунок прийнятої у них у місцях виселення сільгосппродукції та худоби*.

6. Зобов'язати НКО (т. Хрумова) передати протягом травня — липня ц. р. для посилення автотранспорту військ НКВС, розміщених гарнізонами в районах розселення спецпереселенців — в Узбецькій РСР, Казахській РСР і Киргизькій РСР, автомашин «Вілліс» — 100 штук і вантажні — 250 штук, що вийшли з ремонту.

7. Зобов'язати Головнафтопостач (т. Широкова) виділити і відвантажити до 20 травня 1944 р. в пункти, визначені НКВС СРСР, автобензину 400 т і в розпорядження Узбецької РСР — 200 т. Поставки автобензину провести за рахунок рівномірного скорочення поставок усієї решті споживачів.

8. Зобов'язати Головпостачліс РНК СРСР (т. Лопухова) за рахунок збуту ресурсів поставити НК ШС 75 000 вагонних дощок (по 2,75 мл кожна) до 15 травня ц. р., НК ШС перевезти дошки своїми засобами.

9. Наркомфіну СРСР (т. Звереву) відпустити НКВС СРСР у травні ц. р. з резервного фонду РНК СРСР на проведення спеціальних заходів 30 млн. карбованців.

Голова Державного Комітету Оборони
Й. СТАЛІН

Одержано 18.03.91.

Автор предпринял попытку на основе имеющихся публикаций, новых архивных материалов в какой-то мере ликвидировать «белые пятна», существующие в названной теме.

* Спецпереселенцям — кримським татарам — для харчування в дорозі виділялося 900 т борошна, 160 т круп, 90 т м'яса, 90 т риби, 26 т жиру. Дані взято з Додатка № 1. Для Узбецької РСР додатково було поставлено 4080 т борошна, 1020 т круп, 4080 т овочів (Див.: ЦДАЖР СРСР: Колекція документів).

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

Ім'я О. Я. Шумського згадувалося і у свідченнях, що їх дав 26 грудня 1934 р. М. Г. Куліш:

«Запитання: Чи підтверджуєте Ви свої свідчення від 25.XII ц. р.

* Продовження. Початок. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4, 5—8, 10—12.

про свою приналежність до контрреволюційної української націоналістичної організації?

Відповідь: Так, цілком підтверджую.

Запитання: Коли Ви вступили до організації?

Відповідь: У березні 1926 року. В організацію мене втягнули Хвильовий, Любченко Аркадій та Дніпровський.

Запитання: У чому полягала мета і завдання контрреволюційної організації, активним учасником якої Ви були?

Відповідь: Відрив України від СРСР, створення на території УСРР буржуазно-демократичної республіки. До цієї мети організація прагнула дійти шляхом усунення радянської влади збройним шляхом.

Запитання: З ким Ви були зв'язані з керівництва організації?

Відповідь: Я був зв'язаний з Яловим, Хвильовим і Досвітнім. Це було керівництво контрреволюційних сил по літературній лінії, так би мовити, проміжне керівництво, котре було зв'язане з центром нашої всієї організації — Шумським і Максимовичем. Після арешту Ялового і самогубства Хвильового я більш тісно зв'язався з Курбасом та Ірчаном.

Запитання: Чи було Вам відомо про підготовку керівництвом організації терористичних актів над рядом керівників партії та радвлади?

Відповідь: Так. Від Ялового та Курбаса я знав, що організація перейшла на терор, що його об'єктом намічені Постишев і Балицький, котрих ми вважали основними винуватцями розгрому нашої організації, що почався і продовжується».

Заарештований 8 грудня 1934 р. М. Г. Куліш на перших допитах (16, 17, 23 грудня) заперечував свою приналежність до будь-якої «контрреволюційної організації». І лише 25 грудня уповноваженому секретно-політичного відділу НКВС УСРР Проскураєву, який наполегливо «працював» з визначним українським драматургом, вдалося досягти успіху¹.

Слід зауважити, що М. Г. Куліш ніколи не належав до партії боротьбистів. Однак це не завадило тим, хто в цьому був зацікавлений, «вписати» його у «боротьбистську» змову. Незадовго до цього, у червні 1934 р., під час «чистки» первинної партійної організації організаційного комітету письменників України його виключили з партії «за систему націоналістичних помилок, що особливо виявилось у ряді націоналістичних п'єс», а також «за активну підтримку і міцний зв'язок з націоналістичними контрреволюційними елементами (Курбас, Яловий)»². М. Г. Куліш апелював до Комісії по чистці партії Держинського району Харкова, однак рішення залишилося незмінним.

Нині чимало говориться і пишеться про творчість М. Г. Куліша, вийшов друком двотомник його творів³. Вкрай важливо не тільки об'єктивно оцінити його творчу спадщину, а й відтворити надзвичайно складний і суперечливий внутрішній світ письменника, його психологічний стан. Цьому може певною мірою допомогти документ, що зберігся у слідчій справі. Це заява колишнього заступника завідуючого відділом редакції газети «Комуніст» Е. А. Штейнберга, який за зви-

¹ Саме на цьому допиті М. Г. Куліш заявив, що він є активним учасником «контрреволюційної націоналістичної організації, яка ставила за мету повалення Радвлади на Україні шляхом організації збройного повстання та здійснення терористичних актів над рядом керівників партії та Радвлади».

² Тарасова Л. Крещендо — Крещендо!... // Вечірній Харків.— 1990.— 1 листоп. Ця надзвичайно цікава публікація ґрунтується на стенограмі засідання комісії по чистці первинної організації КП(б)У організаційного комітету письменників. На нашу думку, цю стенограму варто надрукувати окремо.

³ Куліш М. Г. Твори.— К., 1990.— Т. 1.— 509 с.; Т. 2.— 877 с.

нуванням у приналежності до «контрреволюційної троцькістської організації» перебував у одній камері з М. Г. Кулішем. Уповноважений секретно-політичного відділу НКВС УСРР Проскураков прилучив цей документ до слідчої справи на тій підставі, що заяви М. Г. Куліша під час слідства суперечили змісту його бесід з Е. А. Штейнбергом. Прочитуємо уривки з заяви: «У камері зі мною мешкає Микола Гурович Куліш. Ідеї та положення, що їх у бесідах зі мною Куліш обстоює, переконали мене у тому, що він і зараз ще залишається найлютішим ворогом диктатури пролетаріату і комуністичної партії...

Москву Куліш порівнює зі старим Римом. Так само, твердить він, як старий Рим жив за рахунок своїх провінцій, висмоктував з них всі соки, концентрував у себе всі багатства, цінності та твори мистецтва, так само Москва живе за рахунок національних республік...

Керівників нашої партії Куліш вважає великодержавними шовіністами. Вони, мовляв, за розмовами про братерство народів, які живуть у Радянському Союзі, здійснюють, по суті, ідеал «єдиної неділимної». Яскравим представником великодержавництва на Україні Куліш вважає тов. Постишева...

Стан української літератури він вважає найсумнішим. Талановитий письменник повинен або відмовитись від української літератури, перекочувати до російської, або, якщо він послухає голос свого серця і напише справжній художній твір, його посадять у в'язницю. Ось чому в літературі на Україні залишилися одні посередності, брехуни та бездари. У Радянській Україні література приречена на животіння, на провінціалізм, вона ніколи не досягне рівня великої світової літератури...

Бути письменником з пролетарською ідологією та великим митцем — речі несумісні, на думку Куліша. Всі талановиті люди, говорить він, завжди були в конфлікті зі своїм суспільством».

Надзвичайно цікавою є оцінка М. Г. Кулішем підсумків культурного будівництва: «Загальний висновок щодо будівництва культури на Україні Куліш робить сумний. Балицький, каже він, може тільки руйнувати. Йому скажуть, так він ще три тисячі заарештує за одну ніч. А от створювати нема кому. Усе цінне й талановите розігнане й знищене».

І нарешті, М. Г. Куліш пояснював те, що трапилось з ним та з іншими літераторами, говорячи, що «політика — жорстока річ», що «державна заарештовує не тих, хто винен, а кого слід взяти з політичних міркувань». Знов прочитуємо заяву: «Звідси виходить, що справи фабрикуються або створюються «брудними методами», як любить інколи висловлюватися Куліш. Він вважає, наприклад, справи про терористичну діяльність українських націоналістів вигаданими і сфабрикованими. Ця правда, каже він, виявиться. Ми визнаємо заповітні таємниці давнього Єгипту, розкопуючи піраміди. Тим більше правда нашої доби, вона обов'язково виявиться і ми будемо виправдані...

На завершення слід вказати на те, що Куліш журиться про «наш народ», котрий, мовляв, не вихований. Ми, каже він, не пережили щасливої доби демократії, а прямо перескочили з царської деспотії у нову деспотію, яка зветься диктатурою пролетаріату».

На допиті 4 березня 1935 р. М. Г. Куліша запитали про ще одного літератора, якому інкримінувалася участь у боротьбистській «змові». Йшлося про В. Л. Поліщука та про те запитання, яке він поставив Сталіну під час прийому у 1929 р. у ЦК ВКП(б) делегації українських літераторів. В. Л. Поліщук тоді поцікавився, чи будуть приєднані до України ті райони Росії, більшість населення яких становлять українці. «Поліщук своїм запитанням, — сказав М. Г. Куліш, — хотів показати, що, мовляв, рівноправності націй в СРСР ще немає і національне питання ще не розв'язане».

Син М. Г. Куліша, В. М. Куліш у своїй книзі спогадів «Слово про

будинок «Слово»⁴ так згадує про В. Л. Поліщука: «Однією з маркантних постатей «Слова» був поет Валеріян Поліщук. Невеликого росту, з чудовими очима, які успадкували по ньому син Марко і донька, веселий і товариський. Пригадую одне фото з Кавказу, на якому тато сидів на бугафорному коні, а Поліщук стояв над татом, замахнувшись палицею. Це тоді, коли тато відпочив у Кисловодську останній раз перед арештом»⁵.

Як і його колегам-письменникам, В. Л. Поліщуку напередодні арешту (він був заарештований 6 грудня 1934 р.) жилося дуже скрутно. Це засвідчує, зокрема, лист, який він написав у лютому 1934 р. до ЦК КП(б)У: «До зав. Культпропа ЦК КП(б)У. Користуюся з Вашого прихильного дозволу звертатися до Вас, коли у мене виникне якась потреба. Саме така потреба і наспіла. Я опинився в неможливому психологічному і матеріальному стані з таких причин:

1) Книжку «До серця Азії» розміром на 20 друк. арк., яку після рецензії т. Галушка і консультації т. Ганса оце вже вдруге набрано і заверстано, видавництво «Радянська література» відмовилось друкувати і заявило, що книжка йде в розбор як націоналістична, хоч цю книжку рецензували і дозволяли до друку ціла низка знаних тт., зокрема т. Кірієнко — ред. в-ва «На варті», т. Байдебуря, т. Галушко й ін. Зі свого боку я ще раз по заверстаному міг би зробити потрібні випуски і виправки, аби цей твір, в який я вклав багато художньої сили, пішов на користь радянському суспільству.

2) В тому ж в-ві мені заявили, що моя 15-літня робота як поета відпадає, як шкідлива, і тому відмовились за договором перевидати бодай частину вибраної лірики, що дало б мені і моральну підтримку, і матеріальну. Так само інше в-во «ЛІМ», уклавши зо мною договора на перевидання кн. про Донбас, відмовилось її друкувати.

3) Нарешті не так давно я здав в-ву «Радянська література» свій новий чималий роман «Завзятий вік» на 23 друк. арк., де змалював, затаврувавши, новобуржуазного типа — Іраїду Грізо, протиставив йому позитивного комуніста Захара Новикова, і між ними вивів сповнену протилежностей і хитань еволюцію молодого спеціаліста Брока, що прийшов від буржуазного до радянського табору... На жаль, у своїй писаній рецензії голова в-ва «Радянська література» т. Агуф відзначив лише негативні, на його думку, риси в романі і тим немов підкреслив, що з романом справа безнадійна і немов на ствердження цього висновку після вищезгаданих заяв про «До серця Азії», мою лірику припинив мені всяку виплату грошей за роман, а це було єдиним засобом мого існування, а значить і моєї творчої діяльності, і ось я вже 2 місяці живу з того, що продаю свою бібліотеку...

Гадаю, що певна одіозність до моєї літ. постаті, а головне, гіпертрофоване почуття відповідальності та, мабуть, і страхок декого за мою особу і спонукали в-во «Радянська література» думати розсипати вдруге набрану книжку та поставити мене в неможливі щодо переробки роману умови, як і взагалі над психологічною і матеріальною прірвою.

Отже, прохаю Вашої участі і допомоги.

З привітом — В. Поліщук.

23.ІІ.1934»⁶.

Однак допомоги він не одержав. Натомість було зроблено все, щоб довести його «націоналізм» і «контрреволюційність». Для цього, зокрема, за вже перевіраним рецептом, широко використовувалися уривки чи навіть окремі фрази з листів, літературних творів, нотаток.

⁴ Йдеться про будинок «Слово» у Харкові по вулиці Червоних Письменників, зведений у 1930 р. спеціально для українських літераторів.

⁵ Куліш В. Слово про будинок «Слово». — Торонто, 1966. — С. 46—47.

⁶ Цит. за: Листи поета // Літературна Україна. — 1987. — № 42.

Були прискіпливо вивчені всі «компрометуючі» нотатки з блокноту В. Л. Поліщука. Наведемо деякі з них:

«Ударництво — це зовше функція бідності, це справжній тришкин кафтан».

«Богданов безперечно геніальний філософ нашої доби, що стає вище Бергсона і Леніна».

«Була в художньому інституті розправа над Єрмиловим. Скільки тваринної тупості й жорстокості, невиправданої злоби й плазкого холуйства у сучасній молоді. Але на цьому тлі особливо ... світять чисті й правдиві примірники нашої молоді. Виступ одної студентки, Філатової, що вся палахкотіла пристрастями правдивості й обурення. Вона боролась проти тупості й дрібної злоби — і це для мене компенсувало розчарування до сучасного безідейного... в масі молодого покоління».

«Було б скучно й небезпечно, коли б світ раптом почав шукати шляху до свого розвитку в одній якійсь системі, що цього досі немає і, очевидно, ніколи не буде».

«Хочете загубити масу, яка з вами йде, — підкладайте примусовість під її бажання і вона їх зірве й розтратить як динаміт трощить камінь».

З приводу останнього афоризму В. Л. Поліщук змушений був 13 січня 1935 р. давати спеціальне пояснення. На запитання, який політичний смисл має цей афоризм, він відповів: «Цей афоризм являє собою загальне історичне формулювання взаємостосунків маси і влади. Цей афоризм можна тлумачити по-різному і в цьому його хибність».

Значну роль у звинуваченні В. Л. Поліщука в націоналізмі відіграли свідчення заступника головного редактора видавництва «ЛІМ» Я. Олесича. Власне, це була розгорнута «викривальна» рецензія на творчий доробок поета⁷. І знадобилася вона не випадково, адже практично до березня 1935 р. В. Л. Поліщук відкидав висунуті проти нього звинувачення. На суді він, як і А. С. Панів, лише частково визнав свою вину⁸. Єдиним з 17 засуджених учасників «справи боротьбистів», хто до кінця категорично відкидав і не визнав навіть частково звинувачення, був Л. Б. Ковалів.

Ось як характеризував його у своїх спогадах І. Майстренко: «Цікавою постаттю був Левко Ковалів. Однорічник Гринька⁹, він був професійним революціонером-боротьбистом. Винятково обдарована люди-

⁷ «В. Поліщук, — зазначав, зокрема, Я. Олесич, — у своїй творчій роботі завжди стояв на ворожих пролетаріатові позиціях... До 15-річчя Жовтневої революції В. Поліщук здав у альманах своє оповідання, де й (воно) було надруковано під назвою «Орден зеленого світлячка». У цьому оповіданні автор писав: «... В тій частині України, що своїм краєм прилягає до Чорного моря і впирається в перші кавказькі бар'єри».

В. Поліщук, таким чином пропагує фашистські гасла, програму створення єдиної «Соборної України», до складу якої буде входити й Північний Кавказ і Кубань. Це програма українських фашистів». А ось типовий приклад того, як в рецензії «аналізувалися» вірші В. Л. Поліщука: «У вірші «Чуття» автор пише:

«Шлунок тяжко став,
Камінь їжі з кислоти
Все не йде ніяк.
А в чуття, гляди, прийшла
Невдоволеність така».

Автор відверто пише про голод. Хліба немає — камінь, кислота. Шлунок зупиняється. Приходить невдоволення. Ось фарби життя, в яких подає Поліщук (так у тексті. — Ю. Ш.).

У цьому ж вірші автор далі пише:

«Прутень зашарів.
Піднімає кров густу».

Прутень — чол. член. — Порнографія».

Фактично, в такому дусі витримана вся «рецензія» Я. Олесича.

⁸ М. Г. Куліш, В. Л. Поліщук, Д. Є. Кудря, О. І. Ковінька після суду подали скарги, а згодом клопотання про помилування.

⁹ Йдеться про Г. Ф. Гринька.

на, Ковалів був математиком, шахістом, малярем. Його знамениті ілюстрації «безпредметного стилю» до **Блакитного роману** Гната Михайличенка вражали оригінальністю, психологічним змістом і дуже пасували до роману Михайличенка... Про Ковалева мені розповідав колишній член ЦК КПСР (боротьбистів) Вячеслав Лашкевич (псевдонім Барон), який ще до самоліквідації боротьбистської партії перейшов до більшовиків. Лашкевич казав, що коли Ковалів говорив на засіданні ЦК, напрошувалося брати олівець і записувати. Ковалів до КП(б)У не пішов і залишився безпартійним»¹⁰.

Заарештований 5 грудня 1934 р. Л. Б. Ковалів на допитах та очних ставках тримався незалежно і відкидав висунуті проти нього звинувачення, спростовуючи свідчення, які дали Г. Д. Епик, М. С. Волобуев, М. М. Полоз, Ю. І. Озерський та ін. Процитуємо уривок з протоколу очної ставки, що її провів 11 січня 1935 р. між Л. Б. Ковалевим та Г. Ю. Епіком оперуповноважений секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР М. Д. Грушевський:

«Запитання: Обв. Епик, що Вам відомо про приналежність Коваліва до контрреволюційної організації «ОУН»?

Відповідь: Ковалів є учасником контрреволюційної організації «ОУН».

Вперше мені про це стало відомо навесні 1934 року від члена керівництва нашої організації Куліша. У розмові зі мною про кадри організації у квітні м(іся)ці 1934 року Куліш повідомив мені про те, що членом нашої організації є Левко Ковалів.

У подальшому учасник нашої організації Валер'ян Поліщук підтвердив мені інформацію Куліша...

Запитання: Обв. Ковалів, Ви визнаєте свою приналежність до контрреволюційної організації «ОУН»?

Відповідь: Ні. Я ніколи не був членом контрреволюційної організації «ОУН».

Запитання: Обв. Ковалів, чи знайомі Ви особисто із згаданими у свідченнях обв. Епіка письменниками Кулішем та Поліщуком?

Відповідь: Так. З названими Епіком письменниками Кулішем та Поліщуком Валер'яном я особисто знайомий.

Запитання: Обв. Епик, окрім Куліша та Поліщука, чи були у Вас розмови з іншими членами організації про приналежність Коваліва до контрреволюційної організації і в якому розрізі ці розмови велися?

Відповідь: Приналежність Коваліва до організації я стверджую так у тексті. — Ю. Ш.). Окрім Куліша і Поліщука, з котрими у мене були неодноразові розмови про діяльність організації, у процесі яких згадувався Ковалів як член організації, у мене була також розмова з Буревієм Костянтином про Коваліва як члена організації...

...Окрім Буревія про це мені говорив також і Поліщук Валер'ян...

Остання обставина, яку я вважаю за потрібне повідомити слідству про Коваліва — це моя з ним розмова по телефону у другій половині жовтня 1934 року. Зателефонувавши мені..., Ковалів поцікавився у мене про номер телефону помешкання Смирнова у Москві, де можна зв'язатися з Буревієм. Я цей номер телефона йому повідомив. Розмова ця відбулася у мене з Ковалевим у Харкові, куди він в той період часу приїздив читати якісь лекції.

Запитання: Обв. Ковалів, Ви підтверджуєте свідчення обв. Епіка?

Відповідь: Членом контрреволюційної організації я себе не визнаю.

¹⁰ Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні.— Едмонтон, 1985.— С. 124.

Про розмови, що велися про мене у колах організації, мені нічого відомо не було. Ніяких телефонних розмов з Епіком я не вів».

Поведінка і тверда позиція Л. Б. Коваліва створювала для слідства постійний «дискомфорт». Одним із свідчень цього є рапорт, що його надіслав М. Д. Грушевський на ім'я Б. В. Козельського. У цьому документі, зокрема, зазначалося, що «Ковалів Левко Борисович, у процесі слідства дозволив ряд провокаційних вихваток та образ, що стосуються як особисто мене, так і органів НКВС взагалі».

У рапорті також зазначалося, що після очних ставок з Г. Д. Епіком та О. А. Полоцьким Л. Б. Ковалів заявив, що це інсценована М. Д. Грушевським «чергова провокація», а на останньому допиті 20 березня 1935 р., «будучи очевидно інформованим кимось з ув'язнених про розстріл свого співучасника, терориста Лебединця, Ковалів заявив, що свідчення Лебединця і протокол очної ставки з ним підроблено...»

25 березня 1935 р., напередодні неправедного суду, Л. Б. Ковалів категорично відмовився підписати протокол про закінчення попереднього слідства, заявивши, що ніякого судження у своїй справі висловити не може, оскільки «не ознайомлений з обвинувальним актом». А коли йому запропонували ознайомитися з цим актом, він відмовився.

Однак взагалі слід визнати, що поведінка Л. Б. Коваліва була нетиповою для тих, хто проходив по «справі боротьбистів». «Драматургам» з НКВС вдалося досягти свого і із свідчень обвинувачених вимальовувалася небезпечна для можновладців картина «боротьбистської змови»¹¹.

Ця картина доповнювалася заявами, що їх написали у НКВС УСРР О. А. Полоцький та С. М. Семко-Козачук. Останній (його заява датована 13 січня 1935 р.) згадував А. А. Хвилю (який «підтримував націоналістичні елементи, сприяв розстановці їх на культурному фронті»), а також П. П. Любченка. Так створювався ґрунт для «викриття» наступної «боротьбистської змови» у 1937 р.

Літераторів, які проходили у «справі боротьбистів» у 1935 р., звинувачували, крім усього, в підготовці так званої «фашистської зміни» боротьбистської контрреволюційної організації. Як говорилося у обвинувальному висновку, ця робота проводилася через «літературні кадри письменників-націоналістів Ялового, Хвильового, Досвітнього, Куліша та ін., упроваджуючи ці кадри у літературні організації, котрі були легальною базою для контрреволюційної націоналістичної роботи на літературному фронті». На підтвердження цього наводилися типові для 30-х рр. необ'єктивні політичні оцінки діяльності літературних угруповань «Гарт», «Плуг», «Вапліте», що існували до створення у 1934 р. Спілки письменників України. «Вапліте» звинувачувалося в тому, що виставила «на своєму прапорі вже відверту націонал-фашистську програму хвильовізму-шумськізму». Ніяких доказів цього не було, крім, зрозуміло, свідчень заарештованих та вже засуджених по справі «Української військової організації». Безпідставними слід визнати також обвинувачення письменників у підготовці «націонал-шовіністичної» художньої літератури та організації «боротьбистських повстанських сил».

Тим не менше вирок, як вже зазначалося, було винесено. 15 чоловік були засуджені на 10 років позбавлення волі, 2 — на 7 років. Значна частина з них опинилася на Соловках. Про перебування там В. Ф.

¹¹ Методи видобуття зізнань пізніше розкрили ті учасники справи, яким пощастило вижити. Так, Г. Й. Майфет, відбувши свій строк у 1946 р., наприкінці 1950 р. знов був заарештований фактично за свої минулі «гріхи». На допиті 4 січня 1951 р. він заявив: «Про боротьбизм я узнав лише на слідстві; мені, як і іншим підсудним, була запропонована для читання інструкція про походження боротьбизму». 29 січня 1951 р. він заявив: «Брехливі свідчення на слідстві у 1934—1935 рр. я дав в результаті тиску, що мав місце з боку слідства. На слідстві мені заявляли, що якщо я не визнаю себе винним у терорі, то буду розстріляний без суду».

Штангея та Г. Д. Еліка свого часу згадував В. О. Мисик¹². Серед тих, хто помер під час «українізації» Соловків був Є. П. Плужник. Збереглися спогади про останні дні поета. Ці спогади записав Іван Гришин-Грищук зі слів Миколи Тайги, українця, котрий був санітаром у табірному лазареті. Ось що говориться, зокрема, у цих спогадах: «Лікар Санджак, жертва процесу СВУ, був приречений на злам, поет Плужник — на смерть. Шляхи їхні схрестилися, як схрещуються в полі стежки. Санджак, уже «вольняжка», лікував Плужника. Сухоти з'їдали поета, і лікар, з очевидної поваги до знаменитого митця, допомагав йому, чим тільки міг. На жаль, Соловецька тюрма особливого призначення не давала великих шансів на таку допомогу, і від цього обидва страждали, мов загнані в клітку тварини.

Микола Тайга, слугуючи обом, лікареві й поетові, мовчки придивлявся до земляків...

Одного дня надвечір, коли палату покинули лікар і медсестри, Євген Павлович недбало, наче йшлося про якусь дрібницю, звелів Миколі роздати свої речі хворим. Ще й сам спромігся дістати з-під подушки торбинку з двома спідними сорочками, потертими вельветовими штанами, рушником, милом, зубною щіткою... Знайшов між лахами кілька зім'ятих клаптів паперу, помережаних віршами. Прочитав, зім'яв у кулаці кинув на долівку.

— Нащо ви це робите, Павловичу? — запитав Микола з побожною, змішаною зі страхом, підіймаючи папірці.

— Буду вмирати, Миколо, — відповів Плужник з гіркою посмішкою, бо недуга для нього була настільки очевидна, що він чув її в своїй крові. Принеси-но мені холодної води, я вмюсь, пригадаю Дніпро і вмру. Маю досить сили подивитись у вічі власній смерті.

Він підвівся, перемагаючи біль і втому, сів на ліжку. Від нагрітої груби несло страшною задухою, яка, попадаючи в його зотлілі легені, зовсім знесилювала їх. Знадвору доносилося завивання вітру. А тут — безсилля. Туга зламані душі. Поглянув на опухлі, мов колоди, ноги, погладив їх, і по змарнілих щоках скотилися дві сріблясті сльозинки. Кінець невблаганно наближався... Поет відкинувся на подушку, ніби хотів передімати, глянув на загразоване вікно.

— Чи ти бачиш, Миколо, сонце?

— Яке сонце серед зими? — Микола зиркнув на нього, ніби нічого не зрозумів. Але поет більше не вернувся до цієї розмови.

До палати западали вечірні сутінки короткого зимового дня. За вікном на тлі похмурого неба вимальовувалися таємничі обриси. Поступово небо темніло і ці обриси розпливалися, аж поки не зeszли зовсім. У важкій запомороченій напівсвідомості поет, мабуть, відчував, яке все довкола нього задушливе, і нема ні найменшої змоги вільно зітхнути, випростатися, піднятися, воскреснути.

Плужника кинуло в жар. Від шаленого кашлю він аж звивався. Відтак якусь хвилю не міг віддихатися, але його очі, глибоко запалі в орбіти, все ще яскріли живим блиском. Микола наклав його ковдрою, накинувши поверх неї Плужникове домашнє руде пальто, перешите із солдатської шинелі. Потім узяв тазик, обережно, навшпиньках, вийшов з палати. Трохи покрутився біля входу, перш ніж наважитися знову вернутися до палати. Врешті, дійнятий якимось нез'ясованим докором сумління, переступив поріг палати. Плужник лежав нерухомо, з примруженими очима, ніби спав..

Микола торкнувся чола поета. Воно було холодне.

Це сталося 2 лютого 1936 року.

Тіло Плужника віднесли в підвальну келію, де був морг. Уранці наступного дня чи то з волі тюремного начальства, чи, може з якихось інших міркувань труп анатомували. Знявши череп, Санджак побачив

¹² Мисик В. Сторінка пам'яті // Літературна Україна.— 1987.— № 33.

на хвилястих звивах мозку чорні плями. Такі ж самі плями темніли в ямі розтятих грудей...

Тюремне начальство, оглянувши понівечений труп, звеліло поховати його. До ноги Плужника прив'язали бирку з № 1137.

День хилився вже до вечора, коли відбувся похорон. Микола поклав замотане в старе лахміття тіло поета на санчата і разом з кількома зеками (був серед них і письменник Валер'ян Підмогильний), озброєними заступами, повезли труп за мури монастиря, в улоговину на спускові до моря.

Тут і поховали. «Без квітів і без поминок»¹³.

Трагічним був й фінал М. Г. Куліша, В. П. Підмогильного, В. Ф. Штангея, Г. Д. Епіка, Ю. П. Мазуренка, М. П. Любченка, А. С. Паніва, розстріляних за постановою особливої трійки УНКВС по Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. Їх вписали до «справи № 103010-37 р. оперативної частини Соловецької тюрми ГУДБ НКВС СРСР на 134 чоловіки українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні строки за к/онтр/-р-/еволюційну/ діяльність на Україні, котрі, залишаючись на попередніх к/онтр/-р-/еволюційних/ позиціях, продовжуючи к/онтр/-р-/еволюційну/ шпигунську, терористичну діяльність, створили к/онтр/-р-/еволюційну/ організацію «Всеукраїнський центральний блок». Головував на засіданні і затвердив список жертв, в якому всього 266 чол., В. Л. Заковський — як вважає Р. О. Медведев, «найбільш «талановитий» організатор процесів 1936—1938 рр.»¹⁴, пізніше знищений Сталіним. За цією постановою також були розстріляні й деякі члени Спілки революційних письменників «Західна Україна»¹⁵. А В. Я. Вражливого-Штанька було страчено за окремим рішенням в грудні 1937 р.

12 травня 1956 р. на підставі додаткової перевірки Головний військовий прокурор звернувся до Військової колегії Верховного суду СРСР з пропозицією припинити карні справи колишніх учасників «справи боротьбистів». А у серпні 1956 р. всі вони були реабілітовані.

У 1990—1991 рр. з'явилися перші публікації, спеціально присвячені справі так званої «контрреволюційної боротьбистської організації»¹⁶. Поза сумнівом, цю роботу варто продовжувати і написати справжню історію трагічної загибелі кожного з учасників цієї сфабрикованої справи. Кожен з цих людей заслуговує на особливу увагу.

У БОРОТЬБІ З «ПРИХОВАНИМИ ТРОЦЬКІСТАМИ»

На січневому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У П. П. Постишев у своїй доповіді зазначав: «Я хотів би... коротко спинитися на діяльності уламків розгромленого троцькізму на Україні.

Троцькісти у своїй контрреволюційній боротьбі проти партії і Радянської влади мають тут, на Україні, свою специфіку. У чому полягає ця специфіка? Ця особливість діяльності троцькістів на Україні полягає в тому, що троцькісти вели й ведуть тут свою контрреволюційну роботу в блоці з різними націоналістичними та іншими контрреволюційними організаціями»¹⁷.

¹³ Гришин-Гришук І. Останні дні поета // Дніпро.— 1990.— № 2.— С. 123, 124, 125.

¹⁴ Див.: Встреча с читателями // Аргументы и факты.— 1989.— № 3.

¹⁵ Український публіцист у Канаді П. Кравчук порушив питання про долю тих, хто належав до цієї творчої спілки (Див.: Літературна Україна.— 1989.— № 50). Сьогодні можна сказати, що дати смерті багатьох письменників, що, зокрема, друкувалися у довіднику «Письменники Радянської України», були сфальсифіковані. Так, за вже згаданою постановою «особливої трійки» були розстріляні М. Д. Ірчан, М. А. Качанюк, В. І. Атаманюк-Яблушенко, М. К. Козоріс, И. М. Зазуляк, М. М. Левицький, П. Ф. Піддубний-Толмачов.

¹⁶ Див.: Шаповал Ю. Розстріляне відродження // Вечірній Харків.— 1990 р.— 14, 19 грудня; Знищене відродження // Радянська Україна.— 1991.— 19 січня.

¹⁷ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 473, арк. 61.

Такий підхід до колишніх учасників троцькістської опозиції (коли їх об'єднували з «націоналістами») не був випадковим. Адже він давав можливість не тільки проводити лінію на винищення тих, хто хоч якоюсь мірою поділяв погляди Л. Д. Троцького, а й завершити розгром українського національного відродження.

29 липня 1936 р., напередодні політичного процесу над Л. Б. Каменевим та Г. О. Зінов'євим, ЦК ВКП(б) надіслав у партійні організації «закритий лист» під назвою «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного блоку», в якому, зокрема, говорилося: «Тепер, коли доведено, що троцькістсько-зінов'євські недолюдки об'єднують у боротьбі проти Радянської влади найбільш озлоблених і запеклих ворогів трудящих нашої країни, — шпигунів, провокаторів, диверсантів, білогвардійців, куркулів і т. д., коли між цими елементами з одного боку, і троцькістами та зінов'євцями, з другого боку, стерлися всякі грані, — всі наші партійні організації, всі члени партії повинні зрозуміти, що пильність комуністів необхідна на будь-якій ділянці і в усякій обстановці.

Невід'ємною якістю кожного більшовика в теперішніх умовах повинно бути вміння розпізнавати ворога партії, хоч би як добре він не був замаскований»¹⁸.

Протягом 1935—1936 рр. по областях республіки прокотилася хвиля справ «контрреволюційних організацій» на зразок сфабрикованої справи «Соціал-демократичної партії України» на Харківщині. У другому півріччі 1935 р. у порівнянні з першим півріччям цього ж року, їх кількість збільшилася на 95,9%, а у першому півріччі 1936 р., у порівнянні з другим півріччям 1935 р., — на 20,8%¹⁹. Зокрема, якщо Харківською спецколегією у 1935 р. було розглянуто 405 справ, то у 1936 р. — 796, Дніпропетровською відповідно 235 і 526, Донецькою — 358 і 534, Київською — 317 і 424, Чернігівською — 159 і 348, Вінницькою — 170 і 268, Одеською — 133 і 256, у Молдавській АРСР — 37 і 81²⁰. Найчастіше засуджених звинувачували у «контрреволюційній» та «троцькістській» агітації.

1 лютого 1935 року рішенням Секретаріату ЦК КП(б)У з партії було виключено Самійла Борисовича Гулька, члена партії з 1919 р. Його звинувачували в тому, що він, мовляв, залучив до роботи у видавництві троцькістські елементи, а також у тому, що до плану видань були включені книги Г. О. Зінов'єва і Л. Б. Каменева (у момент виникнення справи Гулько був редактором української єврейської газети «Дер Штерн» і секретарем парткому Держнацменвидавництва у Харкові). Пізніше С. П. Гулько працював інструктором Швейтекстильпромпілки в Харкові.

10 лютого 1937 р. С. Б. Гулько написав заяву на ім'я Сталіна, додавши детальну записку про історію виключення з партії. Він, зокрема, зазначав, що секретаріат ЦК КП(б)У прийняв рішення заочно, що книга Л. Б. Каменева про М. Г. Чернишевського готувалася до видання, «коли Каменева ще не викрили», а книга Г. О. Зінов'єва про К. Лібкнехта взагалі не планувалася. «Я, — писав С. Б. Гулько, — уже два роки вважаюся виключеним, я повністю ізольований від громадського життя, всі мої колишні товариші і друзі відсахнулися від мене, уникають мене, як звичайно бояться і уникають прокаженого.

Переживання ці не з легких, але я не втратив віри в партію і в те, що раніше чи пізніше помилку щодо мене буде виправлено».

І такого роду листів до «батька народів» було чимало.

Втім, слід зауважити, що боротьба проти «прихованих троцькістів»

¹⁸ Закрытое письмо ЦК ВКП(б) «О террористической деятельности троцкистско-зиновьевского контрреволюционного блока» // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 8.— С. 115.

¹⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—1, спр. 3008, арк. 4.

²⁰ Там же, арк. 5.

на Україні розпочалася не в 1935 р., а ще до вбивства С. М. Кірова — у жовтні 1934 р. Саме тоді Оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і троцькістів і посібництво їм з боку гнилих і ліберальствующих елементів». Цей документ з грифом «Цілком таємно» був затверджений 22 жовтня 1934 р. і в ньому, зокрема, зазначалося: «ЦК КП(б)У на своєму листопадовому пленумі (1933 р.) поставив з всією гостротою перед партійними організаціями України питання про те, що «у даний момент головну небезпеку являє місцевий, український націоналізм, що змикається з імперіалістичними інтервентами...».

Однак внаслідок недостатньої більшовицької пильності з боку окремих партійних організацій залишки розгромленого контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів продовжували на деяких ланках, особливо у окремих наукових і навчальних закладах, свою шкідницьку роботу... А керівник Держплану України Коцюбинський навіть встав на шлях прямого прикриття дворушництва троцькіста Наумова, котрий проліз до цього закладу...

Виходячи з встановлених фактів, ЦК КП(б)У постановляє:

Гуревича — за активну участь як співавтора та співредактора з націоналістами і троцькістами в підручниках, у яких протягалася платформа контрреволюційного блоку націоналістів і троцькістів, за те, що він не намагався розкритикувати найгрубіші перекручення марксизму-ленінізму у своїх власних працях, за те, що він не вважав своїм партійним обов'язком допомогти партії розкрити контрреволюційну роботу націоналістів і троцькістів, за те, що працюючи культпропом Харківського обкому, допомагав влаштовуватися з ВУАМЛІНу троцькістам (Бронов, Ландесман) — з партії виключити.

Левика — за участь у контрреволюційному угрупованні з партії виключити.

Блудова — ректора Харківського університету — за приховування і посібництво націоналістам і троцькістам, за влаштування явних троцькістів і націоналістів (Бронов, Великий) — з партії виключити.

Шахоря — за спільне з націоналістами і троцькістами редагування підручників, за протягування в цих підручниках троцькістської і націоналістичної контрабанди — з партії виключити.

Бронова — як дворушника і учасника контрреволюційного троцькістського угруповання — з партії виключити.

Борева — як пристосуванця, як чужого партії, як пособника російських великодержавних шовіністів, українських націоналістів і троцькістів — з партії виключити.

Осадчому, Ефроїмському і Афоніну за те, що вони, беручи участь у створенні підручників разом з Чичкевичем, Винокуром та іншими, допустили протягування у цих підручниках націоналістичної та троцькістської контрабанди, — оголосити сувору догану з попередженням і звільнити з викладацької та наукової роботи.

Коцюбинського Ю. М. — за прикривання дворушництва контрреволюціонера троцькіста Наумова — з роботи голови Держплану звільнити і вивести із складу ЦК КП(б)У».

Остаточна редакція цього документу належала С. В. Косіору, П. П. Постишеву, М. М. Полову, П. П. Любченку²¹. З листопада 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про контрреволюційну роботу рештків націоналістів і троцькістів та допомогу їм з боку гнилих і ліберальствующих елементів», а також питання «Про т. Коцюбинського Ю. М.», з якого було прийняте таке рішення: «а) Коцюбинського Ю. М. за прикриття дворушництва контрреволюціонера троцькіста Наумова — з роботи Голови Держплану УСРР зняти і внести Пленуму

²¹ Там же, оп. 6, спр. 341, арк. 58

ЦК КП(б)У опитом пропозицію про виведення його зі складу ЦК КП(б)У.

б) Коцюбинського відкомандирувати в розпорядження ЦК ВКП(б)»²².

Тоді ж, у листопаді 1934 р. М. Ю. Коцюбинського ввели із ЦК КП(б)У²³, а 20 березня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У виключило його з партії як «двурушника, троцькіста»²⁴.

15 вересня 1936 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У разом з членами і кандидатами у члени ЦК КП(б)У був обговорений «закритий лист» ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 р.

«ЦК КП(б)У, — зазначалося у постанові, — вважає... встановленим, що лідери троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного центру організували на Україні через троцькістів Коцюбинського, Логінова, Голубенка, Мухіна та Нирчука якнайтісніший блок з українськими націоналістами, з прибічниками коновальців та левицьких, з викритими на Україні агентами польських та німецьких фашистів — з метою вбивства товариша Сталіна та керівників України — тт. Косіора і Постишева»²⁵.

В цей час Ю. М. Коцюбинський та ще 24 чол., яким інкримінували участь у «контрреволюційній троцькістській організації на Україні, вже були позбавлені волі постановою особливої наради при НКВС СРСР.

Одержано 01.10.91.

(Далі буде)

²² Там же, арк. 83.

²³ Там же, оп. 1, спр. 455, арк. 2.

²⁴ Там же, оп. 6, спр. 373, арк. 146.

²⁵ Там же, спр. 409, арк. 59.

В. Д. Боєчко (Київ),
О. І. Ганжа (Київ),
Б. І. Захарчук (Київ)

Кордони України: історія та проблеми формування (1917—1940 рр.)

Автори розкрили суть процесу формування кордонів сучасної України в 1917—1940 рр., тобто в період, коли він проходив найбільш інтенсивно і кордони української держави були в цілому визначені.

Прагнення народів національно-державних утворень, що донедавна входили до складу колишнього Союзу РСР, здобути реальну незалежність — закономірний процес їх історичного розвитку. За таких умов цілком зрозумілим є непересічний інтерес урядів та народів цих нових держав до такої делікатної проблеми, як історія встановлення між-республіканських кордонів. Актуальність даної проблеми зумовлюється тим, що радянські вчені досі фактично не досліджували її, дотримуючись офіційних пропагандистських тверджень про неминуче злиття націй і народностей в СРСР. У той же час процеси, що відбуваються зараз у відносинах між республіками колишнього Союзу, переконливо свідчать, що питання кордонів поступово набуває дедалі більшої політичної і практичної ваги. Яскравим прикладом цього є збройний конфлікт навколо Нагірного Карабаху, що триває вже кілька років.

Не обійшла стороною територіальна проблема й Україну. Відомо, яке занепокоєння громадськості викликали заява прес-секретаря Президента РРФСР П. Воцанова про те, що Росія залишає за собою право переглянути кордони з тими республіками, які виходять зі складу СРСР, а також виступ по Центральному телебаченню мера Москви Г. Попова, де він назвав конкретні території, яких це могло стосуватися, — Крим, Слобожанщина, Одещина. Ці події відбувалися в умовах, коли вже діяв підписаний 19 листопада 1990 р. і ратифікований Верховними Радами обох республік Договір між УРСР та РРФСР, в пункті шостому якого була зафіксована непорушність існуючих між ними кордонів.

Порушуючи проблеми історії формування кордонів України в рамках журнальної статті, автори свідомо обмежилися 1917—1940 роками — періодом, коли цей процес проходив найбільш інтенсивно і кордони української держави були в цілому визначені.

Протягом багатьох століть український народ прагнув мати власну самостійну соборну державу. На цьому тривалому шляху були злети і падіння. Територія Київської Русі простягалася від Вислока до Дінця. За часів Володимира Великого ця держава займала площу майже 3 млн. кв. км.

Друга українська держава (часів гетьмана Богдана Хмельницького) претендувала на землі аж до Галича, Львова і по Віслу включно, хоча фактично до її складу входили території лише на сході площею близько 300 тис. кв. км. За Переяславською угодою 1654 р. передбачалося надання Україні широкої автономії. Однак невдовзі царський уряд почав ігнорувати відповідні її статті. Зокрема, Петро I значно обмежив автономію України, створивши Малоросійську колегію. Його наступники не тільки остаточно знищили залишки самостійності України, а і намагалися зробити все, щоб саме поняття «Україна» зникло не тільки з географічних карт, а й з пам'яті народу.

Після третього поділу Польщі (1795 р.) до Російської імперії увійшло близько 80% українських земель, решта — Східна Галичина, Закарпаття і Буковина — були включені до складу Австро-Угорщини. В 1913 р. українські землі у складі Російської імперії входили до 9 губерній: Волинської, Подільської, Херсонської, Харківської, Полтавської, Київської, Чернігівської, Катеринославської та Таврійської (без Криму). Водночас значна частина українців проживала поза межами цих губерній — на Дону і Кубані. Мішаним було й населення прикордонних районів Курщини та Воронежчини. Крім того, багато росіян мешкало в Донбасі, на Харківщині та Катеринославщині.

Перемога Лютневої революції сприяла посиленню національно-визвольного руху українського народу. Однак до питання про відновлення тут державності по-різному ставилися політичні сили, що діяли в Україні. Більшовики вважали своїм головним завданням об'єднання трудящих усіх націй у боротьбі за перемогу світової соціалістичної революції і знищення державних формувань та їх кордонів. Тому вони не приділяли належної уваги прагненню українського народу до національно-державного самовизначення. В той же час для більшості українських національних партій це було одним з головних програмних завдань. Тому керівництво національно-визвольним рухом взяла на себе Центральна Рада, очолювана представниками соціалістичних партій.

3 липня 1917 р. під тиском народних мас України Тимчасовий уряд змушений був визнати Генеральний секретаріат (вищий виконавчий орган Центральної Ради) крайовим органом управління¹. Остаточне питання про автономію України та подальше визначення її кордонів

¹ Хрестюк П. Замітки та матеріали до історії української революції.— 1921.— Т. I.— С. 93.

(Тимчасовий уряд обмежив компетенцію Генерального секретаріату п'ятьма губерніями: Волинською, Подільською, Київською, Полтавською та Чернігівською)² відкладалося до скликання Всеросійських Установчих зборів.

Падіння Тимчасового уряду створило для Центральної Ради сприятливі можливості поширити свою владу на решту українських земель, а також заявити про свої права на ті повіти сусідніх губерній, де більшість населення становили українці, — Грайворонський, Путивльський, Новооскольський повіти Курської, Валуйський, Богучарський Воронезької, а також частину Холмської, Гродненської та Мінської губерній³.

Центральна Рада не визнала Раду Народних Комісарів «всеросійським» урядом. 20 листопада 1917 р. вона проголосила у III Універсалі створення Української Народної Республіки як рівноправної частини майбутньої Російської Федерації. Водночас Генеральний секретаріат спростував чутки про засилля на Україні сепаратистських тенденцій. Зокрема, у відозві від 2 листопада він заявив, що «Центральна рада і Генеральний секретаріат твердо і виразно заявляють, що Україна має бути в складі Федеративної Республіки Російської як рівноправне державне тіло»⁴. Однак дальший розвиток подій призвів до протистояння між основними політичними силами на Україні. Приводом до виникнення збройного конфлікту між Центральною Радою і Радою Народних Комісарів стали роззброєння більшовицьки настроєних частин на Україні та підтримка уряду генерала Каледіна.

На початку 1918 р. червоногвардійські загони разом з балтійськими матросами розпочали наступ на УНР. Нечисленні війська Центральної Ради зазнали поразки, і територія, на яку поширювалася її влада, стала катастрофічно зменшуватися.

Такий розвиток подій змусив керівників Центральної Ради шукати підтримку за кордоном. Її делегація взяла участь у переговорах в Брест-Литовську, хоча радянські війська вже вели бої за Київ. На засіданні 10 січня 1918 р. керівник радянської делегації Л. Д. Троцький офіційно визнав повноваження делегації УНР, заявивши, «що не бачить жодної перешкоди для участі української делегації в мирних переговорах»⁵. 19 січня (1 лютого) 1918 р. делегації країн Четверного блоку визнали Українську Народну Республіку незалежною державою, правомочною встановлювати і підтримувати відносини з іншими країнами. А вже 27 січня (9 лютого) між Українською Народною Республікою, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною, — з іншого, була підписана Брестська (Берестейська) угода.

Швидкий хід переговорів значною мірою зумовлювався вкрай напруженою внутріполітичною ситуацією в країнах Четверного блоку. Загроза голодних бунтів та остаточного розгрому армій змушувала їх квапитися з укладанням миру. З іншого боку, підписання мирної угоди з УНР, на думку німецької сторони, справило б вплив на позицію радянської делегації під час переговорів.

За Берестейською угодою кордони України з Австро-Угорщиною збігалися з лінією колишнього російсько-австрійського кордону; з Польщею проходили по лінії Тарноград — Білоград — Шебрешин — Красностав — Пугачів — Радин — Межириччя — Сарнаки — Мельник — Високо-Литовськ — Кам'янець-Литовський — Пружани — Вигонівське

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 33.

³ Там же, спр. 5, арк. 18.

⁴ Павловський О. Д., Устименко В. М. Центральна рада: сторінки історії // До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917—1920 рр.— К., 1988.— С. 9.

⁵ Мирные переговоры в Брест-Литовске.— М., 1920.— Т. I.— С. 52.

озеро⁶. Але згідно з статтями додаткового протоколу, підписаного 4 березня 1918 р., на вимогу поляків цей кордон мав проходити «невизначено східніше»⁷. УНР була змушена відмовитися від домагань на Холмщину. До України були приєднані також три повіти Мінської губернії — Пінський, Мозирський та Річицький⁸, а трохи пізніше — й Гомельський. При визначенні кордонів України з Областю Війська Донського суперечки точилися навколо питання про приналежність Таганрога. До 1887 р. він входив до складу Катеринославської губернії і був тісно економічно пов'язаний з Донецьким вугільним басейном. До того ж більшість населення Таганрозького округу становили українці. На цій підставі уряд УНР вимагав приєднати його до України. Проте політичні обставини, зокрема, необхідність укладення союзу з Доном для спільної боротьби проти більшовиків, призвели до того, що за договором між УНР і урядом генерала Каледіна від 8 серпня 1918 р. лінія кордону, як і до революції, проходила між Воронезькою, Харківською й Катеринославською губерніями, з одного боку, і Областю Війська Донського, — з другого, тобто в межах старих адміністративних кордонів. Таким чином, Таганрог й Кубань залишилися за межами України, хоча й була зроблена спроба приєднати останню до УНР як автономну одиницю.

Складним політичним становищем на Україні вирішили скористатися правлячі кола Німеччини та Австро-Угорщини. Генерал Гофман змусив М. Любинського, який очолював українську делегацію на переговорах, підписати заздалегідь підготовлений текст відозви до німецького народу з проханням про надання УНР допомоги⁹. Ціна, яку Центральна Рада заплатила німцям за недовге продовження свого існування, виявилася занадто великою. Окупація України, збереження про людське око її уряду завдали непоправної шкоди демократичним перетворенням на її території.

Кордони УНР з Радянською Росією мали бути визначені в спеціальній угоді, виробленій у ході переговорів між представниками цих двох держав. Для укладення відповідного договору на Україну виїхала делегація РСФРР на чолі з Х. Г. Раковським та Д. З. Мануїльським.

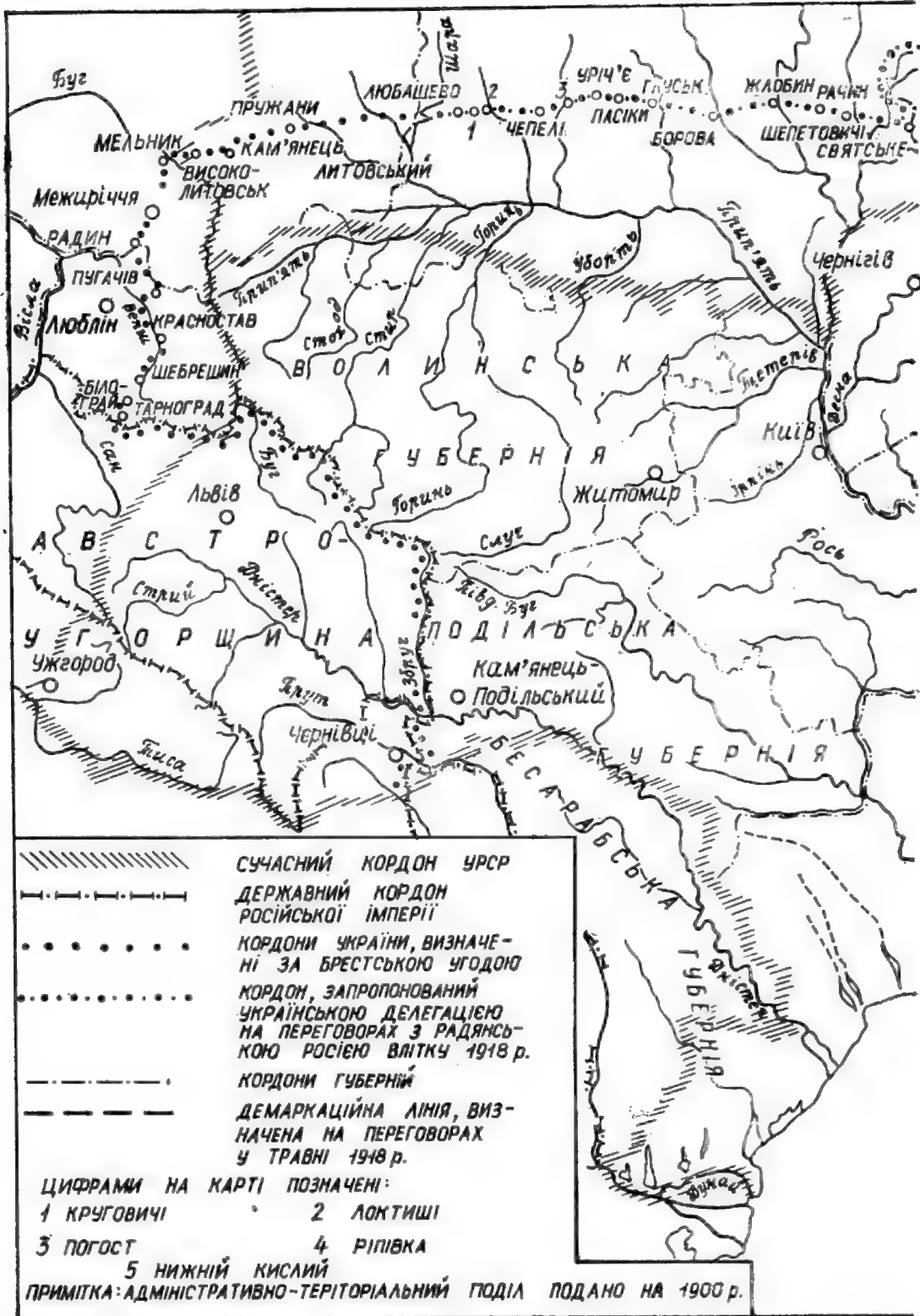
Питання про встановлення російсько-українського кордону було досить складним навіть з етнічної точки зору. Адже населення, що проживало на спірній території, було мішаним: у деяких районах переважали українці, в інших — росіяни. Очевидно, саме тому цей кордон ніколи не був чітко визначений. Гетьманська делегація цілком справедливо добивалася включення до складу України якомога більшої території, населеної українцями. Вона пропонувала, щоб кордон у межах Мінської губернії проходив по лінії: Вігонівське озеро — р. Шара — Любашево — Круговичі — Локтиші — Чепель — Погост — Пасика — Слуцьк — Борова — Новий Степ; у межах Могильовської губернії: р. Дніпро (за чотири версти вище від Жлобина) — Рачин — Шепетовичі — по р. Сож до р. Бесіди — Святське; далі по адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного Рога, потім на Семінець-Трубчевський (у межах Орловської губернії) — р. Нерусь — р. Сева — р. Тари. В межах Курської губернії: на схід по лінії Амен — Софронівка — р. Свала — р. Сейм — Глушково — Гушино — Лук'янівка — Старий Оскол — Обухівка; в межах Воронезької губернії: Шаталівка — Репівка — Колбіно — Дон (поверх Коротяка), далі Доном на Лиски — Маслівку — Бутурлінівку і до східного кордону

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 9, арк. 2—3; *Международная политика и мировое хозяйство.*— 1918.— № 4.— С. 65—66.

⁷ *Международная политика и мировое хозяйство.*— 1918.— № 4.— С. 71.

⁸ Дорошенко Д. *Історія України (1917—1923).*— Ужгород, 1930.— Т. 2.— С. 207.

⁹ Дорошенко Д. *Історія України (1917—1923).*— Ужгород, 1932.— Т. 1.— С. 323.

Воронезької губернії (Новохоперськ)¹⁰. Під час переговорів особливо гострі суперечки точилися з питання про приналежність Донецького вугільного басейну.

Фактично ж східні кордони України проходили по так званій демаркаційній лінії, встановленій у результаті переговорів між німецько-українською та російською делегаціями, які відбулися у травні 1918 р.

¹⁰ Дорошенко Д. Історія України (1917—1923).— Т. 2.— С. 172.

у Курську. Їх основні населені пункти: Сураж — Унеча — Стародуб — Новгород-Сіверський — Глухів — Рильськ — Колонтаївка — Суджа — Беленікіно — Куп'янськ¹¹.

Листопадова революція в Німеччині, падіння режиму Скоропадського, утворення Радянського уряду на Україні спричинили той факт, що питання про східні кордони України втратило свою актуальність.

¹¹ Гражданская война на Украине. 1918—1920: Сб. документов и материалов.— К., 1967.— Т. I.— Кн. I.— С. 344.

Національно-визвольний рух розгортався і на західноукраїнських землях. В умовах розпаду Австро-Угорської імперії 1 листопада 1918 р. у Львові було проголошено утворення Західноукраїнської Народної Республіки. Однак з моменту виникнення вона була змушена вести збройну боротьбу проти іноземних поневолювачів. Адже на частину її території (Буковину) претендувала королівська Румунія, а на Східну Галичину — тільки-но відроджена Польща. 4 листопада розпочався наступ регулярних частин польської армії, підтриманий польськими легіонерами, що перебували у Львові, та військ королівської Румунії. Під тиском ворога уряд ЗУНР у грудні переїхав до Тернополя, а у травні — до Кам'янця-Подільського. До кінця липня всі західноукраїнські землі були окуповані.

Особливе значення для становлення кордонів України мали її відносини з Польщею. Кордони Польської держави були затверджені у грудні 1919 р. на міжнародній конференції у Спа, учасники якої керувалися принципом: національна держава на національній території. Однак у правлячих колах Польської республіки верх взяли екстремістські елементи, які намагалися відновити Польщу «від можа до можа», тобто за рахунок головним чином українських земель. У зв'язку з цим вони відмовилися визнати кордони УНР: для розширення своєї території використовували внутрінаціональні незгоди серед українців. Підтримуючи націоналістичних верховодів, польські лідери одночасно боролися з більшовизмом, який вважався «ворогом № 1».

У квітні — серпні 1919 р. польські війська захопили майже всю Білорусію (по лінії річок Західна Двіна та Березина) та частину України. В квітні 1920 р. у Варшаві було підписано конвенції між Петлюрою та Пілсудським, згідно з якими за надання військової допомоги та визнання петлюрівського уряду Польща одержувала Східну Галичину та п'ять повітів Волині (з населенням 10 млн. чол.) по річках Збруч і Горинь. Підписавши ці конвенції, Петлюра фактично визнав недійсними січневі (1919 р.) угоди, укладені УНР з ЗУНР, а питання про долю Східної Галичини — внутрішньою справою Польської держави.

За таких умов велике значення для дальшої долі багатьох українських земель і можливості їх існування в єдиній державі мали результати радянсько-польської війни, що розпочалася 25 квітня 1920 р. Скориставшись раптовою настуком та значною матеріальною перевагою, польські війська за кілька тижнів захопили значну частину Правобережної України і 6 травня ввійшли в Київ. Польський уряд не приховував територіальних зазіхань щодо України. Тому одразу після окупації українських земель Ю. Пілсудський віддав наказ про передачу Володимир-Волинського, Ковельського, Дубнівського, Ровенського, Острозького, Крам'янецького повітів під управління уряду Польщі¹².

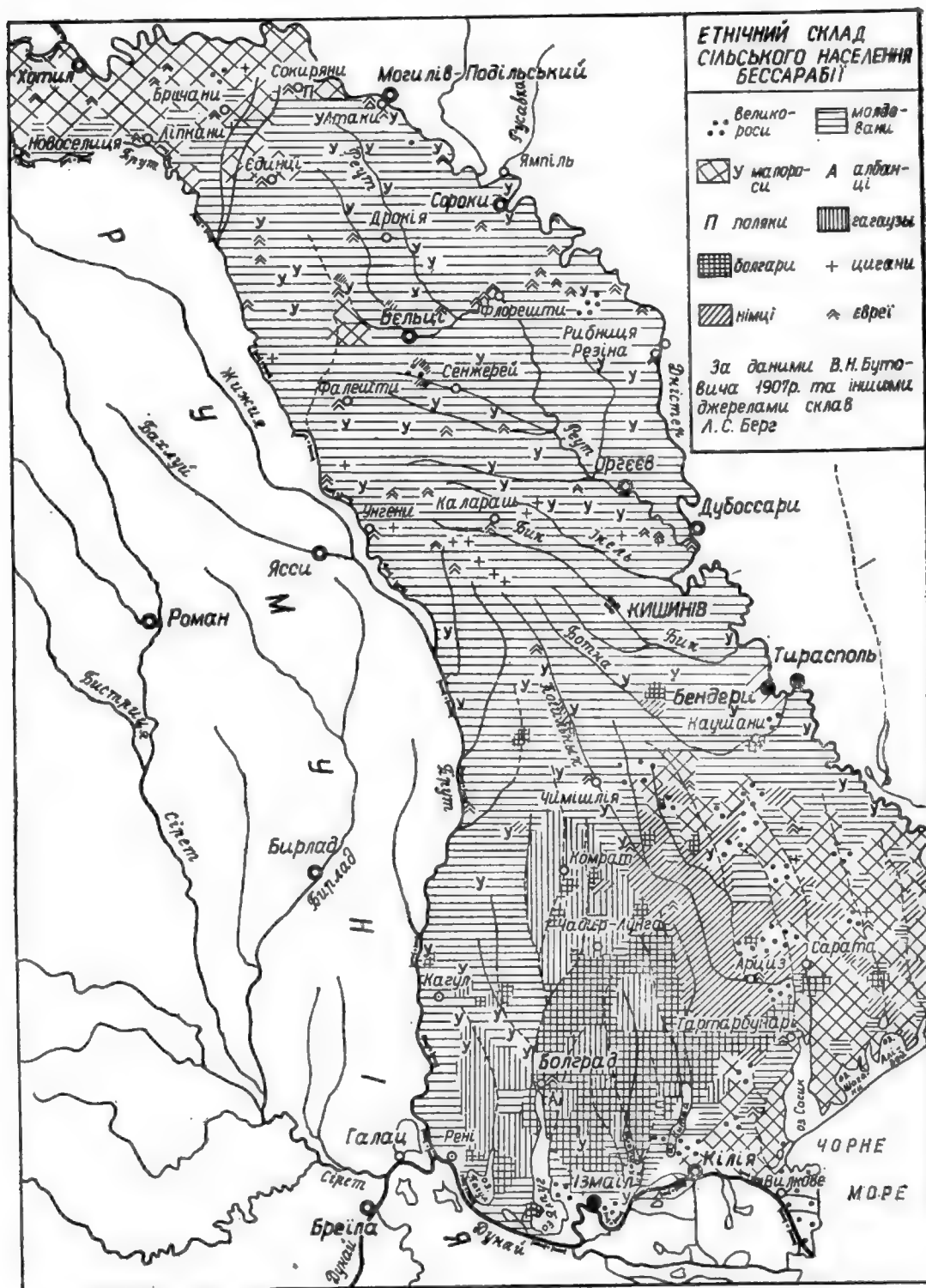
Контрнаступ Червоної Армії змусив Польщу звернутися до країн Антанті з проханням допомогти укласти почесний мир. Функції посередника взяла на себе Англія. 11 липня 1920 р. міністр закордонних справ Великобританії лорд Керзон надіслав у Москву телеграму, в якій були викладені умови перемир'я. Зокрема, лінія кордону між Польщею та Радянською Україною мала проходити через Гродно — Ялівку — Немирів — Брест-Литовський — Дорогуск — Устилуг — на схід від Грубешова через Крилов — на захід від Рава-Руської — на схід від Перемишля до Карпат. Пізніше вона стала називатися «лінією Керзона»*.

Однак Радянський уряд відкинув посередництво Англії, заявивши, що вестиме переговори з Польщею лише за умови, коли остання сама звернеться з проханням про перемир'я. Наприкінці липня

¹² Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 5.— С. 479.

* Детальніше про це див.: Коваль В. С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. // Історичні зошити.— 1991.— № 1.— С. 58—61.

польський уряд був змушений звернутися до Москви з такою пропозицією. Мирні переговори почалися у Мінську. Але на цей час стратегічна обстановка на фронті різко змінилася. Польське командування, скориставшись деякими сприятливими для нього факторами, не тільки зупинило наступ Червоної Армії, але й завдало їй ряд відчужних ударів. Переговори в Мінську припинилися. Проте й Польща не мала можливості продовжувати воєнні дії. До того ж її позиції на міжнародній арені не давали змоги загострювати цей конфлікт. Тому мирні переговори було відновлено, але цього разу в Ризі. 12 жовтня там було підписано попередні умови миру, а 18 жовтня — мирний договір.

Оскільки в ході контрнаступу польські війська досягли значних успіхів, уряд Пілсудського зумів добитися вигідних для нього умов мирної угоди. Так, у межах Польщі залишилися Галичина й Волинь (понад 162 тис. кв. км з населенням більш як 11 млн. чол.), тобто кордон практично проходив на умовах Варшавської конвенції.

Складність встановлення кордонів України за умов неодноразових змін політичних режимів і державних структур знайшла яскравий вияв на південному заході. Тут українські землі межували з молдавськими. Останні понад століття входили до складу адміністративно-територіальної одиниці Російської імперії — Бессарабської губернії. Революційні події лютого — жовтня 1917 р. спричинили створення там у листопаді того ж року державного парламентського органу під назвою «Сфатул Церій» (Крайова Рада), діяльність якого на першому етапі його існування підтримувала Центральна Рада. 15 грудня 1917 р. «Сфатул Церій» проголосив Бессарабію «Молдавською Народною Республікою (МНР) у складі Російської федеративної демократичної республіки». Її утворення вітала Центральна Рада¹³. Свої міждержавні стосунки МНР і УНР здійснювали насамперед на основі «спільної боротьби з більшовицькою анархією на фронті і в тилу». За таких умов Центральна Рада і «Сфатул Церій» навіть відклали «до краших часів» спірне питання про майбутнє Придунайських земель, Лівобережжя Дністра і Хотинщини, заморозивши «питання територіальних претензій один до одного до установчих зборів українських і молдавських»¹⁴.

Про тісне співробітництво Центральної Ради і «Сфатул Церій» у листопаді — грудні 1917 р. свідчив і той факт, що перше засідання молдавського парламенту проходило 21 листопада 1917 р. в Кишиневі під охороною «національних молдавських і українських військ»¹⁵. Однак їх союзницькі дії виявилися нетривалими. Молдавський парламент, вірніше його керівництво (значна група депутатів-немолдаван не взяла участі в голосуванні), прийняв рішення запросити румунські війська для забезпечення «належного порядку» в Бессарабії. Королівська Румунія, яка давно претендувала на цю територію і вважала її землі власними, негайно цим скористалася. За два з половиною місяці (кінець грудня 1917 р. — лютий 1918 р.) Бессарабія була зайнята румунськими військами.

Центральна Рада сприяла румунським військам, сподіваючись на їх підтримку в боротьбі з більшовиками, але прорахувалася. Після виходу на рубежі Дністра Румунія перестала підтримувати Центральну Раду, що також претендувала на південну (Буджак) і північну (Хотинщина) частини Бессарабії. Таким чином, «заморожене» на певний час Центральною Радою і «Сфатул Церій» українсько-молдавське територіальне питання вирішилося на користь Румунії, дії якої підтримали Антанта і Центральні держави. 9 квітня 1918 р. було оголошено про об'єднання Бессарабії з «матір'ю-Румунією».

Лише тоді керівники Центральної Ради відчули себе ошуканими. 12 квітня 1918 р. на засідання Малої Ради було винесене питання про державні кордони УНР з Молдавією¹⁶. М. Грушевський, добре обізнаний з проблемами етнічного розселення українців у Бессарабії, переконливо довів депутатам — членам Малої Ради, що УНР має «повне право» не визнати ухвали «Сфатул Церій» і Румунії про злуку «за акт виявлення волі всіх народів, які населяють Бессарабію»¹⁷.

Щоправда, ще 3 березня 1918 р., дізнавшись про підготовку «акту злуки», голова ради народних міністрів, міністр закордонних справ

¹³ Афтєнюк С. Я. Победа Советской власти в Молдавии // Великий Октябрь в судьбах молдавского народа.— Кишинев, 1968.— С. 40.

¹⁴ Одесский листок.— 1917.— 4 нояб.

¹⁵ Одесский листок.— 1917.— 24 нояб.

¹⁶ Нова Рада.— 1918.— 13 квіт.

¹⁷ Одесский листок.— 1918.— 23 апр.

В. Голубович надіслав ноту-протест урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії. В ній, зокрема, зазначалося, що «Українське Правительство вважає, що всяка зміна бувшої румунсько-російської границі, особливо в її північній і полудневій частинах, глибоко порушує політичні і економічні інтереси УНР... З огляду на те, що тепер значна частина Бессарабії зайнята румунськими військами, і питання про дальшу державну приналежність Бессарабії могло бути предметом нарад на Бухарестській мировій конференції, Правительство УНР вважає обговорення і вирішення цього питання за можливе лише при участі і за згодою Українського Правительства»¹⁸.

Необхідно зазначити, що серед депутатів «Сфатул Церій» не було єдності щодо проголошення «акту злуки» Бессарабії з Румунією. Про це, зокрема, повідомлялося в телеграмі, надісланій 10 квітня з Кишинєва на ім'я В. Голубовича комісаром Центральної Ради Ямковим. В ній говорилося: «Вчора о 8-й годині вечора молдавський парламент «Сфатул Церій» в присутності румунського голови ради міністрів Маргіпомана виніс постанову про приєднання до Румунії Бессарабії як автономної провінції. Голосували за приєднання — 86, утримались — 36, проти — 3, не було на засіданні — 13. З меншостей українська, німецька та болгарська фракції зробили заяву, що їх не уповноважено рішати такі важливі питання, а що таке питання може вирішити референдум»¹⁹.

Запізнілі дебати в Центральній Раді навколо бессарабського питання, коли його фактично вже вирішила на свою користь королівська Румунія, були викликані, зокрема, існуванням різних поглядів на те, чи вся Бессарабія повинна належати Україні, чи тільки її північна і південна частини. Дмитро Дорошенко (член Центральної Ради, міністр закордонних справ Української держави часів гетьмана П. Скоропадського) вважав, що вимога «від'єднання» окремих частин Бессарабії від Румунії на користь УНР «тільки ускладнювала справу»²⁰.

13 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради було прийнято «Заяву румунському урядові». В ній засуджувалася «анексія» Бессарабії, а також кваліфікувалося як неправомірне рішення «Сфатул Церій» про приєднання всього краю до королівства. Таким чином, Центральна Рада не визнала «бессарабське питання вирішеним актом від 9 квітня». В другій частині заяви містився заклик до румунського уряду переглянути свою позицію щодо цієї проблеми і дати можливість вільно самовизначитися «всьому бессарабському населенню». Уряд УНР висловлював сподівання на те, «що румунський уряд найде в бессарабському питанні певний ґрунт для згоди, котра могла б задовольнити обидві сторони»²¹. Заяву підписали голова ради народних міністрів В. Голубович і міністр закордонних справ М. Любинський. В цілому текст заяви свідчив про те, що Центральна Рада не втрачала надію на можливість перегляду бессарабського питання, зокрема, перерозподілу території Бессарабії між УНР і Румунією за «етнографічною ознакою».

29 квітня 1918 р. Центральна Рада була розпущена німецькими окупаційними властями. Уряд П. Скоропадського, спираючись на підтримку Центральних держав, зайняв більш жорстку позицію з питання про анексію Румунією Бессарабії. Не останню роль у цьому відіграв Д. Дорошенко, який очолив міністерство закордонних справ. Він вважав, що уряд повинен «настоювати на приналежності політично-автономної Бессарабії до Української Держави, до чого вона, Україна, має всі права і чого бажає величезна більшість Бессарабії»²². 11 травня

¹⁸ Робіт. газ.— 1918.— 10 берез.

¹⁹ Нова Рада.— 1918.— 13 квіт.

²⁰ Дорошенко Д. Історія України (1917—1923).— Т. 2.— С. 201.

²¹ Робіт. газ.— 1918.— 21 квіт.

²² Дорошенко Д. Історія України (1917—1923).— Т. 2.— С. 205.

1918 р. було видано наказ «Про заборону вивозу товарів до Румунії і Бессарабії». «Зважаючи на те, — підкреслювалося у цьому документі, — що Бессарабія анексована Румунією і що умови політично-господарських відносин ще не встановлені, вивіз... всяких товарів в Румунію та Бессарабію, безумовно, забороняється»²³, поки не буде «врегульоване питання про долю Бессарабії, правомірність її приєднання»²⁴. У ноті гетьманського уряду від 5 червня і ноті-відповіді королівського уряду від 19 червня 1918 р. були чітко викладені позиції обох сторін щодо Бессарабії. Українська держава продовжувала не визнавати анексії і прав Румунії на Бессарабію. В свою чергу, королівський уряд намагався всіляко обґрунтувати правомірність приєднання Бессарабії.

Не зміївши добитися дипломатичним шляхом згоди румунської сторони на перегляд бессарабського питання, уряд гетьмана П. Скоропадського перейшов до економічних санкцій. Однак «митна війна», оголошена гетьманщиною королівській Румунії, тривала недовго. Наприкінці літа 1918 р. до Києва приїхала румунська місія, яка обговорювала й питання про кордони між Українською державою і Румунією²⁵.

Листопадова революція в Німеччині спричинила крах маріонеткового гетьманського режиму. Тим часом королівська Румунія зосередила на правому березі Дністра прикордонні війська і створила там ряд митних пунктів, що фактично свідчило про перенесення її державного кордону. Крім того, після виведення в листопаді 1918 р. австро-німецьких військ з північної частини Хотинщини румуни захопили всю Північну Буковину, тобто суто українські землі. 10 грудня 1918 р. румунський король ліквідував «Сфатул Церій», а Бессарабію оголосив провінцією.

Директорія, яка прийшла до влади після втечі гетьмана Скоропадського, вирішила не ускладнювати стосунки з Румунією. З цією метою її керівники не ставили питання про Бессарабію. Таким чином, державні кордони Румунії з Україною залишилися незмінними аж до 1940 р.

Позиція радянських урядів Росії і України стосовно анексії Бессарабії була однозначною. Вони неодноразово висловлювали різкі протести проти «загарбницьких дій» королівської Румунії. Це питання досить ґрунтовно висвітлено українськими та молдавськими істориками²⁶. Зазначимо лише, що протягом 1918—1920 рр. очолюваний В. І. Леніним Раднарком Радянської Росії здійснив ряд дипломатичних і військових заходів, спрямованих на повернення Бессарабії. Однак внутрішнє і міжнародне становище Радянської Росії не дало їй можливості в період громадянської війни позитивно вирішити бессарабське питання.

Після закінчення громадянської війни постало питання про нормалізацію внутріполітичного життя в Країні Рад. Неабияке значення для налагодження діяльності державних установ радянських республік мало визначення їхніх кордонів.

Кордони між Україною та іншими радянськими республіками були зафіксовані в підписаному 25 лютого 1919 р. «Договорі про кордони». Не визнаючи територіальних змін, здійснених урядами попередніх

²³ Державний вісник.— 1918.— № 2.— 11 трав.

²⁴ Одеський листок.— 1918.— 27 лютого.

²⁵ Дорошенко Д. Історія України (1917—1923).— Т. 2.— С. 206.

²⁶ Антолюк Д. І., Афтенюк С. Я., Есауленко А. С., Иткис М. Б. Предательская роль «Сфатул церий».— Кишинев, 1960; Березняков Н. В. Борьба трудящихся Бессарабии против интервентов в 1917—1920 гг.— Кишинев, 1957; Есауленко А. С. Социалистическая революция в Молдавии и политический крах буржуазного национализма (1917—1918).— Кишинев, 1977; Лазарев А. М. Молдавская советская государственность и бессарабский вопрос.— Кишинев, 1974; Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма.— Киев, 1980; та ін.

державних формувань на Україні, Радянський уряд фактично визнав державними адміністративні кордони українських земель, що існували у складі Російської імперії, тобто її дев'яти колишніх губерній: Київської, Херсонської, Подільської, Волинської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської і Таврійської.

Але в цьому договорі не враховувалися всі місця компактного розселення української людності. Адже значна кількість українців мешкала в прикордонних районах Гомельщини, Брянщини, Курщини, Воронезщини, Дону, Північного Кавказу, що входили до складу РСФРР. Палке бажання населення цих територій приєднатися до УСРР знаходило вияв не тільки у численних заявах, а й у відповідних рішеннях, прийнятих органами місцевої влади. Так, у 1920 р. за входження до складу України недвозначно висловилися з'їзди Рад Коров'яківської та Кульбакінської волостей Рильського повіту Курської губернії, Ново-Вознесенської, Успенської, Грайворонської волостей Путивльського повіту та багатьох інших²⁷. У спільній постанові Ново-Оскольського, Корочанського та Білгородського повітових виконкомів, на території яких мешкало майже 650 тис. чол., зокрема, зазначалося, що «ще в 1917—1918 роках місцеве населення одностайно висловилося на користь приєднання до Харківської губернії, і тільки німецька окупація України перервала подальше здійснення цього народного бажання»²⁸.

Враховуючи численні побажання українського населення, що проживало в прикордонній смузі РСФРР, уряд України запропонував ЦВК Союзу РСР у 1924 р. проект врегулювання зовнішніх кордонів УСРР. В ньому зазначалося, що «необхідність зміни існуючих державних кордонів продиктована цілою низкою причин як адміністративного, економічного, так і політичного характеру»²⁹. Цей документ складався з двох частин. У першій обґрунтовувалася необхідність зміни кордонів у зв'язку з реформою адміністративного і територіального поділу, що розпочалася в 1923 р. і передбачала створення областей, округів і районів замість існуючих губерній, повітів і волостей.

При створенні нових адміністративно-територіальних одиниць керувалися принципом їх економічної доцільності. Зважаючи на це, уряд України запропонував передати Мінській губернії БСРР частину Словечанської і Юровської волостей Коростенського повіту Волинської губернії, оскільки ці території відповідали природно-історичним і економічним умовам Білорусії. В свою чергу, враховуючи тяжіння населення до відповідних економічних центрів України, пропонувалося включити до складу Чернігівської губернії УСРР Семенівську волость Новозибківського повіту Гомельської губернії (в той час вона входила до РСФРР) та частину волостей Севського повіту Брянської губернії³⁰.

Спираючись на дані переписів населення 1897, 1920 та частково 1922 рр., український уряд запропонував передати республіці ряд повітів Курської та Воронежської губерній, населених переважно українцями. Так, у 1922 р. в цих губерніях мешкало понад 1704 тис. українців. Територіями їх суцільного розселення були Грузчанська, Глушецька, Козачанська, Миколаївська, Нововоскресенська волості Путивльського, Глушанівська, Кобильська, Суханівська Рильського, Борисівська, Високівська, Іванова, Червоно-Яругська Грайворонського повітів Курської губернії, де українці становили понад 90% населення³¹. На Воронежщині українське населення компактно проживало в Бірюченському, Богучарському, Бобровському, Павлівському та деяких інших повітах³².

У зв'язку з цим уряд України запропонував встановити новий кор-

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 320, арк. 39; спр. 321, арк. 13, 53.

²⁸ Там же, спр. 320, арк. 39.

²⁹ Там же, оп. 2, спр. 331, арк. 2—6.

³⁰ Там же, арк. 2 зв.

³¹ Там же, арк. 4 зв.

³² Там же, арк. 3 зв., 4 зв.

дон із заходу на схід від меж Чернігівської губернії по річці Сейм трохи на схід від Суджі, далі на південний схід до Белгорода, західніше Белгорода і на південний схід до існуючого кордону УСРР. Починаючи з 8 меридіана в північно-східному напрямі кордон мав проходити трохи на схід від Валуйська і далі на північ від Корочі, змінюючи поступово напрям на північний схід та від залізниці Новий Оскол — Єлець на південь до села Успенського, потім на північний схід, охоплюючи більшу частину Острозького повіту до меж Калачаївського повіту, звідси на південь західніше Павлова до східного кордону Россошанського повіту, потім на південний схід, північніше села Новий Мамон і до кордону Воронежської губернії³³.

Однак така конфігурація кордону мала суттєвий недолік. Порушувалися економічні зв'язки населення Белгородського, Корочанського і Валуйського повітів з Харківською губернією, до якої воно тяжіло, і виникали певні труднощі в здійсненні адміністративної реформи. Тому уряд пропонував для об'єднання південно-західної частини Валуйського повіту Воронежської губернії з рештою його території, що мала відійти до України, та випрямлення кордону в межах Корочанського повіту Курської губернії провести його трохи на захід від Корочі в південно-західному напрямку по етнографічній лінії україно-російського розселення до меж Белгородського повіту³⁴.

Для розгляду представленого проекту Союзний ЦВК створив паритетну комісію, до якої увійшли по два представники УСРР, РСФРР та БСРР. Очолив її голова ЦВК Білорусії О. Черв'яков. Комісія визначила, що головним принципом при встановленні кордонів між радянськими республіками є етнографічний. Поряд з цим підкреслювалося, що необхідно враховувати економічне тяжіння населення та зручність адміністративно-територіального поділу спірних територій. Вона запропонувала розглянути представлений Україною проект на засіданнях Президій ЦВК РСФРР та БСРР³⁵. Після численних консультацій та бурхливих обговорень комісія виробила компромісний варіант.

Однак всупереч декларованій сталінській дружбі народів це був досить болісний процес. У доповідній записці в Політбюро ЦК КП(б)У член союзної паритетної комісії від України, голова Центральної адміністративно-територіальної комісії ВУЦВК О. Буценко писав: «Загальну затримку у врегулюванні кордонів і незакінченість проробки цього питання необхідно пояснити виключно недоброзичливим, а почасти і ворожим (з боку представників Північно-Кавказького краю) відношенням представників РСФРР. Перш за все це було помітно по поведінці представників РСФРР на засіданні союзної паритетної комісії, як-то: явне небажання розглядати проект УСРР, зухвалий тон, демонстративне залишення представниками Курської і Воронежської губерній залу засідань, посилення на недостатню підготовку до розгляду проекту УСРР, в той час як представники РСФРР мали на руках цілком опрацьовані Курським і Воронежським губвиконкомами доповідні записки, ...посилання на те, що розмовна мова населення російська і, нарешті, вживання термінів «малорос» і «великорос»³⁶.

Проект, запропонований Україною, зазнав значних змін. Однак досягти спільної мови з делегацією РСФРР все ж не вдалося, і О. Черв'яков передав його на розгляд Політбюро ЦК ВКП(б), де проект постанови союзної паритетної комісії зазнав дальших змін. За рішенням Політбюро до складу УСРР мали бути включені лише Семенівська волость Новозибківського повіту Гомельської губернії, с. Зноб Трубчевського повіту, ряд населених пунктів Севського повіту та Путивльський повіт, Криничанська волость Суджанського повіту і південна

³³ Там же, арк. 6.

³⁴ Там же.

³⁵ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 54, арк. 244—245.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 2524, арк. 12 зв.

частина Муромської волості Курської губернії, а також Троїцька волость і частина Уразівської волості Валкського повіту Воронежської губернії³⁷. Це рішення з доповненнями і уточненнями було покладено в основу прийнятої 16 жовтня 1925 р. постанови ЦВК СРСР «Про врегулювання кордонів Української Соціалістичної Радянської Республіки з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою і Білоруською Соціалістичною Радянською Республікою»³⁸.

Один з розділів постанови стосувався територіального розмежування між УСРР та Північно-Кавказьким краєм РСФРР. Ця проблема виникла наприкінці 1923 р., коли крайовий виконком почав наполягати на приєднанні Таганрозького і Шахтинського округів. Не знайшовши підтримки в Політбюро ЦК КП(б)У, представники крайвиконкому звернулися до ЦК ВКП(б). Незважаючи на недостатню етнографічну і економічну обґрунтованість, ці вимоги були задоволені ЦК ВКП(б), а потім і ЦВК Союзу РСР*.

За вищезгаданою постановою до УСРР була приєднана територія, на якій мешкав 278 081 чол., і водночас до складу інших республік передано колишню територію України з населенням 478 909 чол.³⁹ Поза межами республіки на спірній території залишилася значна кількість українців. Для втілення в життя постанови ЦВК СРСР було створено спеціальну комісію, очолювану Тер-Габріеляном, а на місцях — 8 приймально-здавальних комісій, які мали вирішувати майнові та фінансово-бюджетні питання⁴⁰. До їх складу входили представники всіх заінтересованих сторін.

Передачу територій планувалося закінчити до 1 березня, але цей строк виявився нереальним внаслідок протидії деяких місцевих органів влади Курської та Воронежської губерній. Всупереч рішенням центральних органів вони вивозили майно, що повинно було залишитися на території, яка передавалася УСРР, увільняли з роботи працівників. У зв'язку з цим Голова ЦАТК ВУЦВК О. Буценко змушений був навіть звернутися з листом до секретаря ЦВК Союзу РСР А. С. Єнукідзе, в якому, зокрема, зазначав: «1) Товариші з місцевих парторганів і повітових парткомів РСФРР відкликають кращі партійні сили з тієї території, що відходить до УСРР...; 2) Знімають деякий науковий і технічний персонал, зокрема, землемірів, агрономів і т. д.; 3) Часто доходять до повного абсурду, вивозять деякі матеріали, в тому числі і мідні дзвони, про що свідчить телеграма нашого уповноваженого»⁴¹. Розв'язання спірних питань затягувалося ще й тому, що представники РСФРР, зокрема Північно-Кавказького краю, висували різного роду фінансові й майнові контрпретензії, у переважній більшості необґрунтовані.

Іноді мали місце навіть спроби дискредитувати саму ідею приєднання територій до УСРР. Так, член приймально-здавальної комісії Путивльського повіту С. Пашковський повідомляв ВУЦВК, що «партійні і радянські органи РСФРР цьому стремлінню населення (приєднатися до України. — Авт.) перешкоджають, аж до заборони приймати постанови і зняття працівників, які проявляють в цьому ініціативу. Так, наприклад, під час прийомки території ми зустрілися з ненормальним відношенням до українізації населення і апарату. Повсюди була пущена плітка, що буде проведена суцільна українізація населен-

³⁷ Там же, арк. 11.

³⁸ Известия.— 1925.— 16 окт.

* За даними перепису населення 1926 р., в Північно-Кавказькому краї проживало 46 897 українців (39,6% загальної кількості населення), а в таких округах, як Таганрозький і Донецький, відповідно, 71,5% та 55,1% (ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 2523, арк. 13).

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 3144, арк. 158.

⁴⁰ Там же, оп. 3, спр. 2524, арк. 11 зв.

⁴¹ Там же, спр. 620, арк. 17.

ня і що всі, хто не знає української мови, будуть вислані за межі УСРР»⁴².

Недостатня розробка окремих пунктів постанови ЦВК СРСР призводила до виникнення нових територіальних суперечок. Інколи справа доходила навіть до курйозів. Наприклад, у районі залізничної станції Чортково Таганрозького округу Північно-Кавказького краю кордон проходив по залізничній колії, внаслідок чого станційний будинок був на території РСФРР, а пакгаузи — на території УСРР⁴³.

Отже, прийняття ЦВК СРСР цієї постанови не дало змоги остаточно вирішити питання про справедливе територіальне розмежування, в основу якого були б покладені етнографічний принцип та економічна доцільність. Про це свідчили численні звернення українського населення до радянських і партійних органів, до ВУЦВК і ЦВК Союзу РСР з проханням встановити державні кордони, враховуючи національні інтереси трудящих прикордонної смуги. У травні 1927 р. до ЦК ВКП(б) надійшла доповідна записка з цього питання, складена в ЦК КП(б)У. Спираючись на дані перепису населення 1926 р., ЦК КП(б)У зазначав, що «до цього часу на безпосередньо прилеглий до УСРР території РСФРР залишилося українського населення понад 2 млн., яке розташоване компактними масами в Курській і Воронежській губерніях та Північно-Кавказькому краї»⁴⁴. У зв'язку з цим він запропонував передати Україні не тільки відповідні райони Курщини і Воронежчини, заселені переважно українцями, а й повернути їй Шахтинський та Таганрозький округи, включені до складу РСФРР відповідно до постанови ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. Така позиція підкріплювалася не тільки етнографічними даними, а й економічними розрахунками, природно-кліматичними умовами. Підкреслювалося, наприклад, що поклади кам'яного вугілля в басейні річки Калитви, свідчать, що Донецький округ Північно-Кавказького краю РСФРР є ніби природним продовженням Донецького вугільного басейну. В той же час відторгнення Донецького та Шахтинського округів від УСРР штучно ділить господарську одиницю — Донбас — між двома республіками, перешкоджаючи нормальній роботі вугільних підприємств і металургійних заводів цього регіону⁴⁵.

ЦК КП(б)У звертав також увагу ЦК ВКП(б) на грубі порушення в національно-культурному будівництві, кваліфікуючи їх як перекручення національної політики партії щодо українського населення⁴⁶. Хоча в доповідній записці не наводилися конкретні дані, їх достатньо є в інших архівних джерелах. Так, з 56 033 юних українців, які навчалися у 1924/25 навчальному році в школах Курської губернії, освіту рідною мовою здобували лише 345, або 0,6%. На селі діяли тільки 3 українські школи. А у 1926/27 році передбачалося відкрити 43 школи I ступеня, в яких мали навчатися 5880 дітей, причому викладання українською мовою планувалося вести лише в перший рік навчання. Шкіл II ступеня мали відкрити лише 3, хат-читалень — 22 і лікнепів — 51. Загалом вони були розраховані на 3700 чол.⁴⁷. Проте це не давало можливості всім українським дітям здобувати освіту рідною мовою.

Незважаючи на неодноразові звернення українського уряду, ЦК КП(б)У, населення прикордонних територій до центральних радянських і партійних органів, питання про справедливе встановлення північно-східних кордонів України в той час не було вирішене.

Процес державно-територіального розмежування між Україною та сусідніми радянськими республіками, який розгорнувся в середині 20-х

⁴² Там же, оп. 2, спр. 3256, арк. 5.

⁴³ Там же, оп. 3, спр. 604, арк. 1.

⁴⁴ Там же, оп. 2, спр. 3144, арк. 158.

⁴⁵ Там же, арк. 162.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же, оп. 3, спр. 622, арк. 17.

років, охопив і південно-західну частину УСРР. В жовтні 1924 р. було утворено у складі УСРР Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку. Підготовча робота по утворенню МАСРР, що розпочалася в лютому 1924 р., включала й вирішення питання національно-державного і територіального розмежування. Молдавська АССР створювалася на Лівобережжі Дністра, на територіях тодішніх районів Одеської та Подільської губерній, що входили до складу України і де частину населення становили етнічні молдавани.

Встановленням точної кількості жителів молдавської національності на Лівобережжі Дністра, обстеженням місць їх компактного розселення займалася Центральна адміністративно-територіальна комісія при ВУЦВК (ЦАТК). Водночас до цієї роботи були залучені молдавські секції при Одеському губкомі партії, губвиконкомі, відповідних окружках і окрвиконкомках, НКВС УСРР, Конституційна комісія й Комісія національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті.

Серед громадських організацій слід виділити «ініціативну групу» по утворенню МАСРР, очолювану Г. Котовським, до складу якої входили командири та червоноармійці 2-го кавкорпусу, дислокованого в Придністров'ї⁴⁸, та «ініціативну групу» румунського інтернаціоналіста І. Діку, яка складалася з 25 студентів румунського сектора Комуністичного університету національних меншостей Заходу. Остання влітку 1924 р. вивчала становище молдавського населення Придністров'я. І. Діку належала ідея «про юридичне включення» до складу МАСРР території Бессарабії⁴⁹.

Статус національно-державних утворень визначався, як правило, залежно від чисельності етнічного населення і території, на якій воно компактно проживало. Однак для позитивного розв'язання бессарабського питання необхідно було створити на Лівобережжі Дністра Молдавську автономну республіку. Тому в даному разі було вирішено певною мірою відступити від згаданих принципів. Пояснюючи таке рішення, Голова Раднаркому України В. Чубар на III сесії ВУЦВК у жовтні 1924 р. зазначав: «Нам довелося вирішувати питання про те, чи потрібно встановлювати границі нової області так, щоб в ці кордони не попали села й райони, де населення в більшості російське чи українське. І ми прийшли до висновку, що все ж ці райони повинні бути віднесені до новостворюваної автономної Молдавської Республіки, виходячи з тих міркувань, що необхідно молдавському народу, молдавським трудящим дати можливість встановити такі кордони своєї адміністративної одиниці, які б забезпечували нормальний економічний і культурний розвиток, щоб всі райони, які економічно зв'язані між собою, були цілком включені до меж цієї автономної республіки»⁵⁰.

12 жовтня III сесія ВУЦВК прийняла постанову «Про утворення Автономної Молдавської СРР». До її складу увійшла частина Балтського округу (Рибницький, Бірзульський, Олексіївський, Ананьївський та Ставровський райони повністю і частини Крутянського, Балтського і Валегоцуловського районів) Подільської губернії та Одеського округу (Дубоссарський, Григоріопольський, Тираспольський і Слободзейський райони) Одеської губернії і ряд населених пунктів Тульчинського округу Подільської губернії⁵¹. Таким чином, у МАСРР налічувалися 582 населені пункти, об'єднані в 126 сілрад, де проживало 419 238 чол. Склад її населення був багатонаціональним: молдавани — 183 285 чол. (48,7%), українці — 146 981 чол. (34,2%), росіяни — 35 443 чол.

⁴⁸ Репида А. Образование Молдавской АССР.— Кишинев, 1974.— С. 90.

⁴⁹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1821, арк. 7.

⁵⁰ III сесія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання, 8—12 жовтня 1924 р.— Харків, 1925.— С. 163—164.

⁵¹ Репида А. Указ. соч.— С. 111.

(7,9%), євреї — 28 321 чол. (5,1%), німці — 10 867 чол. (2,1%), болгарини — 6494 чол. (1%), поляки — 0,3%, інші — 0,7%⁵².

Включення до складу МАСРР районів Лівобережжя Дністра, де молдавське населення не становило більшості, дало можливість забезпечити відповідний державний статус нової автономної республіки і створило сприятливі умови для порівняно швидкого розвитку її економіки і культури. Крім цього, юридично до складу Радянської Молдавії була включена територія Бессарабії, яка з 1918 р. перебувала в складі королівської Румунії.

Кордони новоствореного національно-державного формування були визначені 11 жовтня на засіданні Раднаркому України. За його рішенням вони мали проходити по лінії: «1) З південного заходу по північно-західному кордону сіл Грушки і Окниці Велико-Косницького району Тульчинського округу Подільської губернії, йдучи потім по кордонах Кам'янського району Тульчинського округу Подільської губернії, залишаючи в стороні село Болгани і містечко Загнитків, йдучи далі в напрямку сіл Писарівки, Петрован Крутянського району Балтського округу Одеської губернії, йдучи далі в напрямку станції Борщі і сіл Педерим, Посіцели, Йосипівки. 2) Зі сходу — по східному кордону села Михайлівки в напрямку М. Ананьівки, Валегоцулова, Антонівки, Оленівки, Новоолександрівки, слободи Плоської, Гредениці, м. Тирасполь, хутора Слободзейського, далі по Кучурганському лиману через озеро Плоське в напрямку на хутір с. Троїцьке»⁵³. Ця лінія кордону МАСРР з УСРР вважалася тимчасовою.

Для завершення розмежування III сесія ВУЦВК створила паритетні комісії, до складу яких увійшли представники губвиконкомів Одеської та Подільської губерній і Революційного комітету МАСРР. Останньому належала вся повнота влади в республіці до скликання I Все молдавського з'їзду Рад.

В результаті уточнення кордонів, здійсненого паритетними комісіями, 21 листопада 1924 р. Президія ВУЦВК розглянула питання про включення м. Балти і частини Балтського району до складу МАСРР. Напередодні це ж питання обговорювалося Раднаркомом України. Було визнано «принципово необхідним» розформувати Балтський округ і приєднати окремі його райони до МАСРР, а питання про приєднання всього Балтського району і м. Балти виносилося на наступне засідання Раднаркому, яке мало відбутися 22 листопада. За ці дні Укрдержплан і ЦАТК підготували відповідні документи, в яких обґрунтовувалася доцільність «з етнографічної, політичної і господарської точок зору» приєднання м. Балти і Балтського району до Молдавської АСРР⁵⁴. 26 листопада 1924 р. Президія ВУЦВК прийняла постанову «Про скасування Балтського округу Одеської губернії і про передання м. Балти і Балтського району до складу МАСРР і про районування деяких районів Балтського округу»⁵⁵.

Процес формування території МАСРР на Лівобережжі Дністра, уточнення її кордонів з Радянською Україною тривав майже до кінця 1926 р. У вересні 1926 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про врегулювання кордонів Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки», в якій вказувалися пункти прикордонних з МАСРР районів України, що передавалися автономній республіці: «1. Передати село Болгани Піщанського району і село Нижню Слободку Велико-Косницького району Тульчинського округу до складу Кам'янського району АМСРР. 2. Передати Сербську, Кодимську, Французьку і Будейську сільські Ради Тульчинського округу до складу Крутянського району АМСРР. 3. Передати села Івано-Богословку, Шайки,

⁵² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1821, арк. 32 зв.

⁵³ ЦДАЖР УСРР, ф. 1, оп. 2, спр. 1815, арк. 20.

⁵⁴ Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 255, арк. 3, 12.

⁵⁵ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 1815, арк. 41.

Милолюбівку, Стару і Нову Андріянівку Одеського округу до складу АМСРР. 4. Село Грабарівку Піщанського району Тульчинського округу вважати в складі Кам'янського району АМСРР»⁵⁶⁻⁵⁷. Після ряду уточнень до складу МАСРР увійшли 11 районів Лівобережжя Дністра (Слободзейський, Тираспольський, Григоріопольський, Дубоссарський, Рибницький, Кам'янський, Крутянський (Кодимський), Бірзульський (Котовський), Балтський, Ананївський, Красноокнянський).

Склад населення автономної республіки, як зазначалося вище, був багатонаціональним, хоча протягом 1924—1926 рр. у ньому відбулися певні зміни. За даними О. Репіди, молдаване становили 34,2% загальної чисельності населення республіки, українці — 50,4, росіяни — 5,7, євреї — 4,8, інші національності (їх було понад 40) — 4,9%. Всього на території МАСРР, яка становила 8,1 тис. кв. км, проживало 545 500 чол.⁵⁸. У збірнику «Молдавия: Статистические материалы» наведено дещо інші дані. Там, зокрема, вказується, що у 1926 р. в МАСРР проживало 30,1% молдаван, 48,5% українців, 8,5% росіян, 8,5% євреїв, 4,4% представників інших національностей⁵⁹. Таким чином, наприкінці 1926 р. було в основному завершено територіальне розмежування між МАСРР і УСРР, у складі якої вона перебувала до 1940 р.

Останні зміни в лінію кордонів України були внесені на початку другої світової війни, коли Румунія вивела свої війська з Бессарабії та Північної Буковини, а Червона Армія вступила на територію Західної України. В результаті останньої акції у вересні 1939 р. західний кордон України став проходити по так званій «лінії Керзона».

В 20—30-ті роки бессарабське питання було каменем спотикання у відносинах між Радянським Союзом та Румунією. На політичній карті СРСР Бессарабія зображувалася як складова частина нашої країни. Отже, Радянський Союз залишав за собою право остаточного вирішення бессарабського питання. У тогочасній напруженій обстановці, яка особливо загострилася в Європі з початком другої світової війни, сталінському керівництву вдалося завдяки підписаному 23 серпня 1939 р. радянсько-німецькому договору про ненапад, а також «Договору про дружбу і кордон» від 28 вересня 1939 р. вирішити ряд питань щодо розширення кордонів СРСР. Таким чином, створилися реальні умови для возз'єднання право- і лівобережжя Дністра у складі єдиної молдавської національної державності.

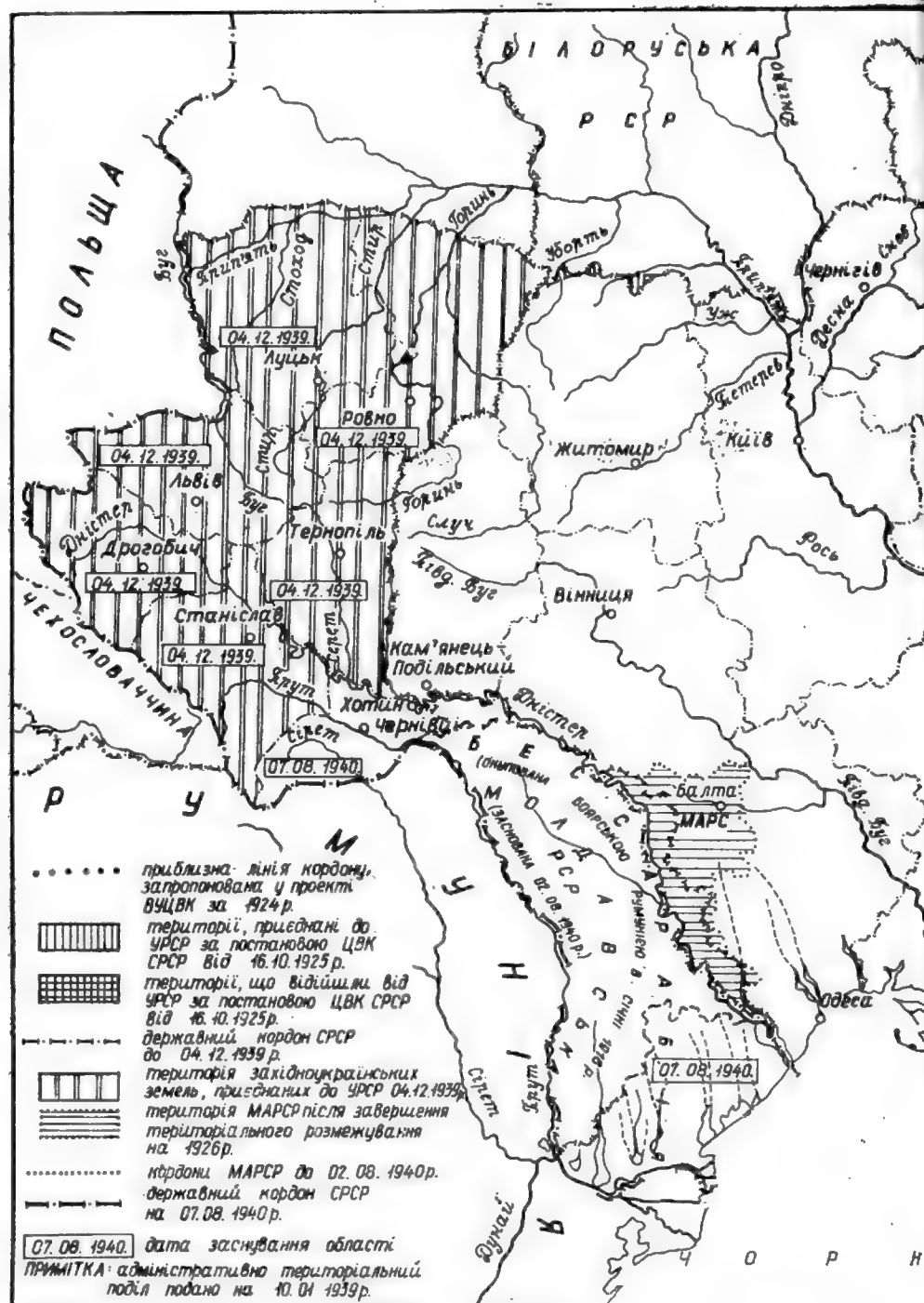
26 і 27 червня 1940 р. румунському уряду були направлені ноти, в яких пропонувалося «негайно переглянути бессарабське питання з метою мирного його розв'язання». 28 червня частини Південної групи радянських військ під командуванням генерала армії Г. К. Жукова вступили на територію Бессарабії і Північної Буковини, а 3 липня 1940 р. закрили державний кордон СРСР.

Приєднання Бессарабії до СРСР і входження її до складу МАСРР зумовили перетворення останньої в союзну республіку. Питання про утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки було винесено на розгляд VII сесії Верховної Ради СРСР (1—7 серпня 1940 р.). Воно обговорювалося разом з питанням про територіальне розмежування МРСР з УРСР. З одного боку, це було викликано тим, що Молдавська РСР створювалася на базі МАСРР. З другого боку, територія приєднаної до СРСР Бессарабії включала повіти колишньої Бессарабської губернії, де компактно проживало значне за чисельністю українське населення, що тяжіло за своїми національно-культурними традиціями до України. На це звернув увагу Голова Раднаркому МАРСР Т. А. Константинов, який 2 серпня виступив на спільному засіданні Ради Союзу і Ради Національностей. Він, зокрема, підкреслив, що, вирішуючи питання «про новий державний устрій молдавського народу,

⁵⁶⁻⁵⁷ Вісті ВУЦВК і ХГВК.— 1926.— 12 жовт.

⁵⁸ Репида А. Указ. соч.— С. 112.

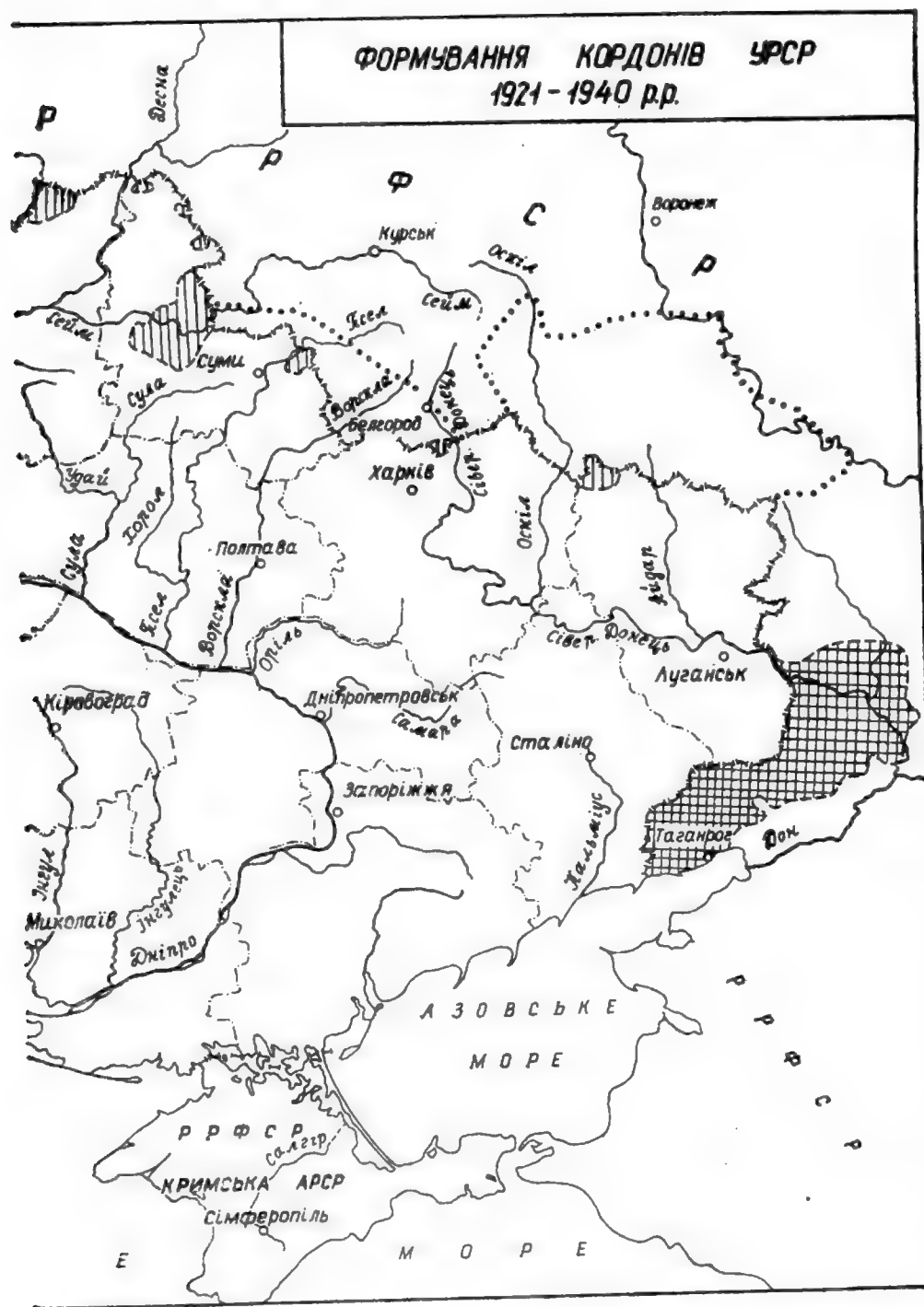
⁵⁹ Молдавия: Статистические материалы.— Балта, 1928.— С. 221.

не можна не враховувати інтереси значного за чисельністю українського населення, яке проживає компактними масами в деяких районах Бессарабії, що територіально прилягають до Української РСР... У північній частині Буковини і в Акерманському, Ізмаїльському й Хотинському повітах переважає українське населення, яке за своїми мовними та національно-побутовими особливостями нічим не відрізняється від населення Української РСР». Т. Константинов запропонував передати ці повіти до складу УРСР⁶⁰.

2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про утворення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Однак у ньому не було детального опису кордонів між УРСР і МРСР, а лише

⁶⁰ Седьмая сессия Верховного Совета СССР. 1—7 августа 1940 г.: Стенографический отчет.— М., 1940.— С. 42—43.

вказувалися територіально-адміністративні одиниці, які входили до складу нової союзної республіки. Зокрема, до неї увійшли Кишинівський, Кагульський, Оргіївський, Бельцький, Бендерський і Сороцький повіти Бессарабії, Тираспольський, Рибницький, Дубоссарський, Григоріопольський, Слободзейський і Кам'янський райони Молдавської АРСР, загальна площа яких становила 34 тис. кв. км з населенням 2 646 954 чол.⁶¹

Колишні райони МАРСР — Ананьївський, Балтський, Валегоцупольський, Кодимський, Краснокнязьський, Піщанський і Чернянський, де переважало українське населення, залишилися в складі України.

⁶¹ Карлов А. А. Молдавская ССР — суверенное советское государство в составе СССР. — Киев, 1968. — С. 87.

До УРСР відійшли також Ізмаїльський, Акерманський і Хотинський повіти Бессарабії, переважну частину населення яких становили українці і росіяни⁶². Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. в складі УРСР було створено Чернівецьку й Акерманську області. Хотинський повіт увійшов до Чернівецької області, а Акерманський та Ізмаїльський — до Акерманської, яка у грудні 1940 р. була перейменована в Ізмаїльську.

Визначення кордону між УРСР і МРСР тривало майже три місяці. На основі підготовлених представниками урядів України і Молдавії матеріалів Верховна Рада Союзу РСР прийняла 4 листопада 1940 р. Указ «Про встановлення кордону між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Молдавською Радянською Соціалістичною Республікою». Згідно з цим документом кордон між УРСР і МРСР проходив від р. Прут по території Хотинського повіту між населеними пунктами Мамалига і Крива, причому с. Мамалига входило до складу МРСР, а с. Крива — до складу УРСР; далі кордон йшов у напрямку населених пунктів Липкани (МРСР) і Кишла Замжієва (УРСР); огинаючи Кишлу Замжієву, кордон проходив між населеними пунктами Зелена (УРСР) і Медвежа (МРСР) до населеного пункту Ларга (МРСР), між населеними пунктами Павлівка і Катюжани, з одного боку, і Лукачани, — з другого, залишаючи останній у складі УРСР, а перші дві — в складі МРСР, далі між населеними пунктами Болбока (МРСР) і Мендиківці (УРСР), потім між населеними пунктами Гвоздовці і Клокушна (МРСР) і Секуряни (УРСР), далі по кордону Хотинського повіту до річки Дністер і далі по березі Дністра до колишнього кордону Вінницької області, до кордону Кам'янського району Молдавської РСР; далі по кордону Кам'янського району МРСР, перетнувши р. Вільшанка, і в напрямку населеного пункту Нижня Слободка (УРСР), далі населені пункти Кисирня і Болгани (УРСР) і по кордону того ж Кам'янського району в напрямку на населений пункт Олексіївка (УРСР), далі по кордону Рибницького району МРСР до населеного пункту Василівка (МРСР) на північ у напрямку населеного пункту Котовці (УРСР), далі між населеними пунктами Крути (УРСР) і Плоть (МРСР) до населених пунктів Мойна, Семенівка (УРСР), Бурштени (МРСР), Тимків, Домниця (УРСР) і Ковбасна (МРСР), далі до населених пунктів Кругляки, Станіславка, Семка (УРСР); далі по колишньому кордону Рибницького і Дубоссарського районів МРСР до населених пунктів Нестерово (УРСР) і до населеного пункту Нова Маловата (УРСР), далі до населеного пункту Бурка (УРСР), далі по колишньому кордону Григоріопольського району до населеного пункту Ново-Олександрівка (УРСР), далі в напрямку на населений пункт Сава і Нові Бутори (УРСР) і по кордону Тираспольського району до населених пунктів Плоське, Слов'яно-Сербівка і Гребінки (УРСР), далі по кордону Тираспольського району до населеного пункту Милолюбівка, залишаючи його, а також населені пункти Ново-Красне, Івано-Бузинівка, Степанівка, Павлівка, Кучурган, Трудуголок і Івано-Миколаївка в складі УРСР; далі по кордону Тираспольського і Слободзейського районів МРСР до р. Дністер і по березі Дністра до населеного пункту Паланка (МРСР), далі в напрямку на населені пункти Степанівка і Волонтирівка (МРСР); далі між населеними пунктами Копчак (МРСР) і Олександрівка (УРСР) і в напрямку на населений пункт Струдзяни (МРСР) і далі до населеного пункту Петрівка (Чача) (УРСР), далі до населених пунктів Петрешти, Куруджика, Сабаніївка і Колачени (УРСР), далі по кордону Акерманського повіту до стику кордонів Акерманського, Бендерського і Кагульського повітів; далі до населених пунктів Тараклія, Татаркончак (МРСР) і по кордону Ізмаїльського повіту до кордону Ренійської волості; далі на населені пункти Куза-

⁶² Сборник законов СССР (1938—1961).— М., 1961.— С. 31.

Вода (Хаджи-Абдул), Етулія, Чишмікіой і Джуржулешти (МРСР) до р. Прут⁶³.

В результаті уточнення кордонів між УРСР і МРСР до складу останньої знову було передано Волонтирівський район, значну частину Олонештського та Вулканештського районів Акерманської області, Єдинецький, Бричанський, Липканський і частину Окницького районів Чернівецької області.

Наведений вище детальний опис лінії кордону між УРСР і МРСР, а також факт передачі до Молдавської РСР окремих районів Акерманської і Чернівецької областей, населених переважно молдаванами, свідчать про важливість роботи, проведеної урядами обох республік, їх взаєморозуміння при вирішенні питань державно-територіального розмежування. Узаконена указом від 4 листопада 1940 р. лінія кордону між Україною і Молдавією формувалася на основі максимального врахування ареалів етнічного розселення українців і молдаван. Цікаво, що при детальному вивченні кордонів УРСР з МРСР, проведених наприкінці 1940 р., можна помітити їх співпадання з лінією етнічного розмежування компактно проживаючих у Бессарабії українців і молдаван, яка позначена на етнографічній карті відомого російського етнографа Л. С. Берга, опублікованій у 1920 р.

Таким чином, у передвоєнний період західні кордони УРСР одержали своє стале визначення. Практично вони не змінилися і після війни (крім приєднання в 1944 р. Закарпатської України та деяких територіальних поступок на користь Польщі), охоплюючи в цілому територію історичного розселення українського етносу. Разом з тим північно-східні і південно-східні кордони незважаючи на декларовані Комуністичною партією гасла про самовизначення націй, масові заяви українського населення, що проживало в той час на суміжних територіях РРФСР, не відповідали вищезгаданому критерію.

Одержано 25.09.91

Авторы раскрыли суть процесса формирования границ современной Украины в 1917—1940 гг., т. е. в период, когда он проходил наиболее интенсивно и границы украинского государства были в целом определены.

⁶³ Відомості Верховної Ради СРСР.— 1940.— № 45 (108).— 13 лист.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

А. Ф. Трубайчук (Київ), П. Б. Полянський (Фастів)

Історико-публіцистична література 1988—1991 рр. про договори 1939 р. між СРСР та Німеччиною

Йдеться про дискусію, яка розгорнулася в останні роки у науковій та публіцистичній літературі, про радянсько-німецькі договори 1939 р. Автори полемізують з традиціоналістськими підходами у трактуванні цих договорів, висловлюють свій погляд на міжнародні проблеми, що призвели до виникнення другої світової війни.

За останній час інтерес науковців та громадськості до передісторії початку другої світової та Великої Вітчизняної воєн помітно зріс. У зв'язку з публікацією приховуваних раніше документів почали точитися гострі дискусії навколо проблем, пов'язаних з втягненням людства у найнищівніший з усіх міжнародних конфліктів. Особливо багато суперечок викликає питання про альтернативи 1939 р., зокрема про пакти «Ріббентропа — Молотова», таємні протоколи до них тощо.

Тепер, коли вже багато чого з'ясувалося, суть проблеми полягає в тому, щоб дослідити ступінь впливу договорів між Німеччиною та Радянським Союзом та таємних додатків до них на наступний хід подій.

Автори дискусійних статей і монографій, опублікованих останнім часом (Ю. Афанасьєв, Д. Волкогонов, В. Дашичев, Р. Жюжда, В. Коваль та ряд інших), більшою чи меншою мірою аргументовано пропонують по-новому поглянути на передвоєнні події. Їх позиція багато в чому збігається з висновками спеціальної комісії та Постановою ІІ з'їзду народних депутатів СРСР.

Та існує безліч матеріалів, автори яких під час характеристики наслідків пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. намагаються оминати скоромовкою його негативні аспекти, наполегливо протягують традиціоналістські, неосталіністські, імперські оцінки подій, що відбувалися напередодні другої світової війни. Серед цієї групи авторів — С. Волков, В. Єжов, Ю. Ємельянов, А. Орлов, В. Фалін та ін. Ряд досліджень з даної проблематики свідчить про стриману позицію їх авторів, які прагнуть відшукати якийсь компроміс, але при цьому більше схиляються до сталих оцінок.

Історики традиціоналісти у своїх спробах виправдати пакт, довести його неминучість та безальтернативність на угоду кон'юнктурним міркуванням свідомо обходять той факт, що й договір від 23 серпня, і договір від 28 вересня, так само як і таємні додатки до них, не можна розглядати окремо один від одного. Зрозуміло, що це були, за вдалим висловом О. М. Яковлева, «якісно різні договори»¹. Їх розділяє ціла епоха — 1 вересня світ розколовся на агресорів, їхніх жертв та нейтралів. Уперте прагнення Сталіна до певного часу залишатися поза світовим конфліктом дає підстави вважати, що всі його наступні кроки аж до заяви ТАРС від 14 червня 1941 р. були взаємозв'язаним ланцюгом односторонніх поступок Гітлеру, зумовлених якщо не панічним страхом перед воєнною катастрофою, що невпинно наближалася, то у всякому разі, намаганням за будь-яку ціну відтягнути початок неминучого конфлікту. Хоча це від нього жодною мірою не залежало. Одна поступка тягла за собою іншу, наступна — нову і т. д. У кінце-

¹ Правда.— 1989.— 18 авг.

вому підсумку справа дійшла до того, що в цій грі у піддавки Сталін і Молотов після переговорів у Берліні в листопаді 1940 р. виявили згоду приєднатися до троїстого союзу, тобто до «вісі» Рим — Берлін — Токіо, а значить, і до «антикомінтернівського пакту», що, як відомо, мав насамперед антирадянську спрямованість. Цей крок ніяк не можна пояснити. Він за межами людської логіки.

В цьому випадку, щоправда, можуть бути й інші «аргументи». Безумовно, імперські амбіції Сталіна могли зростати в результаті тієї легкості, з якою йому за допомогою пакту 1939 р. вдалося «відсунути» кордони Радянського Союзу на Захід на 200-300 і навіть більше кілометрів. До того ж Сталін, напевно, вважав, що він задає тональність у великій грі. Хоча на нього не могли не впливати різні результати ще двох блискавичних кампаній Гітлера, в ході яких у 1940 р. були захоплені Бельгія, Голландія, Данія, Франція. Мовчазне сприяння Сталіну, а можливо й підштовхування його з боку Гітлера до активних дій проти Фінляндії, практично спільні акції проти Румунії, за задумом фюрера, мали поглибити тріщину, що виникла після підписання пакта між СРСР та Заходом. Особливо ці відносини ускладнилися слідом за ганебною радянсько-фінською війною та зміною політичного статусу прибалтійських держав. Аж до 22 червня 1941 р. Захід фактично розглядав СРСР як союзника Німеччини. А саме ж до цього й прагнув Гітлер. Ініціатива належала йому.

У доступних сьогодні для історика матеріалах, документах і публікаціях, присвячених даній проблемі, знаходимо безліч непрямих аргументів на користь того, що Сталін у серпні 1939 р. зробив не кращий і до того ж далеко не самостійний вибір. Щоправда, аналітичні статті, які з'явилися останнім часом і в яких аналізуються виступи Сталіна у другій половині 20-х — першій половині 30-х років аж до XVIII з'їзду ВКП(б), виходять з того, що сталінська чорно-біла схема розстановки сил у Європі та світі була побудована на цілковитій його переконаності у ворожості до СРСР західних демократій. Після приходу до влади Гітлера та розгортання наступних відомих подій у Європі Сталін вбачав у політиці англо-французького блоку лише одне прагнення — зштовхнути між собою Німеччину та СРСР, спрямувати гітлерівську агресію проти Союзу РСР.

Ця формула стала концептуальною основою практично всіх вітчизняних публікацій доперестроєвського періоду, які тією чи іншою мірою торкаються даної проблематики. Не позбавлена цього стереотипу і значна частина публікацій останніх років. Проте, на нашу думку, такі погляди не мають під собою достатніх підстав. Цілком очевидно, що на Сталіна впливали не тільки внутрішні фактори — відставання від Німеччини у підготовці армії до військових дій, загальмування на кінець 30-х років темпів промислового виробництва тощо — і не тільки політика умиротворення західних демократій. Чималу роль у визначенні його вибору відіграла й третя сторона — сам агресор.

На час інтенсифікації німецько-радянських переговорів влітку 1939 р. у Гітлера вже була вироблена черговість військових загарбань у Європі — спочатку Польща, далі Франція і лише потім СРСР. Враховуючи досвід минулого, фюрер висунув перед своєю дипломатією завдання № 1 — не допустити зближення між СРСР та Францією. Саме цього він боявся більше за все і не збирався пасивно спостерігати за подіями, бо чудово розумів, що війна на два фронти для Німеччини буде згубною.

Безпосередньо з цим пов'язані пошуки ініціатора німецько-радянського зближення* на новій основі, тобто після приходу до влади у

* Цій проблемі присвячена цікава, науково обгрунтована монографія німецького історика Інгебор Фляйшхауер (Пакт. Гітлер, Сталін и инициатива германской дипломатии. 1938—1939.— М., 1990.— 480 с.), у якій, щоправда, висловлено ряд суперечливих тверджень.

Німеччині нацистського режиму. Досить детально обговорювалося питання про це і, насамперед, про підписання договору від 23 серпня 1939 р. на засіданні «круглого столу» в редакції журналу «Вопросы истории»². Учасник засідання В. Я. Сіполс — автор багатьох книг, що відбивають неосталіністську, традиціоналістську концепцію*, стверджує, що ініціатива належала німецькій стороні. Один з прибічників нетрадиційного підходу до оцінки подій кінця тридцятих років В. І. Дашичев у своєму інтерв'ю «Московским новостям»³ та ряді інших публікацій дотримується протилежної точки зору. Його аргументація зводиться до того, що в ряді своїх виступів, у тому числі і в доповіді на XVIII з'їзді партії, Сталін, хоча й непрямо, визнав необхідність розширення радянсько-німецьких контактів. Гадаємо, що тут необхідно точніше розставити деякі акценти.

Те, що Сталін не вірив англійцям і не збирався «тягати для них каштани з вогню», — це аксіома. Відомо також, що він був у захопленні від того, як Гітлер розправився в 1934 р. у «ніч довгих ножів» з ініціаторами і прибічниками «другої революції». Фактор, що визначив його вибір на користь зближення з Німеччиною, він назвав недвозначно Черчіллю в Ялті — «не було б Мюнхена — не було б і пакту». Але не слід забувати й іншого, що при всьому схематизмі і догматизмі Сталін не був людиною поспішних рішень. Цілком очевидно, що прийшовши до висновку про переорієнтацію на укладення угоди з Німеччиною, Сталін продовжував ще протягом тривалого часу демонструвати свою готовність піти на угоду й з англо-французьким блоком.

Йому необхідно було, як до речі, і в ряді проблем внутрішньої політики, звалити провину за різкий поворот у бік Німеччини на когось іншого. Винуваті знайшлися. Ними, звичайно, виявилися учасники переговорів з англо-французької сторони. З цієї точки зору серед публікацій кінця 90-х років заслуговує на увагу стаття А. С. Якушевського⁴. Тут по-новому осмислено ряд раніше закритих для обговорення проблем зовнішньополітичної діяльності напередодні другої світової війни. Напевно, вперше у друкованому виданні визначається, що провина за зрив тристоронніх переговорів у Москві лягає на обидві сторони. Проте автор все ж левову частку її покладає на Англію, хоча дістається й радянській стороні, яка виявила в цих переговорах «певну поспішність і тактичну безпомічність», нестачу витримки і дипломатичної гнучкості⁵.

Переорієнтацію СРСР на зближення з Німеччиною А. С. Якушевський також оцінює обережно, прагнучи показати насамперед зондаж у Берліні та Москві, до якого вдалися обидві сторони, кожна з яких мала свою мету. Цілком закономірний і висновок автора публікації про те, що пакт про ненапад був справою «двох вождів» — Сталіна й Гітлера. Фюрер виграв у тактиці, а для Сталіна це була спроба розв'язати як тактичні, так й стратегічні завдання політичного, економічного і, врешті-решт, геополітичного характеру⁶. Проте слід зазначити, що у розв'язанні завдань саме такого характеру був насамперед зацікавлений Гітлер. Тому він й поступився у тактиці, прагнучи послідовно розв'язати завдання глобального характеру — встановлення світового панування після остаточного розгрому СРСР.

Зокрема, і це давно не таємниця, Сталін намагався за допомогою пакту розв'язати проблему Східної Європи, тобто підкорити своєму

² Вопросы истории.— 1989.— № 6.— С. 3—32.

* Вона збереглася і в його останній монографії: Дипломатическая борьба накануне второй мировой войны.— М., 1989.

³ Московские новости.— 1989.— № 36.

⁴ Якушевський А. С. Радянсько-німецький договір 1939 р. // Укр. іст. журн.— 1989.— С. 36—46; 1989.— № 9.— С. 39—49.

⁵ Там же.— № 8.— С. 39—40.

⁶ Там же.— С. 42—45.

впливу малі країни, які, за твердженням Якушевського, завжди перебували під впливом тих або інших великих імперіалістичних держав і їх угруповань⁷. Та тут виникає необхідність розставити крапки над «і», чого уник А. С. Якушевський. Адже ці вимоги висував Сталін й англо-французькій делегації, прагнучи дістати у них право самому визначати, коли й яким чином він буде реагувати на загрозу, яка виходила з боку країн, що межували на заході з СРСР. Саме ці вимоги, що не враховували позицію (до речі, негативну) прибалтійських держав та Польщі, врешті-решт, й зірвали переговори, не дали змоги їх довести до угоди між сторонами. З іншого боку, для Гітлера ніяких етичних проблем у цьому розумінні не існувало. Він не збирався брати до уваги ні позицію Ліги націй, ні тим більше позицію тих держав, що розташувалися між Німеччиною та СРСР. Ніяких стримуючих факторів не бажав визнати й Сталін. Тому обидва диктатори добре розуміли один одного й швидко домовилися.

Саме тут й проходить лінія розмежування між пошуком істини та консервуванням напівправди, між відповідальністю перед поколіннями й аморальною імперською політикою, рецидиви якої яскраво виявилися у задумах та діях учасників антиконституційного перевороту в СРСР в серпні 1991 р. Порушення сталінським керівництвом норм міжнародного права та принципів моральності, справедливо твердять В. Кашаукене та А. Ейдінтас, щодо народів Прибалтики у 1939—1940 рр. заслуговує однозначного засудження⁸.

Не позбавлене деяких традиціоналістських підходів й твердження А. С. Якушевського про те, що Англія та Франція тільки й прагнули до того, щоб підвести СРСР під удар, нав'язати йому принизливі умови угоди, а також звинувачення делегацій цих країн у небажанні укласти договір з Радянським Союзом. Сумнівним є його твердження про можливість досягнення польсько-німецької угоди та про спільні дії цих держав проти Союзу РСР⁹.

Надуманим і необґрунтованим є також і висновок В. Фаліна, що пакт про ненапад перекреслив загрозу розв'язання війни Німеччиною проти СРСР, так само як і його теза про те, що ці акції були виправдані прагненням радянського керівництва зайняти «кругову оборону з винесенням її переднього краю на максимально далеку відстань від своїх життєво важливих центрів»¹⁰.

Проте варто пам'ятати, що після відставки Литвинова Сталін аж до 15 серпня не поспішав розкривати свої карти перед німецькою стороною. Він ще довго зберігав непроникну маску сфінкса і тим самим ніби підштовхував Гітлера до активних кроків. Тут обидві сторони хитрували і блефували нещадно. Не випадково ж Сталін зізнався у своєму найближчому оточенні, що тут справа полягає у тому, хто кого перехитрує. Проте й Гітлер у цій грі виявився далеко не простаком. У нього була своя система критеріїв. «Для мене звільнення Литвинова, — говорив він не раз, — пролунало як постріл...». Або інші його слова: «Зняття Литвинова було для мене вирішальним фактором»¹¹. Німецький диктатор уважно стежив за ходом тристоронніх переговорів у Москві. Більше того, він небезпідставно підозрював, що Сталін має дві мети — за допомогою можливої активізації радянсько-німецьких, насамперед економічних, відносин викликати побоювання з боку західних союзників та зробити їх більш поступливими в територіальних

⁷ Там же.— № 9.— С. 44—46.

⁸ СССР — Германия. 1939: Документы и материалы.— Вильнюс, 1989.— С. XV.

⁹ Якушевский А. С. Советско-германский договор о ненападении: взгляд через годы... // *Вопр. истории КПСС*.— 1988.— № 8.— С. 84—96.

¹⁰ 1939 год: Уроки истории.— М., 1990.— С. 351, 352, 353.

¹¹ Haigh R. H. and OTHERS. *The Years of Triumph? German Diplomatic and Military Policy. 1933—1941.*— Sheffield.— P. 168; Read A., Fish D. *The Deadly Embrace.*— London, 1988.— P. 74.

питаннях. Про ці свої сумніви Гітлер не раз телеграфував І. Ріббентропу із свого «орлиного гнізда» (Берхтесгадена) в Берлін. Саме тому, доопрацьовуючи свій план нейтралізації Москви*, він часто змінював свої рішення — або підштовхуючи Ріббентропа до активізації переговорів з радянськими дипломатами, або вимагаючи згорнути їх цілком¹².

І коли в ході московських переговорів з'ясувалося, що англо-французькі союзники не мають наміру поступатися вимогам Сталіна щодо пунктів непрямой агресії та сфер впливу у зоні Балтійського та Чорного морів, Гітлер зробив свою гру. Як вже відомо, він запропонував Сталіну навіть більше, ніж той чекав. Хоча пізніше фашистський фюрер сам планував захопити територію Прибалтики для забезпечення повного комфорту німецькому флоту в Балтійському морі.

Проте все це з боку Гітлера була гра у піддавки, розрахована тільки на виграш часу, такого необхідного йому для розгрому Франції, а можливо, й Англії. Чіткого плану дій у той час у нього ще не було. Поки що на черзі була Польща, і це було головним. Та був ще один розрахунок — вижати з СРСР якомога більше поставок, необхідних для агресивної війни, — сировини та матеріалів, без яких він не міг починати серйозну справу на Заході. На це Сталін йшов досить охоче. Проте і в цьому пізніше не раз виникли серйозні непорозуміння.

Безумовно, однією з найбільш помітних праць в історичній публіцистиці останніх років є книга Д. А. Волкогонова про Сталіна¹³. В ній вперше в СРСР зроблено спробу дати цілісну філософсько-соціологічну характеристику феномена сталінізму. Автору вона вдалася. Щоправда, проблемам, що розглядаються нами, в ній присвячено лише понад два десятки сторінок¹⁴. Характеризуючи передвоєнний політичний курс Сталіна, вчений-публіцист звинувачує його в надзвичайному цинізмі, особливо за його домовленості з Гітлером про розділ польських земель, що було рівнозначно договору про ліквідацію незалежної держави, за його силові методи під час вирішення долі балтійських народів¹⁵.

І все ж висновки Д. А. Волкогонова залишають суперечливе враження. З одного боку, він схиляється до того, що Сталін у якийсь момент піддавався натиску фюрера, втратив ініціативу, не оцінив належним чином всіх наслідків підписання пакту з Німеччиною. З іншого, його висновки випливають з своєрідного фаталізму, безвихідності. Складається враження, що вибір Сталіна був наперед визначений¹⁶. І все ж головний висновок, до якого доходить автор книги, це те, що таємні протоколи надали «цьому вимушеному і, можливо, необхідному крокові» негативного характеру¹⁷.

Радянська історіографія, хоча й повільно, все ж еволюціонує в бік перегляду концепцій, які склалися у минулі роки. Проте ряд публікацій, насичених новими, раніше прихованими від дослідників документами, відзначаються надмірною обережністю підходів до оцінок пакту та його наслідків¹⁸.

* Ф. Ковальов та О. Ржешевський вважають, наприклад, що нейтралізація Союзу РСР в результаті підписання радянсько-німецького пакту про ненапад нічого у розкладі сил, що склалися, та готовності Німеччини до нападу на Польщу не змінювала. То ж, зазначають ці автори, твердити про те, що договір від 23 серпня 1939 р. призвів до розв'язання другої світової війни, нема ніяких підстав (див.: Урок дає історія.— С. 378).

¹² Див.: *Международ. жизнь.*— 1989.— № 5.— С. 128—141; 1991.— № 1.— С. 118—123.

¹³ Волкогонов Д. А. *Триумф і трагедія: Політичний портрет Сталіна.* У 2-х кн.— К., 1990.

¹⁴ Там же.— Кн. 2.— С. 3—30.

¹⁵ Там же.— С. 27, 39—40.

¹⁶ Там же.— С. 26—27.

¹⁷ Там же.— С. 27.

¹⁸ Див.: К истории заключения советско-германского договора о ненападении 23 авг. 1939 г. (документальный обзор) // *Новая и новейшая история.*— 1989 г.— № 6.— С. 3—21; Сиполс В. За несколько месяцев до 23 авг. 1939 г. // *Международ. жизнь.*— 1989.— № 5.— С. 128—141; *Альтернативы 1939 года.*— М., 1989; та ін.

У зв'язку з цим становить інтерес звіт про дискусії за участю відомих радянських істориків-міжнародників В. Бережкова, М. Наринського, Н. Смирнової, А. Чубар'яна, а також співробітника журналу В.Бушуєва¹⁹. Вони висловили немало суперечливих суджень. Зокрема, А. Чубар'ян зазначив, що хід англо-франко-радянських переговорів спрямовував їх учасників на шлях другорядних технічних питань, які важко було співставити з надзвичайно неспокійним становищем у Європі. Разом з тим кожна сторона нібито прагнула продемонструвати навмисно жорсткі безкомпромісні позиції²⁰. З таким категоричним твердженням навряд чи можна погодитися. Адже із записок англійських дипломатів та протоколів засідань видно, що непоступливу позицію найчастіше займав Молотов²¹, який вже на цих переговорах здобув собі назвисько «містер ноу». А Думенк буквально благав Ворошилова будь-що підписати декларацію про військову конвенцію²². Сталін на це не пішов.

Відкрито виправдовує рішення Сталіна про підписання пакту В. Бережков, який є одним з яскравих представників традиціоналістських підходів. А. М. Наринський, аргументовано спростовуючи останнього, ставить під сумнів саму можливість досягнення компромісу між Німеччиною та Англією в серпні 1939 р. навіть у разі зриву переговорів про радянсько-німецький пакт²³. В. Бережков вперто проводить лінію, що альтернативи пактові про ненапад не було, оскільки СРСР міг виявитися «першим об'єктом гітлерівського нападу»²⁴. Та у великій за обсягом історіографії другої світової війни нема свідчень наявності такого плану гітлерівського вермахту. Як цілком справедливо зазначав М. Наринський, восени 1939 р. Німеччина була просто не готова до відкритої агресії проти Союзу РСР²⁵.

У недоторканності ж своїх західних рубежів Гітлер був упевнений, оскільки французька військова доктрина мала оборонний характер. Маючи неприступну лінію Мажино, союзники понад усе турбувалися про те, щоб довести лінію укріплень до узбережжя й мати змогу вести тривалу позиційну війну. Гітлер, враховуючи це, прагнув перевести військові операції на Захід одразу після розгрому Польщі. «Ми зможемо виступити проти Росії лише після того, як звільнимся на Заході», — говорив він на нараді керівників вермахту 23 листопада 1939 р.²⁶. Та генерали знали й інше — Німеччина також була не готова вести наступальні операції проти англо-французьких сил. Тому з 7 листопада 1939 р. по 20 січня 1940 р. наказ про початок воєнних дій на Заході скасовувався не менше 16 разів²⁷.

В публікаціях 1989 р. взяла гору точка зору, що мала на меті виправдати дипломатичні кроки Сталіна, які завершилися підписанням пакту про ненапад. Як головний аргумент автори такого погляду в черговий раз висували багато разів засуджену позицію уряду Н. Чемберлена, який стійко дотримувався тактики зволікань. Цей аргумент, звичайно, не викликає заперечень. Проте була ще одна сторона — Франція. Публікація великої за обсягом серії французьких дипломатичних документів*, незначну частину яких радянський читач може прочитати

¹⁹ Коммунист.— 1989.— № 12.— С. 94—103.

²⁰ Там же.— С. 97—98.

²¹ Documents on British Foreign Policy, ser. 3.—London, 1953.—Vol. VI.— P. 422—433.

²² Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937—1939 гг.— Т. 2.— С. 330—333.

²³ Там же.— С. 98.

²⁴ Там же.— С. 99.

²⁵ Там же.— С. 100.

²⁶ Военно-ист. журн.— 1965.— № 10.— С. 82.

²⁷ Ф о м и н В. Т. Фашистская Германия во второй мировой войне. Сентябрь 1939 г.— июнь 1941 г.— М., 1978.— С. 137.

* Documents diplomatique français, 1932—1939, 1-é série, t. 1—11; 2-é série, t. 1—19.— Paris, 1963—1986.

у виданому МЗС СРСР двотомнику²⁸, показує, що французька сторона була надзвичайно стурбована позицією англійського кабінету та можливим зривом англо-франко-радянських переговорів і йшла набагато далі англійських пропозицій у тресторонніх переговорах²⁹. Саме тут, на наш погляд, і слід шукати помилку Сталіна і Молотова, які не помітили або не побажали помітити цих відмінностей у діях Англії та Франції. Саме цією слабкістю у позиції Сталіна й скористався Гітлер, ультимативно нав'язавши йому досить швидкі переговори у другій половині серпня 1939 р.³⁰

І тут не можна не погодитися з М. Наринським, що слід говорити не про окремі тактичні прорахунки сталінського керівництва у той період, а про його принципово неправильні підходи в міжнародній діяльності СРСР напередодні війни, головний з яких — нерозуміння не лише окремих нюансів у позиції Англії та Франції, а й відмінностей між двома угрупованнями капіталістичних держав³¹. Якщо визнати, що у пакті Сталін бачив не тільки можливість відсунути кордони на Захід, а й набути втрачені після першої світової війни та революції території, то це справді виглядає як змова двох диктаторів. До такого висновку, до речі, дійшли багато об'єктивних дослідників на Заході.

Особливе місце у дискусіях з приводу передвоєнних процесів займає питання про наслідки пакту, тобто події 1939—1941 рр. — поділ сфер впливу, політичні розрахунки і прорахунки, а також національні та міжнародні проблеми, які тісно пов'язані з тогочасними змінами у Європі. Це тема окремої розмови, але саме тут й виявляється найбільше емоцій, вибухи яких як з одного, так й з іншого боку здатні далеко відсунути пошук істини.

Вже після дискусії на II з'їзді народних депутатів СРСР та прийняття ним постанови «Про політичну та правову оцінку радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р.» побачила світ книга С. Волкова та Ю. Ємельянова³². Останній з цих авторів опублікував ще раніше недостатньо аргументовану статтю³³, яка містить неосталіністські апології неминучості та «вигідності» для СРСР пакту від 23 серпня 1939 р. Те, що у статті було сказано фрагментарно, у книзі розгорнуто набагато ширше. В ній дісталася всім, насамперед ініціаторам ревізії «1939 року» та його наслідків — литовцям, латишам і естонцям. Досить своєрідним без достатньої документальної аргументації є трактування у книзі радянсько-німецьких господарських та політичних переговорів, які особливо активізувалися після 14 серпня 1939 р. Заперечується факт наявності та впливу на наступні події таємних додаткових протоколів. Проте, як це впливає з нині відомих дипломатичних документів, ініціатором цих додатків до пакту була радянська сторона. У переданих Шуленбургу інструкціях Ріббентропа для ведення переговорів з Молотовим у питанні про пакт немає ніяких згадок про таємний протокол³⁴.

Після одержання «шести пунктів» Ріббентропа Молотов наступного дня, 17 серпня, вручив Шуленбургу свій проект пакту, у якому серед інших умов висунув пропозицію підписати спеціальний протокол, «який визначить інтереси сторін, що підписуються, у тому чи іншому питанні

²⁸ Год кризиса. 1938—1939: Документы и материалы.— В 2-х т.— М., 1990.

²⁹ Див.: Документы и материалы кануна второй мировой войны. 1937—1939 гг.— Т. 2.— С. 329—331; Трубайчук А. Ф. Пакт о ненападении...— С. 35—39.

³⁰ Див.: Междунар. жизнь.— 1989.— № 5.— С. 128—141; 1991.— № 1.— С. 118—123.

³¹ Коммунист.— 1989.— № 12.— С. 98.

³² Волков С. В., Ємельянов Ю. В. 1939: До и после секретных протоколов.— М., 1990.

³³ Сов. Россия.— 1989.— 6 авг.

³⁴ Вестник министерства иностранных дел СССР.— 1989.— № 16.— Ст. 71—72; СССР—Германия. 1939: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г.— Вильнюс, 1989.— Т. 1.— С. 30—32.

зовнішньої політики і який буде невід'ємною частиною пакту»³⁵ (курсив наш. — Авт.). У радянському варіанті це звучить так: «Уряд СРСР вважає, що наступним кроком через короткий термін могло б бути укладення пакту про ненапад або підтвердження пакту про нейтралітет 1926 р. з одночасним прийняттям спеціального протоколу про заінтересованість сторін, що домовляються, в тих або інших питаннях зовнішньої політики з тим, щоб останній являв собою органічну частину пакту»³⁶.

Відпрацювання деталей цього документа відбулося досить швидко. Це свідчить тільки про те, що на відміну від радянсько-англо-французьких переговорів у даному разі з обох сторін у виробленні й прийнятті рішень брали участь та визначали позицію перші особи — Гітлер і Сталін. То ж темп обміну телеграмами між ними й визначив те, що Молотову довелося приймати Ріббентропа не 27—28 серпня, а саме 23-го.

До цієї ж теми і в тому ж ключі Ю. Ємельянов знову повертається у своїй іншій книзі³⁷, написаній вже ним самим. Всупереч очевидним фактам він стверджує, що «спроби Шуленбурга приблизити дату приїзду Ріббентропа виявилися безуспішними», за рахунок чого радянський уряд одержав «певну можливість для зовнішньополітичних маневрів». Та буквально на наступній же сторінці автор сам себе спростовує, виправдовуючи вибір Сталіна. Далекими від наукових є міркування, висловлені в кінці, про схожість ситуації напередодні підписання пакту про ненапад 1939 р. і Брестського миру 1918 р.³⁸.

Виправдовуючи вибір Сталіна, Ю. Ємельянов знову вдається до застарілого аргументу, що якби «практично неминуча агресія Німеччини почалася... з рубежів, розташованих в основному по польсько-радянському кордону, встановленому Ризьким договором», то «стратегічна перевага Німеччини... була б безперечною»³⁹. Для порівняння наведемо висловлювання з книги, яка згадувалася раніше: «Якщо б СРСР дав змогу Німеччині безперешкодно вийти до радянсько-польського кордону 1939 р., розгром частин і з'єднань Червоної Армії набув би більш катастрофічного характеру, ніж той, яким він був у червні 1941 р.»⁴⁰.

По-перше, в червні були розгромлені не частини та з'єднання, а навіть — фронти. По-друге, це відбулося саме тому, що з'явився спільний радянсько-німецький кордон і, по-третє, більш катастрофічного розгрому навряд чи можна було очікувати. Разом з тим самі автори вимушені визнати, що на 22 червня 1941 р. Німеччина з ряду важливих позицій переважала СРСР⁴¹. Додамо до цього, що ця перевага була досягнута практично по всіх видах озброєнь, економічному, військово-стратегічному і навіть людському потенціалах.

Симптоматично, що в книзі В. Волкова та Ю. Ємельянова порушується питання про те, що слідом за визнанням договору і протоколів до нього недійсними повинні статися розпад СРСР, визнання незаконними його кордонів на заході, втрата «радянського суверенітету над трьома прибалтійськими республіками, західними областями України та Білорусії, Північною Буковиною та Молдавією» тощо. У цій публікації переплутано історію з географією, ідеологію з методологією, правду з напівправдою. Вона нагадує швидше за все не історичне дослідження, а посібник, скажімо, для офіцера англійських колоніальних

³⁵ ССРСР — Германия.— 1939.— Т. 1.— С. 41.

³⁶ Вестник МИД СССР.— 1989.— № 16.— С. 74.

³⁷ Ємельянов Ю. Большая игра: Ставки сепаратистов и судьбы народов.— М., 1991.

³⁸ Там же.— С. 78—81.

³⁹ Там же.— С. 80.

⁴⁰ Волков В. С., Ємельянов Ю. В. Указ. соч.— С. 125, 128.

⁴¹ Там же.— С. 127—128.

військ минулих століть. Виступаючи з відверто імперських сталіністських позицій, автори твердять, що договір був благом, а його критика та визнання злочинною змовою буде означати не що інше, як «спотворення історичної правди та знищення пам'яті про подвиг радянського народу, який врятував світ від фашистського рабства», і, зрозуміло, це буде огидним наклепом «на нашу Батьківщину»⁴².

Щодо правового аспекту питання, то післявоєнні кордони визнані Потсдамською та Хельсінкською конференціями, підтверджені численними міжнародними угодами. А в проблемі розпаду СРСР, як відомо, головними виявилися не пакт та його правдива оцінка, а зовсім інші причини, пов'язані з ідеологічною та соціально-економічною поразкою того соціалізму, який було нав'язано однією партією народам колишнього Союзу РСР.

Отже, суперечка про оцінки пакту між істориками-традиціоналістами й прибічниками реалістичного підходу до вивчення подій, що відбувалися понад 50 років тому, та їх наслідків ще не завершилася. Її продовженню сприяють й деякі синтетичні публікації. Заслуговує на увагу колективна праця, автори якої висунули перед собою завдання відійти від вульгарно-соціологічного, прямолінійного недіалектичного підходу до причин виникнення другої світової війни, позбавитися застарілих стереотипів, що вбивають живу об'єктивну наукову думку⁴³.

Книга ця має дві основні частини — «Мир та війна» і «Передвоєнна криза», а також досить цінні додатки: підбірка документальних оглядів, матеріалів, пов'язаних з політичною та правовою оцінкою радянсько-німецького договору про ненапад.

Безпосередньо розглядуваній нами проблемі присвячено один з розділів другої частини монографії. Його автором є В. М. Фалін. Від попередньої позиції повного неприйняття та відкидання додаткового таємного протоколу під тиском фактів, насамперед, очевидно, постанови II з'їзду народних депутатів, він еволюціонував до звинувачення Сталіна в тому, що, «увійшовши у зговір з нацистською Німеччиною», він «грубо порушив ленінські принципи радянської зовнішньої політики та міжнародно-правові обов'язки, взяті СРСР щодо інших країн»⁴⁴.

Та далі цього офіційно визнаного факту автор не пішов. Більше того, він робить спробу за допомогою все тих же відомих аргументів довести, що Сталін опинився у глухому куті, вихід з якого він міг знайти тільки у підписанні пакту. Зависла у повітрі теза, висунута В. Фаліним, що «для нацистської верхівки в дилемі — війна чи не війна — влітку 1939 р. критично важливим було не стільки укладення пакту про ненапад з СРСР, скільки недопущення ефективного військового співробітництва між західними державами та Москвою»⁴⁵ (курсив наш. — Авт.). Далі все йде по випробуваній схемі. Наводяться нові й старі витяги з документів про японський фактор, неминучості (у разі, якщо...) війни на два фронти, про можливий вихід Німеччини на радянські кордони у районах Прибалтики, Фінляндії, Румунії... Ніби цього не сталося насправді.

Серйозним поповненням масиву документальних публікацій з даної проблематики стало видання двотомника «Год кризиса. 1938—1939», підготовленого зусиллями історико-дипломатичного управління МЗС СРСР за участю академіка Л. Ф. Ільчова та професора В. Я. Сіполса, ряду інших науковців⁴⁶. З точки зору видавців цей збірник увібрав в себе найбільш вагомні документи того надзвичайно складного періоду в історії дипломатії.

Як зазначається у передмові видання, завдання його полягає, на-

⁴² Там же.— С. 16—20.

⁴³ 1939 год : Уроки истории.— М., 1980.— 508 с.

⁴⁴ Там же.— С. 345.

⁴⁵ Там же.— С. 327.

⁴⁶ Год кризиса. 1938—1939 : Документы и материалы. В 2-х т.— М., 1990.

самперед, у тому, щоб розкрити зовнішню політику... пролити світло на тогочасну політику ряду інших держав. До цього додамо, що вміщені у збірнику документи охоплюють порівняно короткий період — з кінця вересня 1938 р. до початку вересня 1939 р. — час найбільш складних дипломатичних маневрів, у результаті яких війни все ж не вдалося уникнути. Вперше у радянській документалістиці опубліковано ряд цікавих і важливих документів.

Здавалося б, новим виданням зроблено помітний крок вперед в історіографії дипломатичних відносин напередодні другої світової війни. Та уважно ознайомившись з ним, не важко переконатися, що основна маса документів передрукована з тенденційно укомплектованих збірок періоду неосталінізму й застою*. Застарілі методологічні підходи покладені і в основу великої за обсягом статті В. Сіполса, яка відкриває видання. Як і в своїх монографіях попередніх років, автор виходить з концепції односторонньої провини «умиротворювачів», вперто пропонує «вивірені» формули про користь пакту, його неминучість та одержані наступні переваги для СРСР.

Деякі полемісти у вирі дискусій висловлюють навіть нісенітниці. П. С. Петров, наприклад, твердить, що пакт про ненапад «не дав змоги гітлерівцям просунутися далеко на схід після нападу на Польщу. Німецькі війська не переступили розмежувальну лінію — «лінію Керзона», визнану Польщею у 1920 році, відповідно до Версальського договору, східним кордоном»⁴⁷. У цьому висловлюванні міститься, як мінімум, три брутальні історичні помилки. По-перше, німецькі війська у багатьох місцях далеко заглибилися за обумовлену 23 серпня демаркаційну лінію. По-друге, це Гітлер віддав наказ відвести їх назад. І, нарешті, режим Ю. Пілсудського ніколи не визнавав «лінію Керзона» як східний кордон польської держави. Так що з історією справді «треба бути на Ви», як це й сказано у заголовку цитованої репліки кандидата історичних наук і ветерана війни.

Настійливо обстоює тезу про зв'язок східних кордонів Польщі (вересень 1939 р.) з Версальським договором у ряді своїх виступів В. М. Фалін. Наведемо тут його висловлювання на третьому позачерговому з'їзді народних депутатів: «...Я вам повинен сказати, що... кордон Польщі було за Версальським договором встановлено по лінії Керзона, тобто приблизно там, де в кінцевому підсумку пройшла демаркаційна лінія, яка визначила західний кордон Радянського Союзу...»⁴⁸.

Закликаючи своїх опонентів до коректності, В. М. Фалін сам припускається історичної нетактовності. По-перше, Версальський договір вважався договором хижаків, яким було встановлено найнесправедливіший режим кордонів у Європі. У зв'язку з цим навряд чи є коректним використовувати цей договір як аргумент для захисту традиціоналістського кута зору. По-друге, нагадаємо, що «лінія Керзона» була запропонована Д. Ллойд Джорджем польському уряду 10 липня 1920 р. як рятівний варіант для встановлення розмежувальної смуги або демаркаційної лінії в умовах успішного на той час наступу військ Червоної Армії на Варшаву. Проте Ю. Пілсудський відхилив цю пропозицію з боку Англії. Він підготував контрнаступ і запобіг захопленню Варшави та крахові всієї Версальської системи. Згідно з умовами Ризького договору радянсько-польський кордон проліг значно далі на схід від «лінії Керзона».

В авангарді неосталіністської традиціоналістської дезінформації опинився «Военно-исторический журнал» на чолі з його генерал-редакто-

* Збірник «Год кризиса» виглядає досить непереконливо на фоні гігантських зарубіжних аналогічних серіалів, що видані раніше і містять, за винятком агентурних донесень, основну масу дипломатичних документів міжвоєнного періоду, які зберігаються в архівосховищах США, Великобританії, Франції, Німеччини.

⁴⁷ Правда.— 1989.— 18 авг.

⁴⁸ Известия.— 1990.— 17 марта.

ром В. Філатовим. Мабуть, вичерпавши потенції таких зятятих сталіністів, як О. Орлов та С. Тюшкевич і їм подібних авторів часопису військової науки, В. Філатов запросив до участі в полеміці хіміка-технолога Ніну Андрееву. В своїй статті вона перевершила навіть логіку абсурду. Пакт «Ріббентропа — Молотова», вважає вона, був надзвичайно вигідним для СРСР. Виявляється навіть, що пакт допоміг нам в кінцевому результаті придбати своїх майбутніх союзників по антигітлерівській коаліції, чимало з яких до 1939 р. прагнуло спрямувати німецьку агресію на схід⁴⁹. Далі вона стверджує, що визнання пакту недійсним загрожує Україні війною з боку Румунії, Польщі, натякає на можливі фінські претензії до Росії. Але найбільше її турбувало те, що «оголтелые» націоналісти з прибалтійських республік матимуть підставу вимагати надання їм незалежності⁵⁰.

У статті В. І. Прибилова⁵¹ журнал знову повертається до тенденційного зображення проблеми, пересмикування іноземних документів, спотворення історичної дійсності. Цитуючи висмикнутий з контексту фрагмент донесення французького аташе у Москві Ш. Люге від 29 серпня 1939 р. про радянсько-німецький пакт, автор, а разом з ним і редакція замовчують його оцінку документа. «Що ж до умов зговору, досягнутого між Німеччиною і СРСР, то мені здається, — пише французький дипломат, — що вони представлені не лише текстом німецько-радянського пакту про ненапад. Цей пакт у тому вигляді, в якому він був опублікований, перекреслює на ділі антикомінтернівський пакт і натомість дає свободу рук Німеччині. Але не видно, щоб серед переваг, отриманих СРСР, в ньому містилися гарантії проти Німеччини в разі, якщо вона підійде до радянських кордонів і влаштується там як небезпечний сусід». Люге припускає, що цей пакт, очевидно, доповнено ще й якимось таємним протоколом⁵².

Отже, з усього видно, що обговорення проблем міжнародних відносин у 1939 р. має досить гострий і полемічний характер. Та саме життя розставило всі крапки над «і». Пакт про ненапад між СРСР та Німеччиною від 23 серпня 1939 р. і особливо наступні кроки Сталіна та його прибічників — «Договір про дружбу та кордон», підписаний 28 вересня Молотовим і Ріббентропом, спільний «парад переможців» у Бресті, таємні протоколи — все це було ланцюгом значних політичних прорахунків.

І в цьому ланцюгу закономірною була безвідповідальна заява Сталіна про те, що «скріплена кров'ю дружба» народів Німеччини та Радянського Союзу має всі підстави «бути тривалою і міцною».

Аморальною і зрадницькою щодо народів Союзу РСР, Комінтерну, сотень тисяч борців-антифашистів, жертв гітлеризму виглядала заява Молотова на п'ятій позачерговій сесії Верховної Ради (1939 р.), де він, зокрема, заявив, що не тільки безглуздо, а й злочинно вести таку війну, як війна за «знищення гітлеризму»⁵³. Образливим для польського народу стало його висловлення про те, що виявилось досить нетривалого удару по Польщі з боку спочатку німецької, а потім — Червоної армії, щоб нічого не залишилося «від цього потворного дітища» Версальського договору.

Злочинні дії Сталіна перетворилися на катастрофу для народів СРСР і трагедію для всього світу. Влітку 1941 р. німецька військова промисловість виробляла продукції на 75% більше, ніж на початку другої світової війни. Цьому сприяло захоплення величезної кількості кольорових металів, металобрухту, інших видів стратегічної сировини, багатьох підприємств по виробництву чавуну, сталі, бензину

⁴⁹ Военно-исторический журнал.— 1990.— № 6.— С. 12—13.

⁵⁰ Там же.— С. 15—16.

⁵¹ Там же.— 1990.— № 2.— С. 29—34.

⁵² Documents diplomatiques français, ser. 2.— Т. 19.— Р. 191.

⁵³ СРСР — Германия. 1939.— Т. 1.— С. 118.

та хімічних матеріалів. Все це посилює військово-економічний потенціал Німеччини майже у 2 рази.

Підписання пакту про ненапад з Німеччиною, а також наступні непродумані кроки сталінсько-молотовської дипломатії перервали торгово-економічні зв'язки, що почали формуватися у 30-ті роки між СРСР, Францією, Англією та США.

Історія не вибачає політичних прорахунків та помилок. За таємні змови за спиною у народів заплачено дорогою ціною людських страждань. То ж висновки є однозначними. Тоталітарна система на чолі з будь-яким диктатором має навіки відійти в минуле. А її місце повинна зайняти демократична структура побудови суспільства, де б усі ланки, в тому числі зовнішньополітичні, були контрольовані виборцями і служили б їх інтересам.

Одержано 05.10.91.

Речь идет о дискуссии, развернувшейся в последние годы в научной и публицистической литературе, о советско-германских договорах 1939 г. Авторы полемизируют с традиционалистскими подходами в трактовке этих договоров, высказывают свою точку зрения на международные проблемы, которые привели к возникновению второй мировой войны.

Шановні читачі!

Якщо вам несвоєчасно або зовсім не доставляють чергові номери «Українського історичного журналу», просимо скарги надсилати не до редакції, а до заст. начальника ПО «Київський головпоштамт» на адресу: 252001, Київ, 1, вул. Хрещатик, 22.

З історії політичних партій і рухів України

І. Г. Самарцев (Київ)

Чорносотенці на Україні (1905—1917 рр.)

Аналізуються передумови виникнення, зміст і наслідки діяльності чорносотенних організацій на Україні. Вперше до наукового обігу введено цікавий фактичний матеріал, що віддзеркалює окремі сторінки історії монархічного руху, великодержавно-шовіністичну сутність чорносотенних організацій на Україні.

Чорносотенний, а більш правильно — монархічний консервативний рух, який виник і поширився на початку ХХ ст., був невід'ємною частиною політичних процесів, що відбувались в Російській імперії. Взагалі монархічні рухи виникали там, де з'являлась небезпека існуючому ладу, відбувалося революційне руйнування монархій. В такі періоди завжди активізувалися кола, котрі виступали за збереження старого режиму, або його реставрацію. Вже наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. виникли й набули організаційних форм монархічні рухи, що постали як реакція на французьку революцію. Ці процеси дістали нового піднесення під час європейських революцій середини ХІХ ст. Отже і в історії самодержавної Росії початку ХХ ст. чорносотенний рух не був специфічним явищем напівазіатської держави, а відбувався в контексті європейських суспільно-політичних процесів. Однак політичний маятник царської Росії хитався між крайнощами революції і реакції. Так, революційному рухові були притаманні крайні, найрадикальніші способи дій, які виявлялися в тероризмі есерів і анархістів, бланкізмі більшовиків тощо. Так само і монархічний рух був неспроможний здійснити еволюцію до європейського консерватизму конституційного напрямку, а вироджувався в політичну реакцію.

Самі ж монархісти вважали свій рух єдиним справжнім народним, що на відміну від штучно принесених на російський ґрунт крамольних революційних доктрин, має історичні корені. Навіть назва «чорна сотня» була запозичена з історії ХVІІ ст., коли нижегородська «чорна сотня», згуртувавшись навколо Кузьми Мініна, врятувала престол і Росію. Ось чому, згадавши цей факт, в жовтні 1905 р. монархісти на чолі з доктором О. І. Дубровіним назвали себе чорносотенцями. Згодом під цією назвою розуміли різні монархічні організації, що діяли в імперії, а також бойові дружини монархістів. Щоб уявити розвиток чорносотенного руху на українських землях, які входили до складу Російської імперії, варто звернутися до історії монархічних організацій. Ще в жовтні 1900 р. у Петербурзі виникла дворянська організація, яка дістала назву «Русское собрание». Хоча в уставі йшлося про її суто культурницькі завдання, організація ставила за мету впровадження принципів «самодержавства, православія, народності». Пізніше ці принципи будуть покладені в програми майже всіх монархічних організацій.

Перша місцева організація «Русского собрания» на Україні виникла в 1903 р. в Харкові. Також відповідні відділи були утворені в Києві

та Одесі, де видавались й друковані органи «Русского собрания» — «Русская речь» та «Русский листок». На ці місцеві організації покладалося завдання охорони підвалин російського самодержавства, російської культури, мови в «національних окраїнах». В статуті Київського відділу «Русского собрания», наприклад, зазначалося, що організація ставить за мету «охорону чистоти і правильності російської мови, вивчення явищ російського життя в її нинішності та минулому, особливо — Київської та Південно-Західної Русі»¹. Елітарність «Русского собрания» зумовила його незначний вплив. Але ця організація дала поштовх до створення масових монархічних партій.

Восени 1905 р., а саме після видання відомого маніфесту 17 жовтня, розпочався період активного росту монархічних організацій. Цьому сприяли декілька обставин. По-перше, розвиток революційних рухів, дії яких мали здебільше руйнівальний напрям, породжували серед певних верств суспільства потребу у збереженні традиційних державних інститутів, насамперед — монархії, в якій вони вбачали запоруку соціальної стабільності. По-друге, ослаблення самодержавства та розлад державної машини призвели до того, що вона вже не могла сам на сам протистояти революційному рухові. Урядові кола відчували потребу в організації правих сил. І головне, криза системи супроводжувалася зростанням національних рухів, що ставило під загрозу саме існування імперії. Таким чином, великодержавний шовінізм ставав однією з об'єднуючих ідей деяких верств російського суспільства.

Основною монархічною організацією став «Союз русского народа» (далі — СРН), який виник 8 листопада 1905 р. На чолі організації стояла Головна рада під керівництвом доктора Дубровіна та його заступників: бессарабського поміщика В. М. Пуришкевича та інженера О. І. Тришатного. Місцеві організації — відділи, яких було створено близько 600, копіювали структуру Головної ради. А загалом «Союз русского народа» нараховував близько 400 тис. членів. І хоча до цих даних варто підходити критично, оскільки дуже часто до складу організації просто записували звичайних учасників мітингів, демонстрацій, молебнів, все ж таки можна зробити висновок, що «Союз русского народа» був багаточисельною організацією.

На Україні відділи СРН були утворені в Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Таврійській, Херсонській та Чернігівській губерніях. Розпочавши активну діяльність в 1905—1907 рр., чорносотенні організації досить швидко зростали. Так, у Катеринославській губернії діяло 13 відділів СРН, загальною кількістю 17386 членів. Порівняємо з відповідними даними партії кадетів та РСДРП: 3 і 435; 26 і 6515. У Київській губернії нараховувалося 50 відділів СРН, до складу яких входило 8433 членів². Всього відділи на Україні об'єднували понад 190 тис. членів — майже половину загальної кількості «Союза русского народа»³. Україна стала одним з оплотів чорносотенного руху самодержавної Росії. На жаль, великодержавна шовіністична пропаганда, антисемітизм мали певний успіх серед російського і зрусифікованого українського населення губерній, більшість з яких знаходилась в «смузі єврейської осілости».

В зареєстрованому 7 серпня 1906 р. статуті СРН проголошувалось, що його членами можуть бути «лише природні руські люди», при цьому зазначалось, що «Союз» не робить різниці між великоросами, білоросами й малоросами»⁴. Як правило, відділи СРН очолювали дворяни, по-

¹ Устав Киевского русского собрания.— К., 1912.— С. 2.

² Киселев Н. И., Корелин А. П., Шелохаев В. В. Политические партии в России в 1905—1907 гг.: численность, состав, размещение // История СССР.— 1990.— № 4.— С. 78.

³ Там же.— С. 77—78.

⁴ Устав и Основоположение Союза русского народа.— М., 1906.

мішки, монархічно настроєні представники буржуазії, інтелігенції. Соціальний склад рядових членів був досить строкатим: дрібна буржуазія, торговці, духовенство, селянство, рідше — робітники. Так, київський відділ очолювали професор М. Міщенко і домовласник Ф. Постний, одеський — граф О. Коновніцин, київську «Партию націоналістів» — журналіст В. Шульгін і цукрозаводчик В. Бобринський. Центральними друкованими органами СРН були «Русское Знамя» (1905—1907 рр.) і «Вестник Союза русского народа» (1908—1917 рр.). Основні ідеологічні засади СРН запозичив з програми «Русского собрания», а саме: непорушність самодержавства, панування православної релігії, державність російської народності.

В першому програмному документі — «Основоположеннях», опублікованому в кінці січня 1906 р., проголошувався суспільний ідеал монархістів — «соборна, самодержавна» Русь допетровських часів. Статочний вигляд програма «Союза русского народа» набула в документі під назвою «Русскому народу», який був прийнятий I Всеросійським з'їздом уповноважених відділів партії 2 вересня 1906 р. В програмі містились положення про неподільність Російської імперії, заперечувалось створення національних автономій, проповідувався відвертий антисемітизм. Зазначалось, що одна з цілей «Союзу» — виселення євреїв за межі Росії, для чого висувались вимоги обмежити їх громадянські права, позбавити можливості займати державні посади, займатися торгівлею, підприємництвом. Аграрна програма «Союза русского народа» передбачала продаж землі селянам у приватну власність, спрощення виходу з общин. Робітниче питання в програмі майже не розроблялось. Говорилося лише про можливість скорочення робочого дня, державне страхування, створення артілей і товариств. Російська буржуазія закликала до боротьби з єврейським та іноземним капіталом в Росії. Програми інших провідних монархічних партій — «Русского народного союза имени Михаила Архангела» (утворився в листопаді 1907 р.) та «Русской монархической партии» (квітень 1905 р.) в основному повторювали положення програм «Союза русского народа».

Навіть поверхній погляд на програму чорносотенців свідчить про їх прагнення віддзеркалити потреби занадто широких соціальних верств, що взагалі неможливо. Деякою мірою програма просто пристосовувалась до соціального складу вже функціонуючих організацій. «Союз русского народа» став об'єднуючим центром чорносотенців. Одначе, зусилля по координації діяльності різних організацій на цьому не припинились. Для об'єднання дій намагались пристосувати монархічні з'їзди.

Спробу такого об'єднання було зроблено в жовтні 1906 р. на Всеросійському з'їзді «русских людей» в Києві, який як і Одеса ставав одним із центрів чорносотенців. На київському з'їзді були представлені монархічні союзи і партії з 10 губерній. Серед делегатів з'їзду були такі видатні чорносотенці, як князь Шаховський, князь Волконський, О. І. Дубровін, В. О. Грингмут, протоірей Іоан Восторгов, В. М. Пуришкевич. Після молебну і трикратного співання гімну обрали головуючого — лідера київської організації «Русской монархической партии» Б. М. Юзефовича. Виступаючи на підтримку кандидатури Юзефовича, голова московської організації «Русской монархической партии» редактор «Московских ведомостей» Грингмут зазначив: «...на долю Києва випадає видатне завдання в справі охорони монархічного принципу. Не випадково наша партія, після Москви, знайшла саме в Києві міцну основу і розцвіла під мудрим керівництвом Б. Юзефовича»⁵.

В порядку денному першим розглядалось питання про відношення до виборів у Державну Думу. В. Грингмут, підтриманий найбільш завзятими монархістами, виступив за бойкот Думи. На інших позиціях стояв В. Пуришкевич, який доводив, що саме участю в виборах монархісти

⁵ Третий Всероссийский съезд русских людей в Киеве.— К., 1906.— С. 7.

заявлять про себе як про вагому політичну силу. Також він наполягав на створенні окремої виборчої курії для євреїв. Виступ Пуришкевича був занадто «ліберальним» на цьому зібранні реакціонерів найвищого гатунку. Почулися голоси, що не можна поступатися принципом «Росія для росіян», а євреї не мають права брати участі у виборах. Оратори нагадували, що всі народи імперії прийшли під владу самодержця «всієї Русі» зі своїми землями, а євреї таких земель не мають, тому буде справедливо не надавати їм виборчих прав. Взагалі, на київському з'їзді вже намітились контури протиріч, що надалі загострювались і призвели до розколу самого «Союза русского народа» і утворення Пуришкевичем в листопаді 1907 р. «Русского народного союза имени Михаила Архангела». Час показав, що Пуришкевич мав рацію. Так, монархісти взяли участь у виборах до II Думи і одержали 24,6% голосів — більше, ніж будь-яка політична партія⁶. Незважаючи на чисельні перерви в роботі для прийняття чергових вітальних адресів на ім'я «Його Імператорської Величності» з висловленням вірнопідданих почуттів, співання гімну, з'їзд зрештою вирішив головне завдання — було проголошено організаційне об'єднання монархістів на чолі з Всеросійським з'їздом «русских людей».

Була створена організаційна структура чорносотенних союзів: Головна управа об'єднаного російського народу, Ради уповноважених всенародного російського союзу, з'єднані збори членів-засновників СРН. Нижчу ступінь складала: Рада «Союза русских людей», «Русского собрания», Головна рада СРН, обласні управи, відділи й підвідділи в губерніях, повітах, селах. Однак через незгоди, головне, внутрішні чвари таке об'єднання в майбутньому не відбулося. А «Союз русского народа» продовжував відігравати керуючу роль в монархічному русі.

4 лютого 1906 р. було створено одеський відділ СРН. На чолі організації став граф О. І. Коновніцин, бойову дружину «желторубашечников» очолив присяжний повірений, згодом — міський голова Б. О. Пеликан. Безпосередньо сприяли чорносотенцям командуєчий військами округу О. В. Каульбарс і градоначальник І. М. Толмачов. Одеські чорносотенці залучали до своєї організації реакційно настроєну дрібну буржуазію, торговців, відсталі верстви робітників і особливо люмпенізовані елементи міста. Завдяки фінансовим надходженням від Міністерства внутрішніх справ і Товариства пароплавства і торгівлі одеські чорносотенці мали змогу проводити масові маніфестації, створювати робочі артілі, навіть видавати власну газету «За царя и родину». Але найширшу відомість одеським монархістам принесли єврейські погроми. Кишинівському (квітень 1903 р.) і київському (жовтень 1905 р.) погромам було далеко до погрому, який вчинили чорносотенці в Одесі після видання маніфесту 17 жовтня 1905 р. За найскромнішими підрахунками, дружинниками було вбито близько 1 тис. мешканців міста єврейської національності.

Після прийняття маніфесту 17 жовтня 1905 р. хвиля єврейських погромів прокотилася в 100 містах імперії. Застосування реакцією саме таких засобів боротьби з революційним рухом, активну участь у якому брали євреї-робітники, ремісники, єврейська молодь, було свідченням не сили, а скоріше розпачу, у якому перебували монархісти. В чорносотенній схемі ідеального суспільного устрою, що ґрунтувався на єднанні царя з народом, не було місця ніяким громадським свободам, вони взагалі не були потрібні. Свобода для чорносотенця означала крамолу, руйнування самих підвалин самодержавства. Так, Дубровін доводив, що «оскільки маніфест вирваний у царя під погрозою гр. Витте, то він ніякої сили і значення не має, тому «Союз русского народа» не може визнавати такого маніфесту і повинен боротися всіма силами і засобами... щоб влада царя була необмежена, щоб цар був необмеженим

⁶ Киселев И. П., Корелин А. П., Шелохаев В. В.— Указ. соч.— С. 75.

монархом»⁷. А у статуті «Киевского русского братства» зазначалось що «повернені маніфестом 17 жовтня 1905 р. «свободи» не означають конституції і ніяк не зменшують величі самодержавства»⁸.

Погромна діяльність чорносотенців в Росії поширювалась. Їх жертвами ставали не тільки євреї, а й лідери революційних, ліберальних партій. Так, було вбито соціал-демократа М. Баумана, членів ЦК партії кадетів М. Герценштейна і Г. Іоллоса, замах готувався навіть на С. Ю. Вітте.

Одеські чорносотенці підтримували тісні зв'язки з властями, поліцією, від якої одержували зброю. За вказівкою Каульбарса дружинникам зброя видавалась навіть із складів Одеського військового округу. За свідченням градоначальника Одеси Григор'єва озброєні дружинники відкрито з'являлися на вулицях міста. Для організації єврейського погрому чорносотенці використовували будь-яку нагоду. Наприклад, ось що писав один з одеських бойовиків: «Із дня вбивства Карангозова (пристав, вбитий терористом-росіянином — Авт.) майже кожен день влаштуємо побиття... 24-го всіх побитих було чоловік 150... Але саме цікаве було на В. Арнаутській. Тут, просуваючись темною стороною вулиці, ми без милосердя били жидів і жидівок...»⁹.

В період революційних подій 1905—1906 рр. влада охоче використовувала і спрямовувала погромну діяльність чорносотенців. Відомиме стали слова жандармського офіцера Комісарова: «Погром влаштуємо який завгодно — на 10 чоловік, а завгодно — на 10 тисяч». А в виступі в Думі 8 червня 1906 р. П. А. Столипін, захищаючи своє відомство казав: «Мені здається, що не можна робити висновки, що більшість моїх підлеглих вчиняють неправильні дії. Навпаки, я добре знаю, що в більшості ці люди свято виконують свій обов'язок...»¹⁰. В цей час взаємини влади з чорносотенцями, так би мовити, досягли гармонії. В телеграмі від 4 жовтня 1906 р. П. А. Столипіну делегати київського з'їзду «русських людей» зазначали: «Введенням військово-польових судів і останнім циркуляром Вашим про заборону державним службовцям брати участь в антиурядових політичних партіях, Ви даєте Руським людям доказ того, що рішення Ваше боротися із смутою лишається не тільки побажанням, а й енергійно втілюватиметься в життя»¹¹.

Проте, час минав, ситуація в країні змінювалась, і озброєні погромники ставали дошкульною перешкодою владі. Беззаконня чорносотенців в Одесі викликали особисте занепокоєння самого П. Столипіна, який в листі від 21 квітня 1907 р. до одеського генерал-губернатора Глаголева писав: «Маю честь оповістити Ваше превосходительство, що за одержаними даними неодноразові вказівки міністра внутрішніх справ на необхідність роззброєння дружини «Союза русского народа» в Одесі лишаються до цього часу без результату... граф Коновніцин, розраховуючи на поблажливість влади, систематично продовжує свою шкідливу діяльність»¹². Ознаки погіршення взаємин з'явилися і в чорносотенній пресі. Так, одеська газета «За царя и родину» звинуватила П. А. Столипіна, в тому, що він «зібрав в Таврійському палаці шайку злодіїв» (мається на увазі Державна Дума — Авт.)¹³. Як бачимо, коли в політиці уряду з'явилися елементи більш-менш поміркованого напрямку, це викликало гостру критику з боку чорносотенців. І «лібералом» в їх очах ставав вже не тільки «ворог Росії» граф Вітте, а й навіть П. Столипін. При цьому слід зазначити, що на початковому етапі розвитку монархічного руху за особистою вказівкою П. Столипіна чорносотенцям

⁷ «Союз русского народа». По материалам чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г.— М.— Л., 1929.— С. 56.

⁸ Устав киевского русского братства.— К., 1906.— С. 4.

⁹ «Союз русского народа». По материалам...— С. 226.

¹⁰ Там же.— С. 237.

¹¹ Третий Всероссийский съезд «русских людей».— К., 1906.— С. 14.

¹² «Союз русского народа». По материалам...— С. 223—224.

¹³ За царя и родину.— 1907.— 31 марта.

надавалась велика фінансова допомога. В цьому були і особисті мотиви. Так, після замаху на П. Столипіна, коли терористами була висаджена у повітря його дача, доктор Дубровін був першим, хто надав допомогу його важко пораненій дочці. А взагалі як реакційна сила, яку можна використати в зручний момент, чорносотенці були потрібні урядові. В березні 1909 р. П. А. Столипін в листі до градоначальника Одеси І. М. Толмачова зазначив історичну роль СРН в справі придушення революційного руху в 1905—1906 рр. і просив його «зберегти доброзичливе ставлення до цієї організації, подальше існування якої аж ніяк не можна вважати зайвим»¹⁴. В своїй діяльності чорносотенці застосовували не тільки збройні засоби боротьби. На противагу страйковому руху одеські союзники створили 6 робочих артілей, які виконували переважно штрейкбрехерські функції. Так, на противагу профспілці моряків, одеський відділ в 1907 р. створив свою спілку, і, виставивши 1300 штрейкбрехерів, зірвав страйк.

В жовтні 1906 р. директором гімназії М. М. Родзевичем був заснований «Одесский союз русских людей», в програмі якого зазначалась головна мета — освіта народу, виховання молоді в дусі монархічних ідеалів. Ця організація мала студентський відділ, а також відділи в Кривому Розі, Елизаветградському, Олександрійському повітах, Подільській губернії.

Організацією, що конкурувала з відділом СРН, стала створена в травні 1908 р. Б. О. Пеліканом одеська палата «Союза Михаила Архангела». При палаті існував студентський відділ, видавалась газета «Южный баян»¹⁵. Поступово акції одеської палати набували здебільше кримінального характеру, що викликало незадоволення властей і самого лідера «Союза Михаила Архангела» В. Пуришкевича.

В Києві відділ СРН розпочав діяльність ще в 1906 р. і об'єднував всі монархічні організації міста. Координували діяльність монархістів збори «Советов русских патриотических организаций», до яких входили ради губернського відділу СРН, «Русской монархической партии», «Киевского русского братства». Всі ці організації фактично підпорядковувались СРН, виконували вказівки, які надходили з будинку № 63 на Олексіївській вулиці — головної палати губернського відділу.

Намагаючись розповсюдити вплив на різні соціальні верстви, відділ СРН утворював філії серед робітників, студентів. Так, в жовтні 1906 р. було засновано «Союз русских рабочих». В статуті зазначалось, що мета організації — соціальний захист робітників, протидія страйкам, «що ведуть до розорення робітничого класу та промисловості...»¹⁶. У серпні 1908 р. в Києві утворилась студентська монархічна організація «Двуглавый орел» на чолі з студентом університету В. Голубевим і священником Ф. Сенкевичем. Організація мала свій орган — газету «Двуглавый орел», видання якої фінансувалось міністерством внутрішніх справ через Головну раду «Союза русского народа».

Саме ця газета 11 березня 1912 р. на першій сторінці вмістила статтю студента Голубева «Пам'яті Мученика А. Ющинського». Наведемо декілька рядків із цієї статті: «Без сумніву з'ясується, що вбивство (А. Ющинського — Авт.) ритуальне і вчинено жидами-хасідами з метою добуття християнської крові для релігійних обрядів... один із безперечних учасників цього злочинства був Мендель Бейліс»¹⁷. Так розпочинались події, які увійшли в історію як «справа Бейліса».

За рік до цього на одному з пустирів, який межував з цегляним заводом єврея Зайцева, було знайдено труп 12-річного хлопчика Андрійка Ющинського з ознаками катування. У цьому вбивстві було звинувачено М. Бейліса. На таке рішення властей вплинули три обставини: Бейліс

¹⁴ «Союз русского народа». По материалам...— С. 242.

¹⁵ Там же.— С. 422.

¹⁶ Устав союза русских рабочих людей.— К., 1907.

¹⁷ Двуглавый орел.— 1912.— № 11 марта.

служив прикажчиком на заводі Зайцева, він відповідав за приготування ритуальних хлібів до пасхи — маці, його батько був хасідом — членом ортодоксальної секти в іудаїзмі.

У вересні 1913 р. розпочався процес над Бейлісом. Незважаючи на тиск прокурора Віппера, свідчення експерта ксьондза Пранайтіса, який кваліфікував це вбивство як ритуальне, Бейліс не визнавав себе винним. Декілька місяців тривав процес, але більш-менш пристойних підстав для звинувачення суд не знаходив. І тоді за справу взялися чорносотенці. В місті розповсюджувалися брошури відомого чорносотенця члена Думи Г. Замисловського «Замордовані жидами», зі сторінок «Двуглавого орла» лилася брутальна лайка на адвокатів Бейліса О. Грузенберга і О. Зарудного, з'являлися статті із жахливими подробицями ніби-то вже скоєних в минулому євреями ритуальних вбивств. Навіть монархіст В. Шульгін, який на сторінках «Киевлянина» виступив на захист Бейліса, був звинувачений у запродавстві «всесвітньому єврейству»¹⁸.

Самостійне слідство розпочав студент Голубев, який і виступив на суді як свідок. Наведемо уривок з досить характерного діалогу між В. Голубевим і адвокатом Бейліса О. Зарудним під час процесу.

«Зарудний: Ви сказали, що Ваша впевненість ґрунтується на книзі Лютоостранського?

Свідок: Так.

Зарудний: Як вона називалась?

Свідок: Це була перша книга, яку я читав. Вона називалась про вживання євреями християнської крові.

Зарудний: А чи не відомо Вам, що Лютоостранський написав ще одну книгу, в якій він зрікався своїх поглядів.

Свідок: Я чув, що було таке повідомлення, такий лист.

Зарудний: Ви сказали, що знаєте із географії про хасідів.

Свідок: Так, із географії.

Зарудний: Вас вчили, що хасіди — це така секта.

Свідок: Так.»¹⁹.

Абсурдність свідоцтв Голубева, а врешті-решт і самого процесу були очевидні. І присяжні змушені були виправдати Бейліса. Однак, вони не могли позбавитися антисемітських настроїв, що панували в певних колах суспільства. І тому на питання: «Чи доведено, що це є ритуальне вбивство?», відповіли: «Так». А кийські чорносотенці, яких під час процесу підтримували їх однодумці у всій імперії, фактично досягли своєї мети.

Помітною політичною силою у монархічному русі, що діяла на Україні, стала «Партия националистов» (з січня 1910 р. — «Всероссийский национальный союз»), яка виникла в Києві в 1908 р. на чолі з поміщиком П. М. Балашовим, журналістом В. В. Шульгіним, цукрозаводчиком графом В. О. Бобринським. «Националисты» висунули гасло: «Росія для росіян». Розуміючи, що організація не в змозі здобути підтримки демократичних верств, лідери цієї партії робили ставку на поміщиків, духовенство, реакційні кола буржуазії, намагалися досягти мети за рахунок впливу в вищих політичних сферах, насамперед в Думі. Активну діяльність «националисты» розгорнули восени 1912 р. під час виборів до IV Думи, куди вони провели 33 депутати. Органом «Партии националистов» стала газета «Киевлянин» (1908—1917 рр.).

Одним із «болючих» питань для монархістів був бурхливий розвиток українського національного руху. І якщо поява перших українських політичних партій в Російській імперії спочатку не викликала у чорносотенців особливого занепокоєння, і вони взагалі не відокремлювали їх із загального антиурядового руху, то поступово вони усвідомлювали, що український національно-визвольний рух є однією з небезпечних для

¹⁸ Там же.— 1913.— 29 сент.

¹⁹ Дело Бейлиса. Стенографический отчет.— Т. 1.— К., 1913.— С. 206.

монархії сил. В розвитку українського національного руху, а провідну роль в ньому відігравали саме ліворадикальні партії, монархісти вбачали загрозу як існуванню єдиної держави, так і суспільному устрою. На думку «Киевлянина», одна з небезпек Російській державі, крім «инородческо-еврейской революции», погрожує з боку «нелепых маньяков «самостійного» украинства»²⁰. «Националисты» вважали, що існує лише єдиний російський народ, ніякого українського народу немає, а є лише гілка російського народу. Тому і український рух — «явище такою ж мірою шкідливе, як і безпідставне»²¹.

«Нелюбов» до українського національного руху чорносотенці принесли через роки. А тим часом Російська імперія просувалась до свого логічного кінця. Віковічні підвалини колишньої великої держави руйнувались напричуд легко. Війна, національні рухи довершували цю справу. Не могло врятувати монархію і вбивство Распутіна, смертельну кулю в якого випустив той самий монархіст Пуришкевич. Чорносотенці задкували в колишню історію великої імперії і тому не бачили перспектив, не могли збагнути жорсткої (для них — Авт.) логіки суспільного поступу. Вони все ще намагалися бути «святішими за папу римського», тобто бути більшими монархістами, ніж урядові і близькі до двору кола. У тому вони виявилися приреченими. Після Лютнево-березневої 1917 р. революції діяльність чорносотенних організацій заборонили.

У березні 1917 р. створена Тимчасовим урядом Надзвичайна комісія розслідувала діяльність чорносотенців, але судовий процес так і не відбувся. Проте, як відомо, право на вищий суд зрештою належить лише історії.

ІНФОРМАЦІЙНІ ПРИМІТКИ

I. З'їзди монархістів

- 1) З'їзд монархістів (Москва) — лютий 1906 р.
- 2) Всеросійський з'їзд «Русского собрания» (Петербург) — 8—11 лютого 1906 р.
- 3) Всеросійський з'їзд «русских людей» (Москва) — 6—12 квітня 1906 р.
- 4) Всеросійський з'їзд уповноважених відділів «Союза русского народа» (Петербург) — вересень 1906 р.
- 5) Обласний з'їзд південних монархічних організацій (Київ) — вересень 1906 р.
- 6) Всеросійський з'їзд «русских людей» (Київ) — жовтень 1906 р.
- 7) Всеросійський з'їзд «русских людей» (Москва) — 26 квітня—1 травня 1907 р.
- 8) Всеросійський з'їзд «Союза русского народа» (Москва) — 15—19 липня 1907 р.
- 9) З'їзд уповноважених відділами «Союза русского народа» (півдня Росії (Одеса) — жовтень 1908 р.
- 10) Всеросійський з'їзд «Союза русского народа» (Петербург) — листопад 1911 р.

II. Друковані органи монархістів

«Русское собрание»

«Известия Русского собрания» (1903—1917, Петербург)
«Вестник Русского собрания» (1906—1917, Петербург)

«Союз русского народа»

«Русское Знамя» (1905—1917, Петербург)
«Вестник Союза русского народа» (1908—1917, Петербург)
«Земщина» (1911—1917 гг., Петербург)
«За царя и родину» (1906—1917, Одеса)

«Русский народный союз имени Михаила Архангела»

«Вестник Русского народного союза имени Михаила Архангела» (1907—1917, Петербург)

²⁰ Киевлянин. — 1908. — 23 янв.

²¹ Устав клуба русских националистов в Киеве. — К., 1912.

«Прямой путь» (1907—1917, Петербург)
«Южный баян» (1908—1917, Одеса)
«Русская речь» (1908—1917, Одеса)

«Партия националистов»

«Киевлянин» (1908—1917, Київ)

Русские монархические партии

«Московские ведомости» (1905—1917, Москва)

III. Члены керівних органів основних чорносотенних організацій:

«Русское собрание»

Д. П. Голіцин, І. С. Леонт'єв, М. Ф. Гейден, М. Н. Волконський.

«Союз русского народа»

О. І. Дубровін, В. М. Пуришкевич, О. І. Тришатний, М. Є. Марков.

«Русский народный союз имени Михаила Архангела»

В. М. Пуришкевич.

«Партия националистов»

(«Всероссийский национальный союз»)
П. М. Балашов, В. В. Шульгін, В. О. Бобринський.

«Русская монархическая партия»

В. О. Грингмут, П. Д. Долгоруков, Г. Г. Розен, І. І. Восторгов.

Одержано 14.10.91.

Анализируются предпосылки возникновения, содержание и последствия деятельности чорносотенных организаций на Украине. Впервые в научный оборот введен фактический материал, отражающий отдельные страницы истории монархического движения, великодержавно-шовинистическую сущность чорносотенных организаций на Украине.

М. М. Вівчарик (Київ)

**Національні процеси в українському селі
в умовах демократизації суспільства**

Автор цього повідомлення робить спробу розглянути деякі питання національної політики. Особливу увагу він приділяє демографічній ситуації на Україні та мовним проблемам.

Безумовно, після приголошення Акта про незалежність України, що поклав початок новій історичній добі в її існуванні, нових підходів потребують й історичні дослідження.

Розірвавши пута тоталітарної системи, засудивши антинародну діяльність КПРС — КПУ, яка яскраво виявилася під час путчу, україн-

ський народ буде державу, де є ще чимало проблем, у тому числі й національних, які одержані у спадок від колишнього Союзу РСР.

Криза, що охопила наше суспільство, особливо гостро позначилася на міжнаціональних проблемах. Розпочаті перебудовою процеси оновлення всіх сторін життя, зокрема, у сфері міжнаціональних відносин, відбуваються вкрай суперечливо. Чимало років державні й громадські формування, які відповідали за здійснення національної політики, замість втілення в життя цілісної й гнучкої концепції нації і національних відносин задовольнялися закостенілими догмами, що нерідко являли собою еkleктичний набір цитат основоположників марксизму-ленінізму і заідеологізованих формул і лозунгів.

Основна провина за ситуацію, що склалася в цій сфері, лягає передусім на командно-адміністративну систему, яка впродовж десятиліть серйозно не займалася проблемами національного характеру. Більше того, з високих партійних і державних трибун постійно говорилося про те, що інтернаціоналізм став глибоким переконанням і нормою поведінки мільйонів трудящих колишнього СРСР, а дружба народів — невід'ємною рисою радянського способу життя. Про те, що це було далеко не так, свідчать події, що відбуваються нині в ряді регіонів СНД.

З огляду на це стає зрозумілим, наскільки важливо осмислити нинішні складні питання у сфері міжнаціональних відносин, дати їм належну наукову оцінку. Саме цим і керувався автор цього повідомлення, досліджуючи міжнаціональні процеси в українському селі в роки перебудови. При всій їх складності автор обмежує тему свого дослідження двома проблемами: демографічною й мовною. Передусім нам необхідно чітко визначити, що містить саме поняття «міжнаціональні процеси». На наш погляд, слід мати на увазі, що нації, являючи складні, досить стійкі етносоціальні системи, в той же час є явищем, якому властива динамічність. Зумовлюється вона не тільки взаємодією націй (при всій її вагомості), а й самим розвитком, взаємовпливом основних сфер життєдіяльності, зокрема, економіки, соціальної структури, культури. Отже, вивчення їхніх особливостей не можна зводити лише до оцінки взаємовідносин між націями. Потрібно розглядати національні явища як багатогранний процес. Тому цілком виправдано в даному контексті віддати перевагу поняттю «міжнаціональні процеси». Воно місткіше, а, головне, вказує на динаміку національних спільностей, включаючи не тільки взаємодію, а й внутрішній розвиток кожної з них. Це особливо важливо нині, коли ми прагнемо надати більшого динамізму нашому суспільству.

На українській землі споконвіку жили мирно й дружно люди різних національностей. Декларація про державний суверенітет України не тільки підтверджує цю традицію, а й проголошує рівність усіх її громадян незалежно від походження, соціального, майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань і характеру занять, місця проживання тощо.

Політичне значення цього документа безсумнівне, адже йдеться про те, що це положення Декларації готує правову основу для розвитку нормальних міжнаціональних відносин усередині республіки, для збереження злагоди й стабільності контактів між національними групами.

З огляду на це варто звернути увагу на положення Декларації, яке звучить так: «Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць»¹.

Історія Української держави зберігає багато прикладів, коли тру-

¹ Рад. Україна.— 1990.— 17 лип.

дящим, що проживали на її території, забезпечували умови для нормального життя й розвитку. Так, у місцях компактного розселення неукраїнського населення створювалися окремі національні адміністративно-територіальні одиниці. У багатьох округах діяли національні районні, селищні сільські Ради, де діловодство велося рідною мовою.

Якщо конкретно говорити про певні тенденції (відносно міжнаціональних процесів), то насамперед треба підкреслити, що українське село, як Україна в цілому, є багатонаціональним. Крім українців, росіян, білорусів, євреїв, у селах живуть болгар, угорці, греки, румуни, молдавани, поляки, гагаузи та ін. Розселені вони нерівномірно. Українці переважають у всіх областях, крім Криму, де вони займають друге місце після росіян. Представники інших національностей теж мешкають в усіх регіонах республіки, але їхня чисельність неоднакова.

За даними перепису 1989 р., на Україні налічувалося 72,6% українців, 21,9% росіян, 0,9% євреїв, 0,8% білорусів, 0,6% молдаван, по 0,4% поляків і болгар, 2,8% представників інших національностей²⁻³.

Якщо євреї, поляки, караїми, поволзькі татари проживають переважно в містах України, то болгар, угорці, греки, гагаузи, чехи, румуни у своїй більшості — у сільській місцевості. Наприклад, болгар на Україні — 232 тис. (0,5% населення). Найбільше їх в Одеській (близько 170 тис.) та Запорозькій областях (37 тис.). Болгарські поселення є в Кіровоградській і Миколаївській областях. Болгари, крім рідної, користуються й російською мовою (вільно володіють нею 61,8%). Число тих, хто розмовляє українською, є значно меншим (вільно володіє 8,5%)⁴.

У республіці проживає 163 тис. угорців, з них 158 тис. у Закарпатській області. 75% їх живе у селах Берегівського, Виноградівського, Мукачівського та Ужгородського районів. В області створено належні умови для задоволення основних запитів угорського населення. Тут діють 68 середніх загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання, функціонують 63 дитячих дошкільних заклади. З 1 вересня 1989 р. в Ужгородському університеті діє центр хунгарологічних досліджень, працює відділення угорської філології. На Закарпатті транслюються телепередачі угорською мовою (15% загального обсягу). Це ж стосується й радіомовлення (42%). Видається 6 газет⁵.

Що ж до румун, то їх кількість становить 134,7 тис. чол. Розселені вони переважно у південно-західній частині Чернівецької області, зокрема в Глибоцькому районі, а також у Закарпатській області.

Кримські татари у своїй більшості проживають у Криму, а також — незначна кількість — у Херсонській та Запорозькій областях. Серед них поряд з рідною поширеною є й російська мова (нею вільно володіють 83,4%)⁶.

Важливо підкреслити таку деталь: чисельність людей різних національностей на Україні, що живуть у сільській місцевості, постійно коливається. На це є свої причини.

Внаслідок міграції і перевищення смертності над народжуваністю абсолютні й відносні масштаби скорочення чисельності сільського населення зростають. Якщо, наприклад, у дев'ятій п'ятирічці кількість сільського населення на Україні зменшувалася щороку на 245 тис. чол., у десятій — на 265 тис., то в одинадцятій і дванадцятій цей показник перевищував 280 тис. чол.⁷

За підсумками Всесоюзного перепису 1989 р., сільське населення

²⁻³ Підрахунки зроблено на осн.: Розподіл населення УРСР за національністю і мовою // Політика і час.— 1991.— № 1.— С. 87—90.

⁴ Національні відносини на Україні.— К., 1991.— С. 15.

⁵ Там же.— С. 36—37.

⁶ Національні відносини на Україні.— С. 32.

⁷ Під прапором ленінізму.— 1989.— № 11.— С. 30.

України становило 17 млн. 113 тис. чол., або 33% від усіх жителів республіки (порівняйте: у 1970 р. 21,4 млн. чол., або 45%; 1979 р. — 19,3 млн. чол., або 39%). Таким чином, у 1989 р. — у порівнянні з 1979 р. — його чисельність зменшилася на 2,1 млн., тобто на 6%⁸.

Важливу роль в його міграціях відіграють такі фактори, як незадоволеність в оплаті праці, забезпеченості шкільними і дошкільними закладами, медичним обслуговуванням. А вже про яке національне відродження може йти мова, коли 50% українських сіл не мають шкіл, а більш як третина працює у старих, не пристосованих для роботи приміщеннях. Тільки за 1978—1988 рр. кількість сільських учнів зменшилася на 20%, або на 850 тис. дітей, у 30% сіл відсутні клуби⁹. Ці відмінності відбиваються у свідомості людей передусім, як національна несправедливість, що інколи викликає міжнародну напруженість. Все це є результатом антиселянської політики, яка проводилася протягом багатьох десятиліть. Сільські трудівники не мають змогу повною мірою використовувати й розвивати свої соціально-політичні, професійно-кваліфікаційні, національно-культурні, освітні можливості. Через відсутність належних умов для задоволення соціальних і побутових потреб, культурних запитів, не відчуючи перспектив на краще, люди, особливо молодь, змушені виїжджати із сіл.

Треба сказати, що на ці процеси продовжує справляти свій неоднозначний вплив національний фактор (у суспільній практиці). Будь-який відхід від правильного, справедливого проведення національної політики, почасти нехтування її принципів завдають шкоди багатонаціональному селянству України, штучно стримують процес оволодіння культурою міжнародного спілкування.

Одним з важливих принципів цілеспрямованої і науково обгрунтованої роботи по її формуванню є обов'язкове врахування діалектики національного й інтернаціонального. Це в недалекому минулому практично було зведене до схоластичного, парадоксального висновку: чим більше інтернаціонального, тим менше національного.

Словесна пропаганда інтернаціоналізму своєю рідно позначалася на міжнародному з його соціально-політичними та культурно-історичними особливостями. Не аналізувалися і не враховувалися властиві світовому співтовариству об'єктивні суперечності між розвитком націй та їх зближенням, між прагненням до самостійності і поглибленням інтеграційних зв'язків, що виявилось і в нашій країні. Заважали твердження про форсоване зближення націй, нібито відсутність проблем та остаточне вирішення національного питання в СРСР.

Але ж інтернаціоналізм без опори на національну свідомість не життєздатний (як і національне позбавляється майбутнього без інтернаціонального). Нехтування цієї істини завдало великої шкоди українській національній культурі, традиціям, рідній мові. Остання почала подекуди втрачати свою роль важливого чинника духовної самобутності нації. Сьогодні відомо: культура і мова народів не другорядні, вони — фактори особливої ваги, завдяки яким формуються національна гідність та єдність.

Вже перші кроки перебудови дали зрозуміти, що не можна підняти застарілу соціально-економічну брилу без духовного, морального оновлення. Хворобу загнали всередину ще в 30-ті роки, коли національне питання було «вирішене остаточне». У 50—70-ті роки от-от «мали злитися» мови й культури. Заповзятливих адміністраторів тишила завтрашня перспектива створення однорідного суспільства. Цей процес штучно прискорювався. Саме там бере початок нігілізм, забуття історії, культури свого народу. Ось чому в деяких населених пунктах

⁸ Підрахунки зроблені автором на основі: Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 году.— К., 1990.— С. 26—29.

⁹ Підрахунки зроблені на основі: Поточ. арх. Міністерства освіти, 1989 р.; Літ. Україна.— 1989.— 21 верес.

республіки рідко почуєш українську мову. Сфера її дії зведена майже нанівець на транспорті, у побуті, торгівлі, судочинстві, вузах, лекційно-пропагандистській роботі. В обласних центрах різко зменшилася кількість українських шкіл, а в Харкові, Чернігові, Запорозжі, Донецьку є одна-дві (або жодної). У Дніпропетровську шкіл, де викладання ведеться російською мовою, — 116, українською — 9. На Дніпропетровщині протягом 1978—1987 рр. число останніх зменшилося з 631 до 556¹⁰.

І в таких національно-мовних деформаціях немає провини жодного з народів. Вони — на совісті бюрократії, яка ігнорувала принципи національної політики. Задовго до того, як у вересні 1989 р. був опублікований проект «Закону УРСР про мови в Українській РСР», творча інтелігенція неодноразово висувала питання про статус української мови. Українську мову зведено до стану, коли без державного захисту вона навряд чи займе належне місце на своїй одвічній території. «Адже надання статусу державної мови... в умовах України та Білорусії — це передусім державний захист наших калинових мов, які — будьмо відверті, — опинилися на межі побутової говірки на селі...», — писав Б. І. Олійник¹¹.

Перекручення у галузі національної політики призвели до того, що в республіці донедавна мало уваги приділялося як рідній, так і мовам нечисленних народностей, які там проживали. У людей поступово відбивали бажання любити материнську мову, забуваючи, що формування морально здорового, справедливого гуманістичного суспільства залежить від духовного світу кожної особистості. Найголовнішим джерелом духовної чистоти й стійкості, доброти, мужності людини є культура народу, його мова.

На селі, особливо в місцях компактного проживання людей різних національностей, нагромадилося чимало проблем, пов'язаних з розвитком мови. Наприклад, у 1989 р. на Україні проживали 294 тис. молдаван і румунів (переважно в Чернівецькій, Закарпатській та Одеській областях). На Буковині працюють 84 молдавські школи, де навчаються майже 22 тис. учнів (та ще 4 двомовні). Найбільше таких закладів у селах Глибоцького, Новоселицького, Сторожинецького районів, де молдавське населення становить до 80%. В Одеській області — 14 молдавських шкіл та 5 двомовних, у Закарпатській — 10 двомовних¹².

Їхнім загальним недоліком є те, що в них не вистачає вчительських кадрів, підручників, методичних посібників, а розмовників узагалі немає. З аналогічними проблемами зіткнулися й болгарини, які проживають в Одеській, Запорозькій, Миколаївській областях, а також на півдні Молдови. У селах їхнього компактного проживання (південь Одеської області, Арцизький, Болградський, Кілійський, Тарутинський, Саратський та інші райони) функціонують 45 середніх шкіл, де навчаються майже 17 тис. учнів болгарської національності. У 1987 р. в Ізмаїльському педінституті розпочато підготовку вчителів із спеціальності «російська мова і література та болгарська мова». В цій важливій справі зроблено лише перші кроки, бо і там аналогічні проблеми — відсутність підручників і посібників, словників і технічних засобів навчання, кваліфікованих кадрів, тобто всього того, що потрібно для глибокого засвоєння дітьми рідної мови, літератури, історії, культури в цілому.

На Україні є чимало гагаузів, які проживають переважно у селах Одеської (невелика кількість — у Запорозькій) областей. У восьми середніх школах Одещини здобувають освіту 3,5 тис. дітей — гагаузів за національністю. З 1988/89 навчального року в чотирьох школах

¹⁰ Поточ. арх. Міністерства народної освіти УРСР, 1987.

¹¹ Правда України. — 1989. — 14 мая.

¹² Поточ. арх. Міністерства народної освіти УРСР, 1990.

уперше запроваджено дворічний факультативний курс вивчення гагаузької мови, який, починаючи з 7 класу, відвідує близько 90 учнів. Програми й підручники для них виділені Міністерством народної освіти Республіки Молдова¹³.

Незначний процент учнів, які вивчають гагаузьку мову (таких, зокрема, у середній школі с. Виноградного всього 17 із 570), пояснюють насамперед тим, що вона надто складна, і школярі неохоче вивчають її, хоч і використовують у побуті, спілкуючись один з одним. Але, на наш погляд, причину треба шукати в іншому — у відсутності сфери застосування останньої.

Що ж до російськомовного населення України, то його нинішній фактичний статус — не національна меншість в республіці, а національна більшість у колишньому Союзі РСР. Цілком погоджуємось з думкою, яку висловив ряд учених, що у багатьох росіян історично виробилося не завжди усвідомлене відчуття своєї домінантності на Україні та в інших республіках. Тому будь-який крок на шляху вирівнювання реальних національних і мовно-культурних можливостей такі люди сприймають дуже гостро. Росіяни, як правило, не охоче переймають місцеву мову й культуру, очікуючи від інших російськомовного спілкування. Це, звичайно, не нормальне явище.

Прикладом вирішення таких складних питань може бути досвід, нагромаджений у Закарпатській області. Там проживають 77,8% українців, 13,7% угорців, 3,6% росіян, 2,4% румун, менш як 1% словаків, німців і циган. Органи народовладдя теж інтернаціональні: до них входять представники 22 національностей. Серед депутатів місцевих Рад угорці становлять 12,9%, румуни — 2, словаки — 0,4, німці — 0,3%¹⁴.

Практично кожний трудовий колектив на Закарпатті за своїм складом є інтернаціональним. А спільна праця, як відомо, зближує людей різних національностей, формує прогресивні традиції та звичаї. В області розв'язуються проблеми інтернаціонального виховання трудівників села. У Берегівському районі 75% населення становлять угорці. Але люди, що живуть в районі, вільно розмовляють російською, українською й угорською мовами. Для дорослого угорського населення при сільських бібліотеках організовано 27 гуртків, де можна вивчати російську мову, а також одержати передплатні видання (будь-якою мовою).

Нові тенденції, що з'явилися на селі останнім часом, дають підстави твердити: саме вони стануть могутнім фактором розвитку й вдосконалення міжнаціональних відносин. Цьому повинна сприяти Декларація про державний суверенітет України, прийнята 16 липня 1990 р. Верховною Радою республіки. В ній, зокрема, підкреслюється, що Україна «гарантує всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку»¹⁵.

Таким чином, аналіз деяких особливостей міжнаціональних процесів, які тривають в українському селі, вказує на те, що ці явища не існують самі по собі. Навпаки, вони пов'язані із соціально-економічними, демографічними, культурно-освітніми реаліями. Переосмислюючи весь спектр міжнаціональних відносин у роки перебудови, важливо підкреслити, що на селі значною мірою зберігаються традиційні риси культури нації, її звичаї, норми поведінки, обряди, традиції, тобто унікальний національний досвід. Для повнішого врахування специфічних інтересів національних та етнічних груп, як цього вимагає Декларація прав національностей України, прийнята Верховною Радою України

¹³ Там же, 1989.

¹⁴ Арх. Закарпат. обкому КПУ, ф. 15, оп. 17, спр. 4, арк. 8; Укр. іст. журн.— 1987.— № 8.— С. 6.

¹⁵ Декларація про державний суверенітет України.— К., 1991.— С. 7.

1 листопада 1991 р.¹⁶, потрібно докласти максимум зусиль, щоб народи й національні групи, що проживають на Україні, мали все необхідне для свого національно-культурного й духовного відродження. А це, передусім, культурно-освітні заклади, включаючи театри, музеї, художні колективи, газетно-видавнича діяльність тощо.

Для повнішого врахування специфічних інтересів національних та етнічних груп, що живуть компактно, доцільно створити національні райони та сільські селищні Ради (як це було в ряді районів України до війни), а для окремих національностей — можливо, й національні округи. Це дасть можливість більш цілеспрямовано здійснювати адміністративно-господарське самоуправління й задовольняти культурно-етнічні запити згаданих груп (відкривати школи, де викладання ведеться рідною мовою, тощо).

Поряд з цим важливо подбати й про тих 7 млн. українців, що мешкають за межами України, зокрема в Російській Федерації, Казахстані, Молдові, Узбекистані та ін. При цьому варто згадати, що в 1923 р. в РРФСР та інших республіках працювали 866 шкіл з українською мовою навчання й два технікуми¹⁷. Але з часом їх не стало. І через те з часів Сталіна й донині наші земляки, які живуть за межами України, не мають змогу вивчати рідну мову, опанувати духовні надбання української нації.

Одержано 23.04.91.

Автор этого сообщения сделал попытку рассмотреть некоторые вопросы национальной политики. Особое внимание он уделяет демографической ситуации на Украине и языковым проблемам.

¹⁶ Декларация прав национальностей Украины. Принята Верховною Радою України 1 листопада 1991 року // *Голос України*.— 1991.— 2 листоп.

¹⁷ Національні відносини на Україні.— С. 38.

А. Л. Зінченко (с. Лука-Мелешківська Вінницької обл.).

Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки?

На основі нових архівних документів висвітлюються проблеми взаємовідносин держави і церкви на Україні в 20-ті роки, показано дволичний характер політики офіційних властей з питань релігії.

Тривалий час вважалося, що законодавчі засади відносин Радянської держави й церкви визначалися відомим декретом Ради Народних Комісарів РСФРР від 2 лютого (23 січня) 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Стосовно України цей акт було скопійовано у декреті її Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду від 22 січня 1919 р.¹ В офіційній історіографії й довідкових виданнях, навчальній літературі десятиріччями твердилося, що найголовнішою метою декрету було забезпечення для громадян свободи совісті поряд зі свободою атеїстичної пропаганди. «Кожний громадянин може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Всякі позбавлення прав, що зв'язані з сповіданням будь-якої віри або з несповіданням ніякої, скасовуються»², — читаємо в статті 3-й обох згаданих дек-

¹ Законодавство про релігійні культу.— К., 1973.— С. 67—68, 71—72.

² Там же.— С. 71.

ретів. «У межах республіки забороняється видавати будь-які місцеві закони або постанови, які б утискували або обмежували свободу совісті, або встановлювали будь-які переваги та привілеї на підставі віросповідної належності громадян» (ст. 2) ³.

Однак вивчення конкретних актів державних установ 20-х років, не кажучи вже про пізніші часи, вимагає істотного перегляду значення цих декретів у конфесійній політиці більшовицької влади. Треба мати на увазі, що вона була вкрай ідеологізованою, а тому й нетерпимою до інших поглядів на світ. Нетерпимість впливала і з універсалістських претензій ленінської ідеології. Звідси — прагнення до уніфікації, підпорядкування й оперування віруючими замість цивілізованого співіснування з ними. По-третє, спрощені до краю «класові» підходи в поясненні суспільних явищ погано узгоджувалися з такою складною світоглядною системою, як християнство, за яким стояли столітні традиції народної культури.

Впадає у вічі, що нова влада всупереч самовизначенню своєї суті як робітничо-селянської, а відтак — відкритої до трудящих мас, проводила церковну політику через численні таємні й цілком таємні директиви й розпорядження, які розроблялися за дверима кабінетів ДПУ й НКВС. Безпосередньо до пересічного громадянина доводилися лише, так би мовити, «благопристойні» вияви цієї політики. Насправді ж, на народні маси спрямовувався шквал атеїстичної пропаганди та антицерковної практики. Простежимо це на прикладах, які стосуються цієї політики на рівні республіканської й місцевої влади.

Особливою «опікою» була оточена Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Нагадаємо, що на Подільському і Полтавському єпархіальних соборах у квітні й травні 1917 р. національно свідомі частини духовенства висловили бажання мати незалежну українську православну церкву ⁴. У 1920 р. з'являються окремі парафії цієї конфесії. Цей рух активно розгортається по всій Україні, особливо ж на Київщині, Поділлі, Полтавщині. Проте позиції єпископату старої російської церкви на Україні були досить міцними. Зокрема, кам'янецький єпископ Пимен вів затяту боротьбу з національними рухами в церкві. Цими обставинами скористалося ДПУ, створивши спеціальну таємну групу, яка повела роботу, спрямовану на розкол серед духівництва. «Починаючи з кінця 1922 р., коли автокефалія вела посилену боротьбу з екзархістами *, таємною групою використовувалася антагонізм обох течій з метою натравлення однієї на іншу аж до влаштування церковних скандалів і мордобою, що, без сумніву, відштовхувало масу віруючих, — читаємо в одному з таємних звітів Подільського губернського відділу ДПУ. — Потім шляхом організації групи «Жива церква» ** була проведена робота по розколу церкви, що цілком вдалося досягти. Частина парафіяльних священників приваблена у той чи інший спосіб до лав групи ЖЦ, на чолі якої поставлено енергійного священника» ⁵. На якийсь з розкиданих ДПУ гачків попався й згаданий затятий екзархіст Пимен. Він визнав Всеукраїнське вище церковне управління «Живої церкви». Але вінницький єпископ Амвросій і проскурівський —

³ Там же.

⁴ Воронин О. Коротка історія Української православної церкви.— Саунт Баунд Брук, 1989.— С. 18.

* Екзархісти — прихильники Російської православної церкви: тихонівці, старослов'янські громади), які організаційно підпорядковувалися патріаршому наміснику на Україні (екзарху).

** «Жива церква» — одна з течій «обновленського руху» в Російській православної церкві. Обновленський рух виник у травні 1922 р. Ця церква підкреслювала свою лояльність до нової влади, на противагу тихонівському духівництву, яке на початку 20-х років стояло в опозиції до церковної політики більшовиків.

⁵ Парт. арх. Вінницької області, ф. 1, оп. 1, 1922 р., спр. 55, арк. 18 зв. (далі — ПАВО).

Валеріан відкрито повели агітацію проти «Живої церкви», заявляючи, що Пимен «підкуплений київським відділом ДПУ»⁶.

В таємних звітах знаходимо й дані, які показують механізм втручання влади в церковні структури. Так, за директивами подільського губернського відділу ДПУ, цю роботу розгорнули на початку 1923 р. «З цією метою відшукали парафіяльного священника, який мав особисті рахунки з главою місцевої єпархії. Після тривалої обробки його вдалося штовхнути на активну роботу й на боротьбу з реакційним духівництвом (ймовірно, йдеться про екзархальне духівництво. — А. З.). Після втягнення його в роботу і видачі грошей на витрати останній був завербований нами і робота стала просуватися». Але оглядач ДПУ скаржить на те, що це просування було дуже повільним «у зв'язку з неспівчуттям до обновленського руху»⁷. ДПУ всіма способами вкорінювало вивідувачів у середовище духівництва. У «Живій церкві», створеній і контрольованій цим органом, їх було особливо багато. «Не зайво відзначити, що утримання «сексотів» у ЖЦ і організація розколу коштують колосальних сум грошей, беручи до уваги місткість попівських кишень», — зазначається в одному з таємних документів цього відомства⁸.

Наприкінці 1922 р. автокефальному руху на Поділлі було завдано відчутного удару: були заарештовані й вислані до Архангельської губернії український єпископ Оксіюк і світський діяч автокефалії професор Гаєвський. Але демократизм автокефальної церкви і проведення обрядової служби українською мовою привертало до неї нових прихильників. ДПУ вирішило діяти звичними для нього методами в церковній політиці: внесенням розколу між конфесіями. «Останнім часом серед автокефалістів з'явилася тенденція до утворення ініціативної групи по організації групи «Церква жива» — на зразок групи ЖЦ. Оскільки це є початком розколу серед автокефалістів, таємною групою підтримується через вивідувача автокефаліста організація групи»⁹. Тобто, випробувавши механізм створення «Живої церкви» у надрах тихонівського напрямку православ'я, влада застосувала його для внесення розколу в УАПЦ за допомогою сформованого в ній «Братства церкви живої» («Церкви живої»).

Влада намагалася тримати за фасадом «Декрету про відокремлення»... таємниці своїх маніпуляцій. У вересні 1923 р. всім губкомам КП(б)У й редакторам газет розіслали зауваження секретаріату ЦК, в якому зазначалося, що «останнім часом у нашій партійній округовій і губернській пресі помітний необережний підхід до питань «Живої церкви». Кругом і всюди виступають відкрито на захист «Живої церкви». Йшлося також про «використання боротьби в церкві» для її дискредитації¹⁰. ЦК звернув увагу «на неправомірність» такої лінії.

22 червня 1923 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив «Тези з антирелігійної пропаганди». У них зазначалося, що розвиток революції і безперервна кампанія проти релігії сприяли «величезним зрушенням у свідомості народних мас та величезним перемогам на антирелігійному фронті». Проте, з іншого боку, «закриття церков, зняття дзвонів, податки на церкву і церковні землі, не передбачені законодавством, і цілий ряд грубих адміністративних заходів впливу викликали ексцеси, спрямовані проти Радянської влади»¹¹. Хоча ці «заходи» начебто й піддавалися осуду, але вони й надалі мали місце у практиці взаємин держави з церквою й духівництвом. «Фронтowa» термінологія в цьому контексті є зовсім не випадковою. «Розкол церкви і угруповання всередині

⁶ Там же.

⁷ Там же, арк. 19.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, 1923 р., спр. 28, арк. 87.

¹¹ Там же, арк. 65.

неї необхідно використовувати для боротьби проти всякої релігії», — говорилося в «Тезах». Діючі церковні течії в них розглядалися як політичні угруповання. «Наше ставлення до цих угруповань не може бути однаковим, — ішлося далі в «Тезах». — Оскільки «Жива церква» й «Братство церкви живої» «вносять в свою боротьбу елемент політичної підтримки Радянської влади, то ці групи є найбільш прийнятними і тому слід віддати перевагу посиленню цих груп за рахунок старої російської і петлюрівсько-автокефальної церков»¹². Зазначимо, що у донесеннях ЧК — ДПУ духівництво незмінно розглядалося як контрреволюційний елемент.

Разом з тим ДПУ через адмінвідділи виконкомів усіх рівнів незмінно втручалося в усі церковні справи. Наприклад, Могилівський окружний адмінвідділ для забезпечення на з'їздах духівництва й мирян синодальної церкви * «твердої синодальної лінії» встановив чітку систему контролю. Для проведення конфесійних зібрань у районах конкретно визначалися «перевірені» священники, під проводом яких вони й проводилися. Для проведення з'їздів призначили один день — 14 квітня. Перед з'їздом, який проводився, скажімо, у квітні 1925 р., було проведено нараду всіх благовісників під головуванням подільського архієпископа Лоллія, який ревно пильнував насамперед інтереси влади. Остання за це щедро платила йому.

За інструкцією НКВС, на місцях мали «не ставити перешкод в роботі громад БОПУПАЦ («Братське об'єднання парафій Української православної автокефальної церкви»), утворене владою з надр УАПЦ. Це мотивувалося тим, що «це релігійне угруповання задовольняє національні вимоги віруючих і стоїть близько до обновленських течій у православної церкви»¹⁴. Центр пропонував підтримувати БОПУПАЦ там, де вже був значним вплив УАПЦ, «оскільки це два ворожі табори, який один одного завзято поборюють». Загальна політика щодо Української автокефальної православної церкви розроблялася на Всеукраїнському з'їзді секретарів ліквідкомів ** у 1924 р.¹⁵ Сутність спрямування дій офіційних установ розкриває таємна інструкція Подільського губернського адміністративного відділу від 29 серпня 1924 р. В ній ішлося про необхідність підтримки внутріцерковної боротьби і наголошувалося, що це є одним із завдань ліквідкомів. «Найкраща антирелігійна пропаганда, — наголошувалося в інструкції, — це боротьба, яку ведуть окремі релігійні громади між собою. У Сиваківцях були два різних церковних угруповання, які користувалися одним й тим же церковним храмом. Боротьба доходила до бійки. Влада мусить навести лад і тому ліквідувала одну з релігійних громад, яка не підкорилася розпорядженням влади. Тепер боротьба вщухла. Треба цей огонь спочатку роздмухати. Тут ідуть назустріч самі парафіяни, які допоможуть організувати нову релігійну громаду, яка знову буде домагатися чергового богослужіння в цій же самій церкві... Хай боротьба ведеться далі, бо це найкращий спосіб антирелігійної пропаганди»¹⁶. Чи ж можна після такого документа, а головне — після знайомства з практикою ставлення влади до церкви та віруючих твердити про виконання декрету від 23 січня 1918 р.?

Порівняємо два документи, що вийшли з надр республіканського НКВС влітку 1925 р. В одному з них начальникам адміністративних

¹² Там же, арк. 67.

¹³ Держ. арх. Вінницької обл., ф. Р—197, оп. 3, 1924 р., спр. 3, арк. 168—169 (далі — ДАВО).

¹⁴ Там же, оп. 8, 1924 р., спр. 6, арк. 69.

¹⁵ Там же, арк. 76.

* Синодальна церква — основна течія обновленства. Підтримувалася державними органами, які сприяли зростанню кількості числа громад і храмів цієї конфесії.

** Ліквідком (Ліквідаційна комісія по відокремленню церкви від держави) — орган, який мав регулювати відносини держави і церкви.

¹⁶ Там же, арк. 142.

відділів суворо нагадується про те, щоб не чинилися перешкоди до реєстрації громад, які виникли внаслідок розколу тихонівської церкви, інспірованого ДПУ. Пропонувалося безперешкодно «реєструвати їхні єпархіальні й благочинницькі управління, давати їм дозволи на штампи й печатки та дозволяти з'їзди з узгодженням в кожному окремому випадку»¹⁷. Зовсім іншою є тональність обіжника НКВС, виданого місяцем пізніше. Цього разу документ стосувався «неугодних» конфесій: «У своїх попередніх відношеннях НКВС не раз звертав увагу адмінвідділів на необхідність більш обережно ставитися до розв'язання питань про допущення з'їздів релігійних громад старослов'янської та автокефальної (липківської*) орієнтацій і кожного разу, коли виникають ці питання, обов'язково погоджувати їх з НКВС»¹⁸. Отже, реальні факти не дають підстав констатувати, що «відокремлення церкви від держави» відбулося. Держава тримала в руках усі найважливіші важелі церковного життя: давала дозвіл на реєстрацію громад, статутів, на проведення з'їздів, регламентувала пересування священників і єпископів, ділила конфесії на «лояльні» та «нелояльні» і, керуючись цим, визначала умови їхнього функціонування, і зрештою, саму їхню долю.

Ставлення до різних конфесій досить виразно видно з таємних інструкцій НКВС про порядок передачі молитовних будинків у спільне або почергове користування релігійних громад. Зокрема, таємною інструкцією від 20 лютого 1926 р. передбачалося, щоб релігійні громади синодальної, соборно-єпископської (на Могилівщині — керованої єпископом Погорілком течії БОПУПАЦ) та Діяльно-христової церкви (ДХЦ) «не слід обмежувати в їх правах на цілковите користування цими будинками», а іншим, хто претендує на користування цими будинками, будь-якій з перелічених 50-ти течій, насамперед «старослов'янській або липківській, треба відмовляти...». Там, де молитовний будинок був у користуванні старослов'янської або липківської течій, але на нього претендували і нечисленні групи синодальної, соборно-єпископської або ДХЦ, інструкція рекомендувала передавати його в тимчасове спільне або почергове користування обох громад «з тим, аби надалі на підставах певних формальних мотивів (порушення умови) молитовний будинок передати в цілковите користування синодальної соборно-єпископської або ДХЦ громади». Якщо ж на храм претендувала синодальна чи липківська громада, рекомендувалося передати його у спільне користування¹⁹. Та й у цьому разі докладалися зусилля для того, щоб ці громади посварити й зштовхнути.

Ці настанови реалізовувалися на практиці. Так, у м. Джурині Могилів-Подільського округу при Різдва Богородиці церкві було дві громади: одна УАПЦ, яка існувала з 1923 р., і синодальна, що відкололася від неї (ймовірно, цей розкол був інспірований) влітку 1927 р. Між ними виникали гострі конфлікти, доходило до бійок. Під час однієї з них (навесні 1928 р.) громада УАПЦ захопила ключі і не пустила до храму синодалів. Окружний адмінвідділ ухвалив ліквідувати громаду УАПЦ «за порушення умови статуту та за створення неспокою». Умова на користування молитовним будинком була розірвана за погодженням з відповідними органами. Але синодальна громада, яка лишилася при церкві, виявилася нестійкою. Протягом року в ній змінилося 14 священників. Крім того, адмінвідділ особливо турбувало, що ця громада «має тихонівський нахил». Брутальне втручання державних органів мало для віруючих украй негативні наслідки. «Зараз, незважаючи

¹⁷ Там же, ф. Р—687, оп. 4, 1925 р., спр. 10, арк. 8. Документ датований 27 червня 1925 р.

* Іноді для позначення автокефальних громад вживалася назва «липківські» від імені митрополита УАПЦ Василя Липківського (1921—1927 рр.).

¹⁸ Там же, арк. 6. Документ датований 23 липня 1925 р.

¹⁹ Там же, арк. 30.

²⁰ Там же, 1927 р., спр. 41, арк. 71.

на те, що Різдво-Богородицька церква віддана в цілковите користування синодальної релігійної течії,— зазначалося в таємному донесенні в НКВС від 5 липня 1928 р.,—остання не має священика, а тому й церква протягом місяця зачинена й нею ніхто не користується». Громада ж УАПЦ тут виявилася стійкою. Священик при цій церкві служив більше трьох років. Віруючі цієї громади наполягали на поверненні храму. Наміри ж властей проглядаються ще з одного фрагмента. «В Джурині ще є Покровська церква, де існує релігійна громада УАПЦ. На думку окрадмінвідділу,— зазначалося у тому ж документі,— ліквідована релігійна громада УАПЦ може приєднатися до Покровської церкви»²⁰. У Наркоматі внутрішніх справ республіки з цього приводу ухвалили таке рішення: «НКВС пропонує залишити цю церкву в цілковитому користуванні синодальної релігійної громади. Коли ж виявиться дійсно, що ця громада старослов'янського напрямку, то за порушення нею статуту розірвати з нею угоду і церкву передати автокефальній релігійній громаді»²¹. Останнє передбачалося зовсім не через більші «симпатії» до УАПЦ. Йшлося про створення умов для продовження конфлікту між громадами.

Влада ставила перепони і в будівництві храмів. Так, у таємній інструкції Подільського губвиконкому від 30 червня 1921 р. окружним адмінвідділам заборонялося реєструвати нову релігійну громаду, якщо в її розпорядженні не було спеціального молитовного будинку²². Зрозуміло, що на «лояльні» конфесії це положення не поширювалося. «Не слід давати дозволів на побудову недокінчених молитовних будинків, так само як і на спорудження нових, — зазначалося у тій же інструкції.— А також не належить дозволяти збирання для таких цілей будь-яких спеціальних зборів, щоб попередити можливі щодо цього заходи (клопотання) віруючих. Не слід дозволяти релігійним громадам заготовляти будівельні матеріали і (необхідно.— А. З.) стежити за їхньою роботою по збиранню й витрачання коштів, зобов'язуючи їх робити грошові й матеріальні звіти». Про яке «відокремлення» церкви від держави може йти мова за таких умов? Разом з тим релігійні громади мали ремонтувати (причому терміново) старі молитовні будинки. «На випадок, коли релігійна громада не почне в зазначений строк поправки, молитовний будинок слід закрити», — повчала інструкція. На практиці вимога вчасного ремонту останніх якраз і використовувалася як формальний привід для розриву угоди з громадою про надання їй храму, а відтак і для закриття самої громади. Варто пригадати величезну кількість зруйнованих і занедбаних храмів, щоб збагнути справжню суть такої «турботи» про ремонт молитовних будинків.

Отже, як бачимо, справжня кухня політики влади щодо церкви формувалася в закритих стінах ДПУ, адмінвідділів НКВС, їх підрозділів на місцях. Усі ці органи становили визначальний механізм монопартійної диктатури. Наведені факти свідчать про те, що влада не мала головним завданням нести своїм громадянам мир і спокій. Силоміць нав'язуючи їм свою податкову систему й класову ідеологію, вона і в конфесійній політиці діяла вдаючись до підступів, підкупів і насильства. Оскільки ця політика була аморальною, її справжній механізм ретельно приховувався. І це слід мати на увазі досліднику церковної політики тоталітарного режиму. Лише під час вивчення різноманітних «таємних» і «цілком таємних» обіжників, листів, директив, постанов таємних нарад тощо можна побачити реальну картину такої політики. В тоталітарній системі зростало значення негласних усних розпоряджень, що тяжіли до великодержавних, шовіністичних, одверто антидемократичних уявлень, про які не випадало говорити

²¹ Там же, ф. Р—197, оп. 8, 1924 р., спр. 6, арк. 95.

²² Там же.

вголос, або які маскувалися під пропагандистські штампи. Система дедалі більше зациклювалася на таємності в управлінні. Відбувалася неухильна ескалація тоталітаризму.

Сказане підтверджується, зокрема, змістом «цілком таємного» обіжника НКВС від 31 травня 1926 р. за № 16, надісланого завідувачим окрадмінвідділами республіки. «З матеріалу, що надходить з місць, помітно, що окружні підвідділи культів недостатньо ретельно виконують директиву НКВС про необхідність при погодженні з органами ДПУ тих чи інших справ по відокремленню церкви від держави притримуватися суворої конспіративності,— докоряє низовим ланкам адміністративний відділ республіканського комісаріату. — Завідувачі підвідділами культів відвідують помешкання таємного відділу ДПУ і ведуть в кімнаті відділу переговори в той час, коли, скажімо, в коридорі біля дверей цієї ж кімнати знаходяться представники релігійних громад або службовці культу, балакають по службових справах з представниками ДПУ по телефону, зовсім недипломатично залишають представників релігійних об'єднань в помешканні підвідділів культів і, взявши їхні заяви, ідуть погоджувати зачеплені в них питання до ДПУ тощо»²³. Видно, що до середини 20-х років представники каральної влади ще не навчилися достатньо щільно причиняти двері перед керіваними ними «масами». «Таке недодержання конспіративності роботи спричиняється до того, що цей зв'язок з ДПУ стає відомим представникам релігійних об'єднань, що в свою чергу спричиняється до затемнення політики по відокремленню церкви від держави»²⁴,— констатувалося в обіжнику. У доповідній записці наркома внутрішніх справ УСРР Балицького, адресованій ЦК КП(б)У (1927 р.), визнається наявність багатьох недоліків і неприпустимих ляпсусів, наприклад, відверте вороже ставлення до представників тихонівської течії й водночас сприятливе ставлення до лояльних релігійних угруповань²⁵. Як бачимо, робилося все для того, щоб підтримувати міф про цивілізоване «відокремлення» церкви від держави. Але ці спроби виглядали дуже незграбно.

Такого роду «невтручання» бачимо й у ставленні до благодійних товариств. Наприклад, у лютому 1923 р. автокефальна громада у м. Вінниці при Вознесенській церкві подала до реєстрації свій статут, в якому був записаний пункт про її добродійну діяльність. У цьому їй категорично відмовили, цей пункт належало «викинути цілком». Мотивувалося це тим, що «в Радянській республіці неприпустимі приватні добродійні організації з доглядом інвалідів, хворих і т. п., цим відають відповідні радянські установи»²⁶. Отже, коли йдеться нині про відродження милосердя й добродійної діяльності, треба знати, принаймні, коли, ким і як вона руйнувалася. У зв'язку з цим наведемо таємний циркулярний лист НКВС України від 10 листопада 1923 р. У ньому органи влади засвідчують неспроможність організувати на належному рівні опіку над знедоленими та водночас прагнення повністю підпорядкувати його собі з політичних міркувань. «Принципово питання надання соціальної допомоги усім верствам населення є справою радянських організацій, і лише через важкі економічні умови органи Радянської влади не можуть брати на себе забезпечення всіх категорій тих, що того потребують». На підставі положення ВУЦВКУ у багатьох містах утворилися філантропічні товариства, які мали завдання надавати допомогу в харчуванні. «Але практика двох років показала,— говорилося у циркулярному листі,— що довкола цих товариств почали групуватися націоналістичні й клерикальні елементи, які хотіли через подання допомоги впливати на широкі маси населення,

²³ Там же, ф. Р—687, оп. 4, 1925 р., спр. 10, арк. 49.

²⁴ Там же.

²⁵ ПАВО, ф. 31, оп. 1, 1928 р., спр. 381, арк. 23.

²⁶ ДАВО, ф. Р—196, оп. 1, 1923 р., спр. 863, арк. 21, 22.

тим самим наживаючи політичний капітал». Для «регулювання» приватних добродійних товариств ЦК МЕКОСО* затвердив типовий статут товариств допомоги, який жорстко регламентував їхню діяльність»²⁷. «Практично ж, — зазначалося далі в цьому документі, — перед органами НКСЗ й НКВС стояли такі завдання: 1) Усі існуючі до цього часу товариства допомоги мають бути розпущені». Якщо ж якийсь з них продовжувало своє існування, воно мало функціонувати винятково на підставі типового статуту. Наголошувалося на необхідності якнайсуворішого контролю за їх діяльністю²⁸. Катастрофічні наслідки цієї таємної директиви цілком очевидні: в ім'я недопущення стороннього впливу на громадян державні органи забороняють подання допомоги у країні, на території якої прокотилася громадянська війна, було багато знедолених, бездомних та калік.

Характерно, що ті ж методи застосовувалися й щодо єврейських громад. З доповідної записки окружного ДПУ до Могилівського окрпарткому від 8 вересня 1928 р. це яскраво видно. Зокрема, у ній зазначалося: «Єврейське духівництво у більшості своїй ще користується тим впливом і правами, що мало їх до Жовтневої революції, і дивиться на єврейську релігійну громаду так, що вона повинна керувати всім життям єврейського населення і не обмежуватися рамками задоволення релігійних потреб». Цілком певно, що у двадцятому столітті надмірні претензії духівництва до регулювання різних сторін життя громад виглядали явним анахронізмом. Але грубе втручання держави у життя різних конфесій виглядає не меншим анахронізмом. «Наша робота серед єврейського духівництва головним чином полягає в тому, щоб відривати керівництво релігійними громадами від непманського елементу та передавати його до рук єврейської бідноти та ремісників, виявляючи існування нелегальних філантропічних організацій, ліквідувати їх і обслуговувати потреби допомогти єврейській бідноті через організацію «Допомоги»* та ін.»²⁹. Тобто в ім'я монополії ідеології й влади треба було ліквідувати вже існуючу систему допомоги, щоб створити невідомо коли «свою», але натомість класово витриману «допомогу»!

Далі в тій же доповідній записці є знайомий мотив розпалювання міжконфесійних чвар. Йшлося про необхідність загострення боротьби між прихильниками таких течій в іудаїзмі, як хасидизм та миснагдизм, про необхідність виділення для цієї деструктивної місії додаткової суми грошей. Причому щодо останньої в записці говорилося таке: «Прохаємо бюро округового парткомітету вжити відповідних заходів, щоб було внесено в кошторис окрінспектури наросвіти по політосвіті на антирелігійну роботу вищезгадані 3000 крб.»³⁰. Нами виявлено й відповідний кошторис для Могилівської округи «на антирелігійну роботу на 1928 — 29 рр.»³¹, який передбачав такі витрати: «Оплата інформаторів і зв'язки з ними по тихонівщині, синодалах, УПЦ, УАПЦ та єврейському духівництву (на рік, крб.) — 1200; на підтримку синодального єпархіального управління та проведення пленумів — 1200; на підтримку інформаторів та зв'язки з ними по сектантству — 600. Разом — 3000».

10 вересня 1928 р. начальник Могилівського окрвідділу ДПУ знову звернувся до секретаря окрпарткому з таємною особистою до-

²⁷ Там же, ф. Р-197, оп. 9, 1923 р., спр. 7, арк. 37.

²⁸ Там же, арк. 38.

* МЕКОСО — російське скорочення назви Міжвідомчої комісії у справах спілок («Межведомственная комиссия по делам союзов»). Реєструвала статuti товариств та релігійних громад. Використовувала своє право затверджувати ці статuti для тиску на них.

²⁹ ПАВО, ф. 31, оп. 1, 1928 р., спр. 369, арк. 27—27 зв.

* «Допомога» — добродійна єврейська організація.

³⁰ Там же.

³¹ Там же, арк. 28.

повідною запискою про додаткове виділення 200 крб. з метою «пожвавлення» антирелігійної роботи»³². Постановою бюро Могилівського окрпарткому від 11 вересня ці гроші по «закритій частині» були виділені і негайно видані³³.

Органи ДПУ мали дедалі зростаючу потребу тримати під контролем усі аспекти життя релігійних громад, що, звичайно, вимагало значних витрат. «Ті кошти, що ми їх одержуємо за цю роботу, дуже мізерні...»,— читаємо ще в одній доповідній записці з органів ДПУ до секретаря Могилівського окрпарткому від 16 липня 1929 р.— Відсутність коштів гальмує роботу по виявленню антинародної діяльності духовництва, а також керуванню окремими течіями в їх боротьби проти інших течій. Ми вважаємо за необхідне асигнувати спеціальні кошти на роботу серед духовництва в кількості 4000 крб. на рік, які нам потрібні для такого: «1. На підтримку єпископів, які нам висвітлюють загальне становище, та проведення з'їздів — 1000 крб. 2. Для роботи з окремими течіями: а) синодальною — 750; б) УАПЦ — 750; в) УПЦ — 750 крб. 3. На агентуру по сектантству — 750 крб.»³⁴.

Як, бачимо, державні та партійні органи, крім усього, ще й розподіляли «тридцять срібняків». Чи ж є підстави за цих обставин серйозно говорити про терплячу й глибоку науково-атеїстичну роботу? Практика засвідчує протилежне. З одного боку, як зазначалося у звіті Могилівського ДПУ за 1929 р., «антирелігійна кампанія по більшості сіл з боку організаційного пройшла задовільно». З іншого, там же знаходимо важливе зізнання про те, що роз'яснювальна робота проводиться недостатньо, що є випадки початку роботи, спрямованої «на адміністративне відбирання церков, без достатньої підготовки віруючого селянства»³⁵. Впадає в око цинічний зміст цього документа.

Найімовірніше, йдеться приблизно про такі методи, які описані у документах Вінницького окрпарткому за 1930 р. У с. Кантелина уповноважений закрив церкву, вдавшись до нахабного обману. Він ходив по селу з двома списками: один — за відкриття церкви, інший — за закриття. Селяни підписувалися за «відкриття», але їм підсовувався листок, де йшлося про «закриття» Або використовувався й такий варіант, коли, наприклад, жителі того чи іншого села підписувалися на аркуші за збереження дзвонів, а потім до цього списку приклеювався заголовок про зняття їх. Очевидці подій тих років розповідають про випадки, коли збирався сільський актив (голова сільради, секретар парторганізації, секретар комсомольського осередку, голова комнезаму) і ставив підписи за всіх місцевих селян про їх згоду закрити чи навіть зруйнувати церкви. У такий спосіб, наприклад, була вирішена доля напрочуд гарної й величної церкви у с. Пикові Вінницької округи.

У Рахнах, Криштопівці, й Велішівці тієї ж округи церкви були змушені закрити самі релігійні громади, які не мали змоги заплатити податків. Та під час заворушень навесні 1930 р. селяни зажадали відкрити церкви, що у деяких випадках й було виконано. Властям було висунуто вимогу присилати до них священників. Уповноважений Вінницького окрпарткому у березні 1930 р. самовдоволено рапортував, що цю вимогу, звичайно, не виконано. Разом з тим він повідомив таке: «За постановою загальних зборів були зняті дзвони в селах Бондурі, Янушівка (такого роду постанови, як вже зазначалося, мають досить сумнівний вигляд.— А. З.); в селах Жадани і Пархомівка дзвони зняли незаконно, без постанови... що мало негативний вплив на настрої. Дзвони привезли до райвиконкому, вони тепер лежать на дворі... Селяни говорять: «Казали, що треба на індустріалізацію, а тепер свині об

³² Там же, арк. 32.

³³ Там же, арк. 33.

³⁴ Там же, 1929 р., спр. 483, арк. 113.

³⁵ Там же, арк. 58.

них чешуться». Рудметалторг на вимогу райвиконкому вивезти дзвони не відгукнувся»³⁶.

Останній епізод свідчить про негативне ставлення державних чиновників до церковного майна. Загалом це є темою окремого ретельного дослідження. Хоч останнім часом з'явилося досить багато гостро-викривальних публікацій, які дають уявлення про суть даної проблеми. Насамперед йдеться про документи, пов'язані з вилученням церковних цінностей для організації допомоги голодуючим. Фактично ця кампанія на початку 20-х років була використана для боротьби з церквою.

Таємними циркулярами НКВС від 19 березня та 24 березня 1924 р. визначався напрям дій адміністративних органів щодо коштів, які залишалися в церковних касах після вилучення молитовних будинків у громад. Зокрема, наголошувалося, що в жодному разі не слід лишати в користуванні громади наявні гроші, щоб вона не змогла скористатися ними для свого відродження чи взагалі з метою будь-якої релігійної діяльності. Втім, тут обіжник посилається на декрет від 22 січня 1919 р., вважаючи, що «зазначену касову наявність... як народну власність треба передавати на користь держави, зараховуючи її до місцевого бюджету для задоволення культурно-освітніх потреб даного залюдненого пункту»³⁷. Нагадаємо, що в статтях 13 і 14 згаданого декрету вказується, що «ніякі церковні та релігійні громади не мають права володіти власністю» та що «все майно існуючих на Україні церковних і релігійних громад оголошується народним добром». Положення цього декрету протягом довгих десятиріч давали змогу державним органам розпоряджатися долею громад, позбавляючи їх права на користування молитовними будинками. Релігійні громади та їх центральні організації, з'їзди громад і обрані ними виконавчі органи не мали права володіти культовим майном, укладати будь-які майнові договори і угоди³⁸. Разом з тим державні органи залишали за собою право на привласнення церковного майна.

Це виразно видно з таємного обіжника НКВС від 14 червня 1926 р. про порядок реалізації культового майна з ліквідованих молитовних будинків. У документі зазначається, що керівництво НКВС «проти реалізації облачення та інших речей культового майна на приватному ринковій принципівих заперечень не має», проте застерігає, що «переводити цю реалізацію треба обережно», не через державні, кооперативні та інші громадські крамниці, а винятково — через приватні. «Разом з тим НКВС та Комісія обліку і реалізації держфондів вважають цілком доцільним проводити передачу облачення та інших речей культу для потреб театрів, клубів та інших культурно-освітніх організацій, а також допускати продаж цих речей в розшитому або розібраному вигляді для усякого роду виробів, як ось: шапок, пантофель тощо». «Продаж дзвонів віруючим,— читаємо далі в цьому ж обіжнику,— для потреб культу слід допускати лише як крайній випадок, бо всі речі культу є власністю держави, що лише тимчасово передаються в користування релігійних громад, а здійснювати продаж самим собі, звичайно, не зручно». Як бачимо, підкреслений фрагмент, що є по суті перефразуванням статей 14, 15 декрету від 22 січня 1919 р., цілком природно вписується в цей блюзнірський обіжник. «Такі ж речі культури, як, приміром, ікони, іконостаси та ін., що їх не передано в користування віруючим..., коли вони не являють собою жодної вартості й через це їх не можна реалізувати загальним порядком, треба знищувати»³⁹,— повчав цей циркуляр. А ось і приклад застосування настанов цього обіжника у Вінниці після ліквідації церкви при колишній місцевій гімназії. Постановою Вінницького окружного адмінвідді-

³⁶ Там же, ф. 29, оп. 1, 1929, спр. 575, арк. 103.

³⁷ ДАВО, ф. Р—687, оп. 4, 1925 р., спр. 10, арк. 58.

³⁸ Законодавство про релігійні культу.— С. 83.

³⁹ ДАВО, ф. Р—687, оп. 4, 1925 р., спр. 10, арк. 76, 76 зв.

лу певна частка майна цієї церкви передавалася в одну з місцевих трудових шкіл, в окружний фінвідділ, інша — релігійним громадам. Збереглися документи й перелік церковних речей, які мали бути знищеними. Серед них іконостас дубовий, запрестольний образ, образ («Моління при чаші»), хоругва, євангеліє⁴⁰. Кожному зрозуміло, що цей сумний ряд втрат у національній духовності та культурі нескінченний.

Отже, було б недостатнім сказати, що реального відокремлення церкви від держави не відбулося. Вже в початкових декретах тодішньої влади закладалася руйнівна тенденція пізніших таємних обіжників та інструкцій, які мали на меті політичне підпорядкування їй церкви, громад та віруючих. Ведучи аморальну політику щодо церкви, можна було посіяти лише руйнування народної традиції, культури, добродійності, а отже, й суспільної та особистої моралі.

Одержано 05.03.91

На основе новых архивных документов освещаются проблемы взаимоотношений государства и церкви на Украине в 20-е годы, показано двуличный характер политики официальных властей в вопросах религии.

⁴⁰ Там же, ф. Р—196, оп. 1, 1926 р., спр. 1389, арк. 327; ф. Р—197, оп. 5, 1922 р., спр. 10, арк. 2.

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 24 крб., на півріччя — 12 крб., на квартал — 6 крб.

Л. П. Салига (Сімферополь)

Боротьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень — липень 1923 р.)

Робиться спроба визначити деякі моменти в позиції Християна Георгійовича Раковського під час розв'язання питання про конституційне оформлення СРСР.

Останнім часом з'явився ряд цікавих публікацій про голову Раднаркому України (1919—1923 рр.) Х. Г. Раковського. В 1989 р. В. Ю. Мельниченко в кількох статтях поставив питання: «Чи був Християн Георгійович Раковський конфедералістом?» Спираючись на нові архівні матеріали, автор зробив спробу розкрити політичне підґрунтя звинувачення його в цьому «гріху»¹. Проте питання, чи міг Раковський бути конфедералістом у пошуках діалектичного зв'язку між партійним унітаризмом, декларативним федералізмом і фактичною автономізацією в тодішній конкретно-історичній ситуації, залишилося відкритим. Факти свідчать про те, що Раковський не був прихильником конфедерації радянських республік, але й не був прихильником перемігшої більшості на чолі із Сталіним. За що ж він боровся?

Автор даної розвідки робить спробу визначити деякі моменти в позиції Християна Георгійовича під час розв'язання питання про конституційне оформлення СРСР. Саме тоді, у період травня—липня 1923 р. він проявив мужність та наполегливість у боротьбі за союз рівноправних і суверенних республік.

Після XII з'їзду РКП(б) Х. Г. Раковський ніби звітує перед громадськістю України про участь республіканської партійної делегації в дискусіях з національного питання. Він пише замітки «Національне питання на XII з'їзді партії», оскільки його виступи на пленарних засіданнях форуму випадково не потрапили в «Коммунист» — орган ЦК КП(б)У². В них Християн Георгійович показав правильне розуміння конкретної історичної обстановки. Він, зокрема, зазначав: «Ніде прихований повсякденний вплив відомчої психології на партійну не проявляється так сильно, як у національному питанні». У зв'язку з цим Раковський попереджав: «Якщо при утворенні Радянського Союзу пройде лінія бюрократичної централізації — вся робота з'їзду партії для зміни психології партії щодо національного питання піде нанівець»³.

Перед головою Раднаркому України стояло складне завдання на ділі в проекті союзної Конституції забезпечити гарантії проголошеної правової, чисто формальної рівноправності незалежних республік.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 4 травня 1923 р. було вирішено створити комісію у складі Х. Г. Раковського, М. В. Фрунзе, В. П. Затонського й Е. Й. Квірінга для практичного втілення в життя рішень

¹ Мельниченко В. Ю. Х. Г. Раковський і державні відносини Радянської України з Радянською Росією (1919—1920 рр.) // Укр. іст. журн.—1989.—№ 3; Мельниченко В. Ю. Чи був Раковський конфедералістом? // Літ. Україна.—1989.—23 берез.; Мельниченко В. Е. Был ли Х. Г. Раковский конфедералистом? // Вопр. истории КПСС.—1989.—№ 7.

² Вони так і не були опубліковані. Автору даної замітки вдалося розшукати в архіві їх машинописний рукопис. Див.: ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 2, спр. 462, арк. 94—105.

³ Там же, арк. 104.

XII з'їзду РКП(б) з національного питання⁴. А днем раніше Раковський головував на об'єднаному засіданні комісії Раднаркому по виробленню проекту Конституції СРСР. Він же виступив на ньому з доповіддю «Про Конституцію СРСР, взаємовідносини між наркоматами УСРР та СРСР і формування бюджету». На цьому засіданні було визначено новий етап у розробці проблем національно-державного будівництва. В резолюції на доповідь Християна Георгійовича зазначалося: «Визнати за необхідність переглянути всі раніше вироблені рішення, виходячи з тез, прийнятих Всеукраїнською партійною конференцією та XII Всеросійським партійним з'їздом»⁵. Комісія під головуванням Х. Г. Раковського протягом чотирьох днів, тобто не пізніше 7 травня, мала виробити на основі названих вище тез практичні директиви про права незалежних республік. Більше того, вона повинна була виробити директиви не лише щодо загальних конституційних положень, а й по кожній групі комісаріатів⁶. Це свідчило про те, що Християн Георгійович був у курсі всієї підготовчої роботи з питань вироблення проекту конституційного оформлення СРСР. 11 травня 1923 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У був затверджений протокол комісії Раднаркому по союзному законодавству з рядом змін, спрямованих на розширення і зміцнення прав України як незалежної республіки⁷. Тут же Раковському було доручено розробити й винести на засідання політбюро загальну директиву з питання про права окремих республік щодо різних трестів і об'єднань як державного, так і приватного порядку. Отже, національно-державне будівництво повинно було рахуватися з реаліями нової економічної політики. Того ж дня Християн Георгійович виніс це питання на закриту частину засідання Раднаркому, де дійшли висновку про необхідність врахування інтересів національних республік при виробленні положень про взаємовідносини союзних органів з республіканськими⁸.

Незважаючи на завантаженість, Раковський написав передмову до книги «Національне питання й Радянська влада», яку видавав Народний комісаріат закордонних справ України⁹. В ній, зокрема, він повідомляв, що частина членів комісії працює над переглядом усіх основних положень союзного договору, прийнятих I з'їздом Рад СРСР. Християн Георгійович не втрачав надії на конструктивність палати національностей (Ради Національностей), підкреслюючи, що «вона повинна бути контролюючим моментом щодо першої Палати (Ради Союзу)»¹⁰.

Протягом травня Раковський на чотирьох засіданнях політбюро ЦК КП(б)У порушував питання, що прямо чи посередньо були пов'язані з проблемами національно-державного будівництва¹¹. 19 травня на об'єднаному засіданні комісії Раднаркому України по виробленню Конституції СРСР був прийнятий український варіант договору про утворення Союзу РСР¹². Його ж під назвою «Проект Конституції СРСР» розглянули на об'єднаному засіданні члени Президії ВУЦВК і РНК УСРР 23 травня. Основні пункти проекту були розглянуті, а ті, що залишилися нерозглянутими, доручалося членам союзної Конституційної комісії захищати в Москві на їх розсуд.

Раковський не приховував своїх поглядів з питань національно-державного будівництва. Він вважав, що воно має йти по шляху утворення пролетарської держави, сутність якої — взаємодопомога, взає-

⁴ Архів Інституту політичних досліджень, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 47.

⁵ ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 2, спр. 553, арк. 10.

⁶ Там же.

⁷ Архів Інституту політичних досліджень, ф. 1, оп. 6, спр. 4, арк. 50—51; ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 2, спр. 970, арк. 2—3.

⁸ ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 2, спр. 942, арк. 29.

⁹ Там же, спр. 462, арк. 238, 287.

¹⁰ Там же, арк. 263.

¹¹ Архів Інституту політичних досліджень, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 47, 48, 51, 58.

¹² ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 2, спр. 970, арк. 5.

моповага, взаємопідтримка суб'єктів федерації при взаємопроникненні державних органів однієї республіки в іншу, при паралельному розвитку державних органів кожної радянської республіки з врахуванням її національної специфіки. Ці думки Християн Георгійович виклав у тезах з національного питання, що були прийняті за основу пленумом ЦК КП(б)У ще у лютому 1922 р.¹³ Через рік, у березні 1923 р., прагнувши систематизувати, узагальнити і теоретично обґрунтувати свої погляди на проблеми національно-державного будівництва, він написав брошуру «Союз Соціалістичних Радянських Республік. Новий етап у радянському союзному будівництві», машинописний рукопис якої зберігається в архіві¹⁴. У ній підкреслюється, що утворення «федерації не може бути результатом одного розчерку пера, а є наслідком більш чи менш тривалого процесу зживання партикуляризму різних демократичних і національних забобонів, результатом взаємного ознайомлення та пристосування»¹⁵⁻¹⁷.

Практично Раковський вважав, що необхідно насамперед вирішити три питання: 1) які галузі політичного, господарського й адміністративного життя радянських республік об'єднати в союзі? Питання про п'ять злитих наркоматів* і уповноважених у них від союзних республік було чітко зафіксоване у Договорі про утворення СРСР; 2) як розмежувати компетенції союзного уряду і окремих урядів у керівництві союзними органами? Й тут, здавалося, ясно: директивні наркомати** існують і в Союзі й у республіках. Союз дає загальні плани й директиви, а оперативні розпорядження надходять від республіканських наркоматів. А самостійні комісаріати*** знаходяться при республіканських Раднаркомах; 3) найважливіше питання: яким чином забезпечити реальну участь окремих республік у союзному уряді?

Гарантією реального захисту інтересів окремих республік Х. Г. Раковський вважав: а) утворення двох палат: Союзу і Національностей. Він зазначав: «Органи керівництва центральної влади Союзу повинні бути побудовані на засадах, які б гарантували правильність відображення й обслуговування як загальних, так і особливих професійних нужд та потреб народів федерації»¹⁸⁻¹⁹; б) виключення сумісництва. Християн Георгійович підкреслював: «Слід усунути сумісництво між станом народного комісара Союзу й народного комісара республіки, на території якої знаходяться центральні союзні органи»²⁰; в) право введення зацікавлених республік через своїх представників у колегії злитих наркоматів і в їх представництва за кордоном; г) господарська автономія, повноправність у культурних та адміністративних питаннях. З цього приводу Х. Г. Раковський зазначав: «Треба надати республікам — членам Союзу досить широкі фінансові, й зокрема, бюджетні права, які б забезпечували можливість прояву їх власної державно-адміністративної, культурної, господарської ініціативи»²¹.

Таким чином, голова Раднаркому України дотримувався певної продуманої концепції формування федеративних зв'язків між союзними республіками. Розглянемо, як же він її відстоював.

¹³ Архів Інституту політичних досліджень, ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 8.

¹⁴ Раковский Х. Г. Союз Социалистических Советских Республик: Новый этап в советском союзном строительстве.— Х., 1923; ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 2, спр. 462, арк. 16—42.

¹⁵⁻¹⁷ Раковский Х. Г. Указ. соч.— С. 17.

* Народні комісаріати: закордонних справ, зовнішньої торгівлі, військових і морських справ, шляхів сполучення, пошти й телеграфу. Злиті наркомати пізніше почали називатися загальносоюзними.

** Маються на увазі народні комісаріати: фінансів, продовольства, народного господарства, праці, робітничо-селянської інспекції.

*** Йдеться про народні комісаріати земельних справ, внутрішніх справ, юстиції, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення.

¹⁸⁻¹⁹ Коммунист.— 1923.— 28 марта.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

9—12 червня 1923 р. у Москві відбулася четверта нарада ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, на якій обговорювалися практичні заходи по реалізації рішень XII з'їзду партії з національного питання. В українському проекті Конституції СРСР Сталіна та його прихильників особливо хвилювали три моменти.

1. У проекті українців говориться, підкреслював Сталін, що такі-то республіки «утворюють союз соціалістичних республік», а в проекті Договору про утворення СРСР (грудень 1922 р.) мова йде про те, що такі-то республіки «об'єднуються в одну союзну державу». Сталіну це дуже не подобалося. Розглянемо його звинувачення по суті. Якби у момент об'єднання суб'єкти федерації мали міцний досвід функціонування самостійної законодавчої й виконавчої влади, сильний держ-апарат з мінімумом бюрократичних перекозень, то, можливо, це була б федерація американського типу, з конституції якої слова «одна союзна держава», на думку Раковського, були запозичені членами радянської комісії по розробці проекту Конституції СРСР²². Однак у даній конкретно-історичній ситуації справа стояла зовсім інакше. «Якби я розповів вам історію боротьби, яку доводиться республікам вести з нашим центральним апаратом, це була б історія боротьби за їх існування, що ми переживаємо на окраїнах»,— так характеризував її Раковський. Мова йшла про федерацію договірну по формі, а по суті про унітарне державно-апаратне всевладдя, для якого централізація керівництва, розпорядження — зручності відомчої бюрократичної психології. Про неї Раковський попереджав на XII з'їзді РКП(б): «Звичайно незручно керувати двадцятьма республіками, а от якби це все було одне, якби, натиснувши на одну кнопку, можна було керувати всією країною — це було зручно»²³. Враховуючи це, як і те, що в партійній директиві від 6 жовтня 1922 р. «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними радянськими соціалістичними республіками»²⁴, яка лягла в основу Договору про утворення СРСР, слів «одна союзна держава» — немає, можна стверджувати, що український проект Конституції Союзу РСР уже у вступній своїй частині проголошував суверенні права окремих республік, які входили до складу Союзу²⁵.

2. Х. Г. Раковський звинувачувався у тому, що у відповідному пункті проекту Конституції СРСР українці вилучили слова про Президію як «носія верховної влади в період між сесіями» і розділили владу між президіями двох палат, тобто, на думку Сталіна, звели союзну владу до фікції.

Чим же керувалися представники УСРР у даному випадку? По-перше, директивою об'єднаного засідання Президії ВУЦВК та РНК України від 23 травня 1923 р. В ній зазначалося, що кожна з двох палат має самостійну Президію й уряд формується обома палатами²⁶. По-друге, це була остання спроба Раковського врятувати реальну вагу і значення Ради Національностей (друга палата). Дана поправка гарантувала конкретну владу останньої для захисту інтересів окремих республік. Вона давала можливість хоча частково, але відійти від однастайності, що йшла від центру, до різноманітності форм керівництва у республіках з врахуванням національних особливостей кожного суб'єкта федерації. Ця пропозиція була продумана і з точки зору досвіду юридичної практики, тобто сфери виконавчої влади. Х. Г. Раковський підкреслював: «Дві президії повинні діяти спільно, збираючись разом,

²² Архів Інституту політичних досліджень, ф. 1, оп. 1, спр. 112, арк. 113.

²³ Двенадцатый съезд РКП(б). 17—25 апреля 1923 года. Стенографический отчет.— М., 1968.— С. 580.

²⁴ Образование Союза Советских Социалистических Республик: Сб. документов.— М., 1972.— С. 302.

²⁵ ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 2, спр. 970, арк. 5, 7.

²⁶ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 927, арк. 31.

оскільки адміністративні акти можуть виходити лише від одного органу»²⁷. З політичної точки зору, на нашу думку, ця пропозиція заслуговувала уваги, якщо мова йшла про утворення такої соціалістичної федерації, як її розумів В. І. Ленін. Він зазначав: «...Ні до чого так не чутливі «скривджені» націонали, як до почуття рівності і до порушення цієї рівності»²⁸. Таким чином, у даному пункті українського проекту Конституції СРСР мова йшла про створення працюючого, а не фіктивного органу вищої державної влади в країні.

3. В українському проекті народні комісаріати закордонних справ (НКЗС) та зовнішньої торгівлі (НКЗТ) не зливаються з такими ж у РСФРР, а з розряду злитих переводяться в розряд директивних. Що ж спонукало представників України до такої поправки? Ще на засіданні політбюро 23 березня 1923 р. Раковський поставив питання про перенесення союзного НКЗС з категорії злитих наркоматів у категорію директивних і передав проект листа з цього питання членам політбюро для ознайомлення. Даний документ політбюро ЦК КП(б)У затвердило 26 березня 1923 р.²⁹ А 12 квітня комуністи України знову повернулися до цього питання. Вони розглянули відповідь Сталіна на їх постанову від 26 березня і на листа Раковського. Аргументи Сталіна, очевидно, були непереконаливими, оскільки члени політбюро поставили: «Доручити тт. Раковському, Петровському, Фрунзе, Чубарю внести... питання про НКЗС Союзу в політбюро ЦК РКП(б)»³⁰⁻³¹.

Справа в тому, що український радянський уряд в 1921—1922 рр. провів успішні переговори і заключив ряд договорів з прибалтійськими країнами, торговельні угоди з Австрією, Італією, Чехословаччиною. Раковський одержав повноваження від ВУЦВК для участі у конференції в Генуї як представник УСРР у загальнофедеративній делегації³².

Договір уряду України з Німеччиною від 23 квітня 1921 р. свідчив про визнання УСРР великою європейською державою. Заступник голови Раднаркому України М. В. Фрунзе після місії в Туреччину та укладення договору про дружбу і братерство з цією країною у 1922 р. з почуттям гордості говорив: «До нашого відвідування в Туреччині про Україну знали надто мало, але зараз я заявляю, що українське ім'я користується там надзвичайною популярністю»³³.

Завдяки виступам делегатів від ЦК Допголу (Допомоги голодуючим) України, делегати конгресу Міжнародної робітничої допомоги голодуючим (Берлін, липень 1922 р.) одержали дані про масштаби голоду в УСРР. До цього вони знали лише про голод на Поволжі³⁴.

Вся ця зовнішньополітична діяльність проводилася згідно з договором між РСФРР і УСРР від 28 грудня 1920 р., за яким серед злитих комісаріатів не було НКЗС. Але зовнішньополітичне відомство України завжди підпорядковувалося директивам НКЗС РСФРР, відстоюючи разом з тим міжнародний авторитет УСРР. Що стосується зовнішньоторговельного відомства республіки, то ще в січні 1922 р. на засіданні РНК України мова йшла про принципи зовнішньої торгівлі та концесійну політику, про надання окремим республікам можливості широко використовувати місцеві господарські ресурси для найкращого задоволення власних потреб³⁵. Скільки разів доводилося Х. Раковському використовувати особисті зв'язки, щоб пробити бюрократичну стіну і допомогти торговим представникам України! Й тут дворічний досвід

²⁷ Четвертое совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9—12 июня 1923 г.: Стенографический отчет.— М., 1923.— С. 89.

²⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 360.

²⁹ Архів Інституту політичних досліджень, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 37.

³⁰⁻³¹ Там же, арк. 45.

³² ЦДАЖР України, ф. 1 оп. 2, спр. 553, арк. 6.

³³ Там же, ф. 2, оп. 2, спр. 373, арк. 190.

³⁴ Там же, спр. 464, арк. 80.

³⁵ Там же, спр. 373, арк. 137.

показав, що краще мати самостійне представництво, кероване директивами союзного НКЗТ, бо ніякий уповноважений не виявить насущних потреб УСРР у закордонних товарах і торгових справах у загальному імпортно-експортному плані.

Таким чином, представники України нічого не порушували, вносячи в проект Конституції СРСР дану поправку. Вони виходили з конкретного досвіду й з лєнінської пропозиції про те, щоб питання про директивні чи злиті комісаріати вирішувалося за погодженням з ВЦВК союзних республік³⁶. Й тут Х. Раковський боровся за федерацію як сукупність відносин суб'єктів рівноправного союзу. Водночас, він ніколи не забував про партійну домовленість не укладати договорів із закордонними державами без санкції ЦК РКП(б)³⁷. У цьому розумінні він не міг бути конфедералістом. Х. Раковський міг слідом за грузинським комуністом Р. Й. Махарадзе повторити: «Адже у нас одна партія, один центральний орган, який у кінцевому рахунку визначає для всіх республік, навіть для всіх малюсінських, все рішуче і загальні директиви, аж до призначення відповідальних керівників у тих чи інших республіках — це все виходить від одного органу, тому говорити за цих умов про самостійність, про незалежність — це вищою мірою незрозуміле саме по собі положення»³⁸. Раковський про це знав і з гіркотою говорив: «Тут дискусія йде не про різне розуміння держави, цього нема і не може бути, а дискусія йде про різний зміст нашого союзу». Далі він розкрив свою думку: «...Ми, українці, не менше комуністи, ніж Сталін. Коли він у це поняття (соціалістична держава — Л. С.) хоче внести більш централістське розуміння, ми з цього приводу будемо сперечатися»³⁹.

Й дискусії ці були небезпредметними. Автору цих рядків удалося розшукати в архіві цікавий документ, секретну свого часу «Довідку до п. 7 питань, що підлягали висвітленню на нараді відповідальних працівників з національних областей і республік 7 червня в Москві (взаємовідносини з центральними установами в Москві та конфлікти на цій основі)»⁴⁰.

У цій довідці вперше робилася спроба врахувати взаємовідносини між центральними установами РСФРР і незалежною Україною й виявити конкретно за матеріалами самої республіки ті негативні явища, що на цій основі розвивалися, маючи своїм джерелом «надто централізаторські тенденції центральних органів і установ». У довідці наводяться три групи конкретних прикладів, які ілюструють найголовніші з цих негативних тенденцій: порушення, зокрема, Конституції УСРР і втручання в компетенцію вищих органів окремих республік з боку центральних органів РСФРР; постанови й розпорядження центральних органів РСФРР у галузі економічного будівництва, які ведуть, з одного боку, до дезорганізації економічної діяльності, а з другого, — до зриву господарської ініціативи центральних органів УСРР; фінансові взаємовідносини («найбільш відчутним для України є неврегулювання взаємовідносин з РСФРР у питанні про долю її участі в загальносоюзному бюджеті»). Довідка складена компетентно, із знанням існуючого законодавства. Перші дві групи прикладів навів Х. Раковський. Ось чому на засіданнях розширеної конституційної комісії в червні 1923 р. він продовжував наполегливо добиватися реальних прав для окремих республік та гарантій їх здійснення. Так, на засіданні 9 травня, де обговорювався перший розділ проекту Конституції, жодна з поправок Х. Раковського не пройшла. Він виступив разом з М. Скрипником з пропозицією вилучити з відповідного пункту Консти-

³⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 202.

³⁷ Ленін В. І. Там же.— Т. 53.— С. 214.

³⁸ Двенадцатый съезд РКП(б)...— С. 516.

³⁹ Четвертое совещание ЦК РКП...— С. 233.

⁴⁰ ЦДАЖР України, ф. 3, оп. 1, спр. 169, арк. 109—114.

туції слова «єдиний» там, де мова йшла про затвердження єдиного державного бюджету. Раковський вважав, що без певної автономії у питаннях бюджету ні про яку ініціативу, тим більше про самостійність не може бути й мови. Крім того, він, М. Скрипник і Б. Мдівані залишилися при своїй думці — вилучити слово «землевпорядкування» з виключного відання Союзу РСР. Мова йшла про «встановлення загальних засад землевпорядкування і землекористування»⁴¹. Звичайно, «землекористування» стосується основ власності на землю, тому має бути в розпорядженні центру, а «землевпорядкування» — це та сама ініціатива знизу, яка одна може своєчасно й зі знанням справи врахувати національно-територіальні особливості окремих республік. Раковський категорично також виступив проти віднесення у відання Союзу «встановлення загальних засад» в галузях, які стосувалися діяльності самостійних комісаріатів, а саме: праці, освіти, охорони здоров'я. У протилежному разі вони автоматично ставали б директивними, а їх самостійність — фікцією.

На наступному засіданні комісії, 13 червня, Раковський боровся за реальну долю України в загальносоюзному бюджеті у відповідності з її економічним потенціалом і демографічними проблемами. Це було важливе питання, від розв'язання якого залежало — чи буде федерація союзом рівноправних республік в дійсності чи на словах. Мова йшла про економічну базу суверенності. Тому при голосуванні пункту про загальносоюзний бюджет Раковський заявив: «Суверенні права Союзу забезпечені й передбачені пунктом українського проекту, який говорить, що союзний ЦВК має право відмінити податкові постанови союзних республік, якщо вони явно суперечать загальносоюзним інтересам. Порядок же проходження кошторису окремих республік та їх входження в загальносоюзний кошторис зовсім нез'ясований, а тому я відмовляюся голосувати за цей пункт»⁴². До нього приєднався Б. Г. Мдівані, утримався від голосування М. М. Скрипник. Й як тут не згадати слова В. І. Леніна, суть яких Раковський відчував щодня на практиці: «Немає сумніву, що під приводом єдності залізничної служби, під приводом єдності фіскальної і т. п. у нас, при сучасному нашому апараті, проникатиме безліч зловживань істинно руського характеру»⁴³.

Наступною поправкою Х. Раковського була така: «Союзний ЦВК установлює перелік відрахувань від загальносоюзних фондів, податків і надходжень, що йдуть на забезпечення потреб окремих республік. За останніми визнається право встановлювати свої республіканські податки, прибутки й збори, які не суперечать основам і системі, прийнятих союзним ЦВКом»⁴⁴. Прийняття цієї поправки захистило б окремі республіки від можливих фінансових зловживань на фоні непередбаченої загальносоюзної бюджетної політики, спрямованої на підпорядкування будь-якої ініціативи республік, зв'язаної з фінансами, центру. Але й вона була відхилена. Таким чином, виступи Християна Георгійовича, його теоретичні розробки показують, що він боровся проти сталінського розуміння федерації радянських республік як унітарної централізованої держави. Як справжній інтелегент, він не звів цю боротьбу до особистих стосунків. Хоча саме в той період (літо 1923 р.) він зрозумів суть методу, що був використаний апаратом України, Грузії, а пізніше й в інших республіках. Скажемо про нього словами казахських комуністів, які поділилися в 1927 р. своїми думками з Л. Троцьким. Вони зазначали: «Націонали киплять. Серед націоналів — угруповання. Ці угруповання підтримуються і навіть культивуються направленими з центру керівниками. Яка мета? По-перше, щоб зміцнити своє пануван-

⁴¹ Там же, ф. 2, оп. 2, спр. 553, арк. 99.

⁴² Там же, арк. 69.

⁴³ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 45.— С. 361.

⁴⁴ ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 2, спр. 553, арк. 70.

ня, по-друге, щоб внутрішніми незгодами відвернути увагу від питань, пов'язаних з політикою центру»⁴⁵.

Україна відчула на собі дію цього методу набагато раніше. В червні 1923 р. Раковський з притаманною йому відвертістю заявив: «В історію партії та нашого конституційного будівництва слід внести таке подання, що ось тут борються федералісти, конфедералісти і що тов. Раковський наївних українських членів ЦК увів в оману»⁴⁶.

Все це породжувало нездорову психологічну атмосферу, в тому числі й серед українських комуністів. Якщо в резолюції на звіт ЦК КП(б)У VII Всеукраїнській партконференції (квітень 1923 р.) зазначалося, що ЦК одностайно підтвердив основну лінію на об'єднання⁴⁷, то на червневому пленумі ЦК КП(б)У того ж року картина була іншою.

Порівняємо наведені вище слова Раковського з тією оцінкою, яка давалася даному пленуму в дослідницькій літературі. «Пленум ЦК КП(б)У повністю стояв на ленінських позиціях, рішуче відкинув конфедералістські пропозиції Раковського, а також засудив великодержавно-централістські тенденції, що проявлялися в окремих питаннях»⁴⁸. Передбачення Х. Раковського здійснилися.

То що ж усе-таки відбулося на пленумі ЦК КП(б)У 20—22 червня 1923 р.? На порядку денному національне питання розглядалося третім пунктом. Раковський доповідав про роботу комісії пленуму по національному питанню; М. Фрунзе — про роботу наради націоналів; М. Скрипник — про роботу комісії ЦВК Союзу по виробленню союзної Конституції⁴⁹. Судячи по стенограмі виступів, важко сказати, що Раковського піддали гострій критиці. Скажімо, М. Фрунзе невизначно заявив, що в практичних питаннях він з Раковським сходиться, але різні у них підходи, виходять з різних мотивів⁵⁰. Скрипник заявив, що в усіх цих питаннях «є теоретична нез'ясованість»⁵¹. Д. З. Мануїльський сутність своєї позиції на цьому пленумі виклав, коли заявив про свою незгоду в цілому з резолюцією про союзне будівництво, запропонував у ній не говорити про великодержавний централізм. «Наше завдання, — наголосив він, — полягає в тому, щоб відмежуватися від конфедералізму»⁵².

Складена Е. Й. Квірінгом єдина резолюція з усіх трьох пунктів порядку денного дійсно цьому завданню не відповідала. Учасники пленуму, визнаючи федерацію єдино прийнятною для тодішнього часу формою об'єднання робітників та селян в одну союзну державу, «категорично відмежувалися від ухилів великодержавного централізму й конфедералізму»⁵³.

Далі резолюція констатувала, що політбюро не приділяло достатньої уваги питанням союзного будівництва, обмежившись загальною директивою щодо прав Союзу та його структурних органів, не контролювало результати діяльності Рад усіх ступенів. В одному з пунктів резолюції, який сильно розхвилював Християна Георгійовича, говорилося, що схвалений «у радянському порядку (тобто через Раднарком) український проект союзної Конституції «у вступній частині, не передбаченою політичною директивою ЦК, дав можливість звинуватити нас у конфедералістському ухилі»⁵⁴. З цієї причини, вважав Квірінг, без

⁴⁵ Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923—1927.— «Терра», 1990.— С. 198.

⁴⁶ Четвертое совещание ЦК РКП...— С. 232.

⁴⁷ Бюллетень VII Всеукраинской конференции КП(б)У.— Харьков, 1923.— С. 340—341.

⁴⁸ Бабій Б. М. Союз РСР і роль України в його утворенні.— К., 1972.— С. 204.

⁴⁹ Архив Института политических исследований, ф. 1, оп. 1, спр. 112, арк. 1-зв.

⁵⁰ Там же, арк. 27.

⁵¹ Там же, арк. 28.

⁵² Там же, арк. 53.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же.

точних директив політбюро представники ЦК КП(б)У в Москві не мали єдиної лінії, а це призвело до того, що деякі необхідні вимоги господарського порядку були витлумачені в дусі конфедералізму. Це була та «наївність», про яку попереджав Раковський. Він заперечив проти цього пункту й запропонував викреслити фрази «не впливає з директиви ЦК РКП(б)», «не розглядалося політбюро ЦК Компартії (б) України». Більшістю голосів ця пропозиція не пройшла. Тоді Раковський заносить свою особисту думку, а на вирваному з блокнота листку пише олівцем заяву про відставку, вбачаючи в даному пункті «несхвалення як роботи Раднаркому, так і спеціально моєї роботи з національного питання»⁵⁵.

У пояснювальній записці Сталіну про підсумки пленуму Е. Квірінг повідомляв, що відставка Раковського не була прийнята, оскільки проект Союзного договору був схвалений Президією ВУЦВК, та, отже, не лише Раднарком і його голова несуть відповідальність за проект цього договору. Більше того, Квірінг зазначив, що автором вступної частини українського проекту союзної Конституції Раковський не був.

«Особиста думка тов. Раковського по п. 3-му резолюції пленуму ЦК від 20 червня 1923 р.» — цікавий і важливий документ, в якому автор ніби робить аналіз своєї діяльності на посту голови Українського радянського уряду по розв'язанню проблем національно-державного будівництва в період конституційного оформлення Радянської держави. Він чітко формулює звинувачення пленуму, висунуті проти Раднаркому України, а значить, і його голови. Ось в основному ці звинувачення: 1) радянський апарат пішов далі директив, даних йому політбюро по радянському будівництву; 2) політбюро не приділяло достатньої уваги питанням союзного будівництва й обмежилося недосить визначеною принципово директивою; 3) лінія відстоювання інтересів України, що її проводило політбюро ЦК КП(б)У, провалилася.

Почнемо з відповіді на друге звинувачення, бо від цього залежать відповіді на решту. Отже, після затвердження в основному Договору про утворення СРСР (грудень 1922 р.) політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 19 січня 1923 р. розглянуло питання про представництво України у різних комісіях ЦВК Союзу для вироблення загальних положень майбутньої Конституції країни. На цьому ж засіданні було прийнято рішення про необхідність залучення до цієї роботи Х. Раковського⁵⁶.

Президія ЦВК СРСР змушена була заднім числом включити Х. Раковського до складу союзної комісії по виробленню положень про РНК, Раду Праці та Оборони (РПО), наркомати Союзу⁵⁷. Протягом лютого — квітня політбюро ЦК КП(б)У 5 раз розглядало питання, пов'язані з проектом союзної Конституції. Так, 11 травня після засідання секретаріату, де голова малого Раднаркому зробив доповідь про результати роботи комісії РНК України по союзному будівництву, політбюро схвалило їх роботу, прийнявши директиву з даного питання. Її основний зміст — утоннення прав Союзу і розширення прав окремих республік⁵⁸. Порядок дня засідання політбюро ЦК КП(б)У від 25 травня, тобто через два дні після прийняття на радянському рівні українського варіанту проекту союзної Конституції, свідчить, що робота по з'ясуванню окремих питань союзного будівництва, продовжувалася⁵⁹. З 10 членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У того періоду сім — Х. Г. Раковський, Г. І. Петровський, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар, М. Ф. Владимирський, В. П. Затонський та М. А. Скрипник — були тіс-

⁵⁵ Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський: Політичний портрет. — К., 1990. — С. 201.

⁵⁶ Архів Інституту політичних досліджень, ф. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 8-зв.

⁵⁷ ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 2, спр. 990, арк. 4, 7.

⁵⁸ Архів Інституту політичних досліджень, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 51.

⁵⁹ Там же, арк. 58.

но й безпосередньо зв'язані з радянською роботою, тобто були в курсі всіх справ. А це — дві третини складу політбюро.

Таким чином, очевидна необгрунтованість другого звинувачення. Що ж стосується першого, то вказувалося на те, що з проекту Конституції ВЦВК СРСР (ще конституційно Союз не оформлений, а його вищий орган діє — цікаве з юридичної точки зору становище — Л. С.) були викреслені слова «одна союзна держава» і на пропозицію, щоб обидві палати мали діючі Президії між сесіями. Вище ми ґрунтовно спинялися на сутності цих поправок і переконалися, що вони не виходили за межі директив ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. Правий був Раковський, коли написав в «окремій думці», що протягом шести місяців (січень — червень) щонайменше 10 разів обговорювали питання союзного будівництва у Центральному Комітеті партії, Раднаркомі й в окремих радянських і парткомісіях, у які входили більшість членів політбюро ЦК КП(б)У⁶⁰.

Чому ж лінія відстоювання інтересів України, яку проводило політбюро ЦК КП(б)У, провалилася? Це питання не давало спокою Раковському, й він шукав на нього відповіді. Виступаючи перед робітниками, молоддю, він відчував їх увагу, підтримку, розуміння⁶¹. Дізнавшись про своє нове призначення повпредом та торгпредом СРСР в Англію, Раковський, як досвідчений політик, миттю оцінив ситуацію: ще не було згоди британського уряду, а формально у радянському і партійному порядку вже була намічена людина, яка мала замінити його на посту голови Раднаркому.

18 липня, після урочистих проведів з України, він дає відповідь на болюче для себе питання: «...Весь галас, який був створений навколо порушення нібито Раднаркомом і Президією ВУЦВК директив по союзному будівництву, а також усе це самобичування, якому політбюро піддало само себе (на червневому 1923 р. пленумі ЦК КП(б)У — Л. С.) є... маневром для того, щоб провалити важливі для зміцнення партії й радянського апарату на Україні практичні пропозиції українського ЦК»⁶². Замітимо, не дискусія, що передбачає обговорення суттєвих питань, а саме «галас». Цим словом звичайно позначають штучно створену ситуацію.

Український проект союзної Конституції, серед авторів якого був і Х. Г. Раковський, не можна спрощувати. Він не виключав тенденції до тієї ступені централізації, яка порушує федеральні принципи, якщо цього вимагають інтереси боротьби за виживання. Раковський писав: «Співвідношення між окремими республіками і Союзом... не вирішуються теоретично, а залежать від наявності коштів Союзу й від міжнародної обстановки»⁶³. Інша справа — правильне співвідношення централізму і децентралізму у відповідності з необхідністю. Не можна також не враховувати суперечностей між федеральними принципами та тенденціями до унітаризації в організаційній структурі Комуністичної партії. Все це варто мати на увазі при вивченні альтернативного підходу до вирішення проблем національно-державного будівництва у нашій країні в плані історичного досвіду й сучасних політичних концепцій. Актуальність проблеми, її гострота ще раз свідчать про те, що підходи до ідеї федералізму в перші роки Радянської влади потребують як теоретичного, так і практичного їх переосмислення.

Одержано 23.03.91.

Делается попытка определить некоторые моменты в позиции Христиана Георгиевича Раковского во время решения вопроса о конституционном оформлении СССР.

⁶⁰ Там же, оп. 1, спр. 112, арк. 113.

⁶¹ Коммунист.— 1923.— 14, 15 июля; 3 авг.

⁶² Архів Інституту політичних досліджень, ф. 1, оп. 1, спр. 112, арк. 115.

⁶³ Раковский Х. Г. Национальный вопрос в буржуазных государствах и у нас.— Х., 1925.— С. 28.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Т. В. Кудря (Київ)

Урок з історії України на тему «Запорізька Січ»

Подається нетрадиційний план уроку, розробленого вчителькою київської середньої школи № 162, з використанням праць видатних істориків, творів художньої літератури та образотворчого мистецтва, археологічних матеріалів, українських народних дум, пісень, легенд тощо.

Запорізька Січ — це один з тих історичних феноменів, над яким замислювалися і який намагалися зрозуміти й пояснити багато поколінь дослідників. «Лотрами і розбійниками» на сеймах і в сенаті називали козаків польські шляхтичі. «Гнездо своевольства», — писала цариця Катерина II у своєму маніфесті 1775 р. про зруйнування Запорізької Січі. К. Маркс назвав її «козацькою християнською республікою». Він наголошував, що з появою козацтва дух вольності розлився по Україні.

В 1991 р. Україна святкувала 500-річчя запорізького козацтва. Дата ця умовна, бо точних даних про час заснування Січі немає*. До свята з друку вийшло багато цікавих досліджень, які можна використати під час підготовки до уроку¹.

Програмою з історії України на тему «Запорізька Січ» виділяється 2 год. Вирішую, що урок буде проходити у формі «подорожі в часі».

Підготовка до теми починається майже за місяць. Перший етап — екскурсія до історичного музею, огляд експозиції «Гетьмани України». Далі розповідаю дітям про літературу, що існує з цієї теми. Застерігаю, що до художніх творів (особливо українських радянських авторів) треба ставитися критично, спиратися на наукові історичні знання, які ми здобуємо в школі. Повідомляю також, що кожного вівторка по українському радіо читаються розділи з книги Д. Яворницького «Історія запорізьких козаків». Оголошую приблизний план уроку, а учні обирають теми для міні-повідомлень. Таким чином, роблю все, щоб зацікавити їх до пошуків матеріалу. Готуюсь ретельно і я: читаю літературу, звертаюся до творів образотворчого мистецтва, народних пісень, дум. Шукаю все, що буде сприяти глибокому й емоційному заглибленню школярів в епоху.

На початку уроку пропоную учням згадати прізвища і твори істориків, яких вони вже знають (називають, як правило, В. Ключевського, М. Грушевського, Д. Яворницького). Потім пропоную уважно прислухатися до їхніх думок про запорізьке козацтво. Д. Яворницький: «Запорізькі козаки ...прославилися безсмертними подвигами в боротьбі за віру, народність і вітчизну»²; В. Ключевський: «Что могло объединять этот сброд? На шее у него сидел пан, а на боку висела сабля. Бить и грабить пана и торговать саблей — в этих двух интересах замкнулось все политическое миросозерцание казака, вся социальная наука, какою преподавала Сечь»³.

Пропоную дітям запам'ятати ці точки зору та спробувати на уроці зробити висновки, дати оцінку запорізькому козацтву та Січі, поміркувати, хто з істориків мав рацію, а, можливо, існують ще якісь точки зору на це?

* Перші згадки належать до кінця 80-х років XV ст.

Далі знайомлю учнів з планом уроку: 1. Виникнення козацтва на Україні. 2. Запорізька Січ: а) місце розташування січей; б) військовий та територіальний поділ Запоріжжя; в) зброя; г) одяг; д) військове містечтво. 3. Виникнення реєстрового козацького війська. 4. Боротьба українських козаків проти Кримського ханства та султанської Туреччини.

Включаю магнітофонний запис «Запорізького маршу». Показую учням малюнок із зображенням Запорізької Січі (ілюстрації можна знайти в книзі П. О. Федоренка «Ілюстративний матеріал з історії Української РСР, 7—8 класи». — К., 1974). Повідомляю про те, що право входу на Січ мав кожний, хто виконував 5 умов: 1) бути нежонатим та вільним; 2) забути свою мову та розмовляти козацькою, тобто українською; 3) вірно служити російському цареві; 4) бути православним; 5) опанувати всі козацькі премудрості, а потім (через 7 років) записатися до числа «вільних товаришів». Ті, що проходили випробування на Січі, називалися «молодиками», або «джурами». Пропоную учням уявити себе такими «молодиками», які вже прожили на Січі 7 років, і прошу їх розповісти про життя й звичаї козаків, їхню боротьбу проти поневолювачів. Попереджаю, що під кінець уроку на них чекає «найтяжче випробування». Діти беруть активну участь у бесіді, яка дає їм можливість розповісти про почуте й прочитане.

Перший пункт плану розглядається в формі бесіди та побудови логічного ланцюжка: Захоплення українських земель іноземними феодалами. Посилення феодального та кріпосницького гніту в XV ст. Загроза знищення українського народу, необхідність захисту українських земель. Виникнення козацтва. Заснування Січі.

Підкреслюю, що козацтво — не суто українське явище (називаю рязанське, донське, яцьке), що на Україні воно було багатонаціональним. Різним було і соціальне походження козаків.

Три учні, підготувавшись напередодні, від першої особи розповідають «свої біографії»: «Народився я в Литві, у воєводстві Новгородському, з дому шляхетського...»; «Народився я у польській області, губернії Чигиринській, в містечку Чигирині, від євреїна Айзіна...»; «Я народився у Нових Кодаках... Потім взяли мене на Січ, де я при панові кошовому був молодиком...»⁴.

Далі знаходимо на карті Запоріжжя (використовується додаток до підручника, який проектується на дошку за допомогою епіпроектора).

Учень розповідає про те, що січей було 8, що існували вони в різний час протягом майже 200 років, показує місцерозташування їх на карті, яку самостійно склав на основі опису Д. Яворницького.

Розповідаючи про територіальний поділ земель Війська Запорізького, можна використати карту з § 22, на якій зображено 8 паланок. Далі учні розповідають про політико-адміністративний устрій Січі (заздалегідь готується схема, на основі якої і будується розповідь). Називаємо кілька прізвищ кошових отаманів: Івана Сірка, Костя Гордієнка, Петра Калнищевського та ін.

Паланки мали своє управління, на чолі якого стояла паланочна, а під час воєнних дій — похідна старшина.

Пропоную учням прослухати уривок з вірша Я. Щоголева «Січа» й пояснити значення деяких слів:

«Мати Січа! Поклонитись
Я прийшов твоїй землі.
І молюся тобі, як святу:
Покажи мені тепер
Свій гасан, свій кош, крамниці,
Церкву, й башти, й курені,
Хай в литаври вдаре довиш,
Хай заграють сурмачі —
Сутим золотом засяють
Корогви і пірначі.

Де старшина, де клейноди?
 Нащо клик войовний стих?
 Чом не плине по майдану
 Лава лицарів твоїх?»⁵

Висвітлюючи питання про зброю і одяг козаків, використовую археологічні матеріали з особистої колекції (козацька шабля, гудзики, кулі, кресало), репродукції портретів того часу, наприклад, «Брати Шияни»⁶.

Один з учнів розповідає, що на початку XVII ст. сучасники змальовували козаків «обідранцями» й «жебраками». Однак з часом в їхньому житті сталося багато змін. У ході боїв з турками й панами козаки брали здобич — шуби, жупани, сорочки, чоботи. Похідний одяг у них був дуже бідним (форми, в сучасному її розумінні, козаки не мали), але домашній парадний — дуже багатий і розкішний: «Бувало, щороку приїжджали запорожці у Смілу на ярмарок, чоловік по дванадцять, по тринадцять. Вивдягані такі, що, Боже, твоя воля! Золото й срібло! Шапка на запорожцеві оксамитна, червона з кутами, а околиця завширшки зо три пальці, сіра чи чорна; згори у нього жупан з найдорожчого червоного сукна, горить як вогонь, просто очі сліпить, а знизу — черкаська з вильотами, або синя, або голуба; штани сукняні сині, широкі — так і висять майже над носками чобіт, чоботи червоні і на ладунці золото чи срібло; навіть перев'язь вся в золоті — так і сяє»⁷.

Розповідаючи про козацьку зброю, перелічуємо, що козаки мали гармати чотирьох видів, рушниці, пістолі, списи й ратища, шаблі, келепи, ятагани, кинджали, ножі тощо, та ілюструємо все це малюнками.

Коли переходимо до військового мистецтва, діти розповідають, що козацьке військо складалося з піхоти й кінноти. В морських походах використовувалися «чайки». Є навіть історичні відомості, що запорожці використовували підводні човни⁸. Розглядаємо ілюстрацію § 12 підручника «Козацький табір на р. Солониці, 1596 р.» та розповідаємо про цей найпоширеніший вид бойового порядку. Пояснюю, що таке «маяки» та «фігури», а один з учнів розповідає про козацьку сторожу в степу за книгою «Савур-могила», де дуже образно змальовано цей момент⁹.

Розповідь про військово мистецтво козаків ілюструється репродукціями картин С. І. Васильківського «Козаки в степу» та Г. С. Крушевського «Тривога». Підкреслюю, що оборона кордонів, військові походи, визвольна боротьба — це не тільки слава, а й рубці на тілі від ран, або й смерть у бою, і пропоную роздивитися репродукцію з картини К. М. Ломикіна «Клятва Богдана Хмельницького над тілом вбитого козака».

Третій пункт плану про виникнення реєстрового козацтва розкривається на основі вже здобутих учнями знань в історичному музеї. Учні називають до 10 прізвищ гетьманів (Сагайдачний, Дорошенко, Мазепа, Полуботок, Хмельницький, Тетеря, Виговський, Вишневецький та ін.). Демонструю їхні портрети (вони вміщені в журналі «Україна» за 1990 р.)¹⁰.

Звертаю увагу на те, з якою метою польським урядом було створене реєстрове козацтво. Запитую, які привілеї мали реєстровці (якщо виникають труднощі, звертаємося до § 11 підручника). Пропоную подивитися картину В. О. Петухова «На заклик Богдана Хмельницького» й повідомляю, що іноді влада гетьмана поширювалася і на запорізьких козаків.

Висвітлюючи боротьбу козаків проти турок і татар, широко використовую українські народні пісні й думи. Змальовую жахливу картину руїни, яку залишали після себе ворожі орди.

Розповідаючи про те, що козаки захищали на півдні український народ від завойовників, звертаюся до вислову історика О. Вісковатова про те, що «закоренелые враги крымских, нагайских и кубанских та-

тар, а еще более турок, запорожцы постоянно подвигались против них на суше и на воде, совершая иногда плавания дальние и дела изумительной смелости»¹¹. Пропоную учням перелічити хоча б деякі походи славного козацтва (кілька учнів за О. Вісковатовим готували повідомлення): 1576 р.— біля гирла Дунаю; 1590 р.— спалили Трапезон і Синоп; 1605 р.— взяття Варни; 1613 р.— взяли Кафу (Феодосію); 1613—1614 рр.— походи по всьому Чорноморському узбережжі; 1615 р.— знищили підрозділ турецького флоту (6 галер та 20 невеликих човнів), підпалили Синоп; 1620—1625 рр.— тримали у страху населення Константинополя; 1629 р.— напад на турецьку столицю та ін.

Згадуємо українські пісні, в яких оспівуються боротьба проти турків, бойові дії козаків «Гей, по синьому морю», «Ой, на горі та й жінці жнуть», «В Цареграді на риночку», «Де Савур-могила, широка долина» та інші.

Часто козацькі походи були походами за здобиччю. Це можна проілюструвати віршем Я. Щоголева «Запорізький марш»:

«Ми прийшли до кошового,
Кажем: волю нам вволи;
Гей, немає ж в нас нічого,
Бо що й мали — пропили!
Загула козацька рада:
Батько волю нам вволив;
Й колихнулася громада
До кордону з куренів...»¹²

Та дуже часто запорожці і в таких походах визволяли своїх земляків з рабства, за що їм вічна слава й подяка від нащадків.

Важливим джерелом історичного пізнання є історичний документ. Весь клас робить аналіз уривку з відписки астраханських воевод у Посольський приказ про похід донців і запорожців на Чорне море у 1625 р.: «У нинішнім 1625 р. восени ходили на море донських козаків тисячі зо дві та з ними ж... на морі пристали в 300 стругах і 10 000 запорізьких черкас (козаків). І ті... донські козаки і запорізькі черкаси (козаки) ходили морем в суднах війною під турецькі міста і взяли турецьких три міста поморських: Трапезон, а інших міст назв не запам'ятали... І з моря донські козаки прийшли на Дон до себе в містечка. А після них скоро прийшли на Дон до козаків з моря ж запорізьких черкас (козаків) з 500 чоловік і зазимували в козаків на Дону». Учням можна поставити такі запитання: 1. Як характеризуються в документі спільні дії донців та запорожців? 2. Проти кого були спрямовані походи? 3. Назвіть інші відомі вам приклади бойового єднання козацтва¹³.

Потім один з учнів розповідає про Азовське сидіння 1637—1642 рр. (матеріал для цього повідомлення є в № 9 «Українського історичного журналу» за 1990 р. на с. 139—140).

Розглядаючи міжнародний аспект, розповідаємо про Хотинську битву — яскравий, але не поодинокий епізод, коли українські козаки виконували історичну місію захисників Європи. Збройні сутички з турецькими й татарськими полчищами точилися протягом досить тривалого часу. Проте найбільшого загострення ця боротьба досягла в ході Хотинської битви 1621 р. Майже півмільйонна турецька армія на чолі із султаном Османом II влітку переправилася через Дунай і зупинилася поблизу Білгорода. Над Річчю Посполитою нависла смертельна небезпека. Король Сигизмунд III, як це траплялося й раніше, знову звернувся до українських козаків. На раді в урочищі Суха Діброва козаки прийняли рішення виступити назустріч Осману II. 40-тисячне військо під керівництвом Я. Бородавки перейшло на територію Молдавії й досить швидко вступило у бій з передовими загонами турецької армії.

Основні події розгорнулися у вересні 1621 р. під Хотином. Коронне військо розташувалося поблизу фортеці, готуючись до зустрічі з противником. 1 вересня до Хотина підійшли й козаки під керівництвом

Бородавки. Згодом туди ж прибув П. Сагайдачний. Він звинуватив Бородавку в нерішучості й наказав стратити його, а сам очолив війсьсько, зайнявши оборону на лівому фланзі польського табору. Протягом місяця тривали кровопролитні бої під Хотином. Завдяки стійкості й відвазі козаків турецькі полчища зазнали великих втрат, що змусило султана розпочати переговори з польським гетьманом С. Любомирським. Крах експансіоністських планів Османа II щодо центральноєвропейських країн вплинув на становище самої Османської імперії, наблизивши час її занепаду¹⁴.

Далі розповідаю легенду. В одному важкому кримському поході І. Сірко визволив тисячі українців й повів їх додому. Та колишні раби, які трохи налагодили свій побут у неволі, змучені переходом, не захотіли міняти синицю в жмені на журавля у небі. І Сірко, який втратив у бою багатьох побратимів, гукнув: «Хто не хоче вертатися на рідну землю — стій тут!». 2 тис. чоловіків і жінок лишилися стояти. Тоді козацька лава за командою кошового отамана вирубала нещасних до останнього. Чорною долиною зветься з того часу це місце у Криму.

Включаю магнітофонний запис думи про цей епізод «Із полону, з усього Криму...».

Нагадую «молодикам» та всім «подорожуючим по Січі», що настав час для «найтяжчого випробування». Роздаю картки двох варіантів (для закріплення понять, які подавалися на уроці).

Знайшовши відповідь у колонці праворуч, дайте визначення поданим історичним поняттям:

I варіант

1. Фігура.	1. Центр запорізького козацтва.
2. Козак.	2. Гетьманський указ, розпорядження.
3. Січ.	3. Бідне козацтво на Січі.
4. Універсал.	4. Вільна людина, воїн.
5. Голота.	5. Орган управління Січчю.
6. Курінний.	6. Засіб для подання сигналу тривоги.
7. Кіш.	7. Старший куреня.

II варіант

1. Рада.	1. Житло і військова одиниця запорожців.
2. Засіка.	2. Список козаків.
3. Курінь.	3. Козацьке укріплення з возів та рову.
4. Реєстр.	4. Найвищий орган влади на Запоріжжі.
5. Табір.	5. Козацький воєначальник.
6. Чайка.	6. Козацьке укріплене поселення.
7. Гетьман.	7. Козацький човен.

Робота розрахована на 4—5 хвилин, після чого 2 «молодики» перевіряють правильність її виконання, а ми згадуємо думки Д. Яворницького та В. Ключевського, які були наведені на початку уроку, та намагаємось зробити висновки: Що ж являли собою Запорізька Січ, козацтво? В чому полягало їх значення для України в XV—XVIII ст. та чим воно буде для неї в майбутньому? Необов'язково одразу робити всі висновки. Можна запропонувати учням поміркувати над ними вдома, а на наступних уроках (матеріал дозволяє це зробити) знову повернутися до того ж питання.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. Як козаки воювали: історичні розповіді про запорізьке козацтво.— Дніпропетровськ, 1990; В. А. Смолій, О. І. Гуржій. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн.— 1990.— № 10; Українське козацтво: сучасний стан та перспек-

- тиви дослідження проблеми (матеріали «Круглого столу») // Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; Відповіді на запитання читачів «Українського історичного журналу» // Укр. іст. журн. — 1990. — № 9; В. А. С м о л і й. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5; О. А п а н о в и ч. Культура козацтва // Українська культура. — 1991. — № 1; О. А п а н о в и ч. Європейська слава козацтва // Літ. Україна. — 1991. — 3 жовт.
2. Д. Яворницький. Історія запорізьких козаків.— Львів, 1990.—Т. 1.—С. 11.
  3. В. Ключевский. Курс русской истории.—СПб., 1917.—Ч. III.—С. 142.
  4. Д. Яворницький. Назв. праця.—С. 116.
  5. Я. Щоголів. Вибране. — К., 1971. — С. 77.
  6. П. Белецкий. Украинская портретная живопись XVII—XVIII ст.— Л., 1981.—С. 125, 127.
  7. Д. Яворницький. Назв. праця.—С. 161, 162.
  8. О. А п а н о в и ч. Козацька республіка // Пам'ятки України. — 1989. — № 3. С. 24.
  9. Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини.—К., 1990.—С. 67—68.
  10. «Україна». — 1990. — № 1, 5, 10, 14, 21, 26, 33, 38.
  11. А. Висковатов. Обзор морских походов русских и мореходства их вообще до исхода XVII ст.— М., 1946.—С. 61.
  12. Я. Щоголів. Вибране.—С. 107.
  13. В. М. Заруба. Дидактичний матеріал з історії Української РСР (8—9 класи). — К., 1990. — С. 33.
  14. Історія України в запитаннях та відповідях. — К., 1989. — С. 16.

Одержано 08.04.91.

Предлагается нетрадиционный план урока, разработанного учительницей киевской средней школы № 162 с использованием трудов выдающихся историков, произведений художественной литературы и изобразительного искусства, археологических материалов, украинских народных дум, песен, легенд и т. д.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

В. М. Ричка (Київ)

Шлюб і подружнє життя у Київській Русі

У статті зроблено спробу відтворити повсякденне життя середньовічної людини, зокрема, показати такий його бік, як шлюб та сім'я. На основі першоджерел розповідається про етику сімейних стосунків, норми сексуальної поведінки у давньоруському суспільстві тощо.

Побут і звичаї людності Київської Русі губляться в стрімкому плині яскравих подій і явищ давньоруської історії. Проте саме вони визначали основний зміст повсякденного життя середньовічної людини. Тому зрозуміло, що без осягнення найрізноманітніших сторін його укладу, зокрема і таких інтимних, як шлюб та сім'я, годі повно відтворити виткане століттями полотно історичного буття давньоруського феодального суспільства.

Як відомо, у східних слов'ян напередодні утворення Давньоруської держави головною формою суспільної організації були союзи племен та племінні княжіння. Кожне з цих утворень являло собою окрему етнічну групу з визначеною територією та властивими їй елементами культури, побуту і звичаїв. Основу внутрішньої соціально-економічної системи організації племінних союзів становила сільська община. Вона складалася з одного-двох чи більше селищ — «гнізд» споріднених поселень, на яких проживало кілька великих патріархальних сімей. Велика сім'я — «рід»* — була самостійним господарчим утворенням, яке об'єднувало три покоління: батьків, їхніх одружених синів та онуків. Такий великий шлюбно-родинний колектив з притаманними для нього виробничими і адміністративними функціями утворював основу (ядро) внутрішньої суспільної організації східного слов'янства в епоху родоплемінного ладу.

Дальший соціально-економічний розвиток східного слов'янства створював передумови для зародження соціальної нерівності, розпаду господарчих зв'язків великих і виділення малих сімей як окремих виробничих колективів. До їхнього складу входили об'єднані одним житлом батьки та їхні неодружені діти. Матеріали археологічних досліджень східнослов'янських поселень V—VIII ст. засвідчують закріплення орних ділянок за окремими господарствами — «димами», що особливо помітно для VIII ст.¹ Про поступовий перехід від родового колективу до окремої сім'ї — «диму», посилення господарчої самостійності останньої, зокрема про наявність у східних слов'ян внутрішньоплемінного оподаткування «від диму», повідомляють також літописи.

Ці два стадіально відмінні типи сімей, що склалися у надрах східнослов'янського суспільства, співіснували і в давньоруську епоху. Проте основною виробничою спільністю тоді вже стала мала сім'я.

* Необхідно зауважити, що термін «рід» на сторінках писемних пам'яток Київської Русі виступає також і в інших значеннях. Про багатозначність цього слова та його еволюцію у давньоруській книжності див.: Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси.— Л., 1986.— С. 24—34.

¹ Кравченко Н. М. К изучению общины у славян Восточной Европы (по материалам раскопок многослойного поселения Обухов II) // Тезисы докладов сов. делегации на V Междунар. конгрессе славян. археологии.— М., 1985.— С. 31.

яка наприкінці XI ст. витіснила у цьому відношенні велику². Втративши свою господарчу і юридичну єдність, остання, однак, не відійшла назавсім у минуле. Вона продовжувала своє існування у формі своєрідної політичної та ідеологічної спільності малих сімей³.

Внутрішня структура сім'ї, а також сам шлюб та норми подружнього життя у східнослов'янському суспільстві склалися і еволюціонували на основі місцевих культурних традицій. Шлюбно-сімейні відносини регулювалися виробленими у взаємодії сімейних колективів та органів публічної влади правовими звичаями. Поширеною формою шлюбу було тоді так зване «викрадання» нареченої. Змальовуючи побут і звичай східного слов'янства напередодні об'єднання його у порівняно єдину Давньоруську державу, київський літописець XII ст. вказував на те, що у багатьох з відомих йому слов'янських племен відбувалися «...игрища межю селы, схожахуся на игрища, на плясанье и на вся бесовская песни, и ту умыкаху жены себе, с нею же кто съвещашеся»⁴. Іншою архаїчною формою шлюбу було урочисте «приведення» відданиці у домівку нареченого. Подібний звичай побутував, зокрема, у полян: «Не хожаше зять по невесту, но приводяху вечерь, а завтра ношаху по ней, что владуче»⁵.

Із запровадженням християнства наприкінці X ст. шлюб і сім'я стали об'єктом особливої уваги з боку церкви, під впливом якої ці суспільні інститути розвивалися у майбутньому. Пристосовуючись до конкретно-історичних умов ранньосередньовічної Русі і шукаючи ефективних засобів до утвердження свого панування у феодальному суспільстві, вона прагнула підкорити своєму впливу насамперед повсякденне життя християнина.

Збагачена багатовіковим досвідом і традиціями християнська церква мала у своєму розпорядженні цілий арсенал засобів індивідуального впливу на людей. Одним з них стала впроваджувана нею практика покаяння і сповіді. Згідно з християнським віровченням покаяння — це «врачество души», очищення її від скверни. У пам'ятці XIII ст. так званому «Повчанні духовника сповідникам» зазначається, що «покаяние же не ино что есть, но воздыхание и слезы и труд, и еже заирати себе и смерити душу свою постем и бдением и молитвою»⁶. Важливо підкреслити, що вже в XI ст. церковні ієрархи настійно вимагали «мужеви с женою ... каятися у единого отца»⁷. Це відкривало перед духовенством можливість проникнути у найпотаємніші глибини життя давньоруської сім'ї. Порівнюючи таїнство покаяння з найтоншим зондом, прокинутим у найменшу клітину давньоруського суспільства, відомий дослідник Б. О. Романов справедливо зауважував: «Якби церква цілковито опанувала цим знаряддям, феодальне суспільство опинилося б справді міцно в її руках»⁸. У житейських і сімейних справах церква керувалася біблійними правилами, апостольськими і соборними роз'ясненнями, настановами її авторитетних зверхників.

² Свердлов М. Б. Семья и община в Древней Руси // История СССР.— 1981.— № 3.— С. 102.

³ Шапов Я. Н. Большая и малая семья на Руси в VIII—XIII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств.— Киев, 1972.— С. 191—193; Шапов Я. Н. О функциях общины в Древней Руси // Общество и государство феодальной России.— М., 1975.— С. 15.

⁴ Повесть временных лет / Под ред. и с предисл. В. П. Адриановой-Перетц.— М.; Л., 1950.— Ч. 1.— С. 15.

⁵ Там же.— С. 14—15.

⁶ Памятники древнерусского канонического права XI—XV вв.— СПб., 1908.— Ч. 1: Русская историческая библиотека: 2-е изд.— Т. 6.— № 10.— Стлп. 122 (далі — РИБ).

⁷ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины / Изд. под. Смирнов С. И. // Чтения в обществе истории и древностей российских.— СПб., 1912.— Кн. 3.— XIX, 22.— С. 117.

⁸ Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси: (историко-бытовые очерки XI—XIII вв.).— Л., 1966.— С. 173.

Крім привнесених церквою у життя давньоруського суспільства норм канонічного права з притаманною для нього системою епітимійних покарань, на Русі було створено широку церковну юрисдикцію. Як довів Я. М. Шапов, вона охоплювала три великі аспекти: судочинство у певних справах над усім християнським населенням країни, право чинити суд над деякими групами цього населення (так звані церковні люди) у всіх справах та судову владу над населенням, яке проживало на землях, що знаходилися у феодалній власності церковних організацій⁹. Внаслідок розмежування сфер компетенції між світськими органами державної влади і церквою у віданні останньої опинилося, зокрема, і право здійснювати судочинство у шлюбних та сімейних справах.

Формування норм шлюбного і сімейного права у Київській Русі відбувалося на основі взаємодії місцевих правових звичаїв і привнесених церквою християнських¹⁰. Їх узаконення належить до середини XI ст. Зафіксовані у законодавчому кодексі князя Ярослава Мудрого («Устав князя Ярослава о церковных судах»), а пізніше й в інших зводах, вони своєрідно акумулювали багатовіковий досвід суспільного буття східного слов'янства. Давньоруське законодавство, на відміну від громадянського і сімейного права візантійських законодавчих зводів, таких, наприклад, як Еклога (VIII ст.) та Прохірон (IX ст.), якими за певні порушення передбачалися смертна кара чи покалічення, зберігало давньоруську систему покарань у вигляді грошових штрафів на користь єпископа.

Церква закріпила за собою насамперед монопольне право на утвердження шлюбу. Стаття 2 Устава князя Ярослава передбачала суворі норми покарання за «викрадення» нареченої з метою нецерковного, язичницького шлюбу з нею: «Аже кто умчить девку или насилить, аже боярская дчи, за сором ей 5 гривен золота, а епископу 5 гривен золота; а менших бояр гривна золота, а епископу гривна золота; добрых людей за сором 5 гривен серебра, а епископу 5 гривен серебра; а на умычницах по гривне серебра, а князь казнить их»¹¹. Незважаючи на високі розміри грошових стягнень, що накладалися за недотримання церковної форми шлюбу, це нововведення дуже повільно приживалося серед населення Київської Русі. Церковний обряд вінчання поволі поширювався переважно тільки у середовищі можновладців. Як засвідчують канонічні відповіді митрополита Іоанна II, датовані 80-ми роками XII ст., «...не бывает на простых людех благословенье и венчанье, но бояром токмо и князем венчаться; простым же людем, яко и меньшице поймають жены своя с плясаньем и гуденьем и плесканьем»¹². Церква наполегливо домагалася викоренення стародавніх весільних звичаїв. У численних канонічних настановах та «заповідях» церковні ієрархи повчали, що «...без венчания жен не поимати никомуж, ни богат, ни убог, ни нищъ ни работен. Без венчания бо женитба незаконна есть и неблагословена и нечиста»¹³.

Проте язичницькі форми шлюбу, зокрема переважно у віддалених від великих центрів сільських місцевостях, зберігалися протягом усього давньоруського періоду. У XIII ст. народні весільні звичаї побутували, наприклад, у Новгородській землі. Так, у настановах владимирського собору 1274 р. вказувалося, що «в пределах новгородских невесты водять к воде. И ныне не велим тому тако быти; аще ли, то прокли-

⁹ Шапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв.— М., 1989.— С. 98—99; Русское православие: веки истории.— М., 1989.— С. 31—40.

¹⁰ Шапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси // Вопр. истории.— 1970.— № 10.— С. 216.

¹¹ Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. / Изд. подг. Я. Н. Шапов.— М., 1976.— С. 110.

¹² РИБ.— Т. 6.— № 1.— Ствп. 18.

¹³ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, XIX, 11.— С. 14.

нати повелеваем»¹⁴. Не були поодинокими подібні випадки і в пізніший період середньовічної історії.

Наштовхуючись у судовій практиці на справи про розлучення подружжя, шлюбний союз якого укладався за язичницькими звичаями, церква змушена була визнавати законність невінчального шлюбу. Це, хай і побічно, підтверджує стаття 17 Короткої редакції Устава Ярослава, що передбачала покарання не тільки за розрив церковного, а і язичницького шлюбів. Щоправда, розмір грошових стягнень в останньому випадку був удвічі меншим: «Аже муж с женою по свое воли распустится, епископу 12 гривен, а буде не венчальныи, епископу 6 гривен»¹⁵. У пам'ятках канонічного походження містяться настанови вищих церковних ієрархів, за якими дозволялося вінчати у церкві подружжя, що утворилось шляхом язичницького шлюбу і у якого вже навіть були діти. Наприклад, у «Повчанні» новгородського архієпископа Іллі 1166 р. зазначається між іншим: «Аже кто покается у вас, ти будеть не венчался с женою, но любо будеть в вечере привел, или умчал, или положил девку жене, любо съблялся, то не можете того тако оставити, но испытавше добро, оже хочеть ю водити жене, въведше в церковь, венчайте же, аче и с детми»¹⁶. Отже, церква змушена була миритися з реаліями давньоруського життя й знаходити компромісні шляхи розв'язання проблем, що в ньому виникали.

У своїх поглядах на шлюб та подружнє життя церква керувалася нормами християнської моралі. Вони були спрямовані на укорінення в свідомості людей святості шлюбу, його непорушності, подружньої вірності та любові. Як справедливо зазначає Н. Л. Пушкарьова, основну увагу церковні ієрархи звертали на духовний бік шлюбного союзу — у подружню любов вони намагалися внести раціональний сенс, зв'язуючи її з любов'ю до бога¹⁷. В такий спосіб церква намагалася забезпечити своє панування над широкими верствами населення давньоруського феодального суспільства. Прищеплюючи у сімейному побуті морально-етичні основи християнського віровчення, вона об'єктивно сприяла зміцненню кожної окремої сім'ї та тривкості шлюбу.

Відповідно до існуючих вимог канонічного права, вироблених церквою, заборонялося брати шлюб людям, близьким за ступенем породження до шостого коліна. Інакше кажучи, одружитися між собою могли брат з сестрою у четвертих¹⁸. Крім того, двом братам чи сестрам не дозволялося одружуватися з особами, що були дітьми одних батьків. Про подібний випадок, зокрема, йдеться в пам'ятці, виникнення якої пов'язують з іменем митрополита Георгія (70-ті роки XI ст.)¹⁹ — так званій «Заповіді ко исповедающимся сыном и дочерем»: «Аще кто зоветь попа на венчанье брачное: услышит же брак законопреступен блудъмешение сиречь сестру умршея жены хотяша прияти (виділено нами.— Авт.) или... приношение принести сътворить. Аще услышит поп, безаконен брак и речет предо всеми «безаконен есть брак» не подобает ему причащати чюжем гресе»²⁰. Ці вимоги

¹⁴ РИБ.— Т. 6.— № 6.— Ствп. 99.

¹⁵ Древнерусские княжеские уставы.— С. 112.

¹⁶ РИБ.— Т. 6.— Доп. № 2.— Ствп. 367.

¹⁷ Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси.— М., 1989.— С. 88; Див.: Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, XXXVI.— С. 179; XLVб.— С. 214.

¹⁸ Див.: Роспись степеней родства и свойства, в которых брак запрещен или дозволен // Павлов А. С. 50-я глава Кормчей книги как исторический и практический источник русского брачного права.— М., 1887.— Прил. II.— С. 332—340; РИБ.— Т. 6.— № 14.— Ствп. 143—144.

¹⁹ Пихоя Р. Г. Возникновение памятников покаянной дисциплины Древней Руси в XI в. // Античная древность и средние века: Проблемы идеологии и культуры.— Свердловск, 1987.— С. 81, 84.

²⁰ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины. XIX, 149—150.— С. 129.

були, очевидно, запозичені з візантійського законодавчого досвіду²¹. Щоправда, там за подібні порушення винуватці каралися канчуками, а на Русі — грошовими штрафами.

У Київській Русі, як і в інших країнах середньовічного світу, одружувалися досить рано: чоловіки у 15-річному, а жінки — у 13-14-річному віці. Втім нерідко шлюби виникали ще раніше, особливо коли між родинами можновладців укладалися династичні матрімоніальні угоди або виявлялося, що дівчину раніше строку позбавлено незайманості. Подібну ситуацію змальовує, наприклад, пам'ятка канонічного походження Правило «Аще двоеженец»: «Аще кто девицю растлить преже возраста 13 лет, аще же поиметь ю (тобто одружиться з нею.— Авт.), несть греха. Аще ли не поймае кається о безумьи, 3 лет епитимьи. Аще ли не кається ни поиметь ея, казнить градским законом: отяти полимения и дати и девице той за срам»²².

Церква забороняла укладати шлюби з представниками інших конфесій. Митрополит Іоанн II у 80-х роках XII ст., зокрема, застерігав: «Иже дщерь благовернаго князя даяти за мужъ во ину страну, идеже служат опресноки и ськвеноеденью не отметаються, недостойно зело и неподобно правоверным се творити своим детем сочтание»²³. Порушників цієї настанови чекало суворе покарання. Так, статтею 19-ю Просторої редакції Уставу Ярослава зв'язок руської жінки з іновірцями карався насильницьким постриженням її у черниці та грошовим штрафом на користь митрополита: «Аще жидовин или бесерменин будет с рускою, на иноязычницех митрополиту 50 гривен, а рускую поняти в дом церковный»²⁴.

Пам'ятки канонічного походження свідчать, що за подібні гріхи винуватців відлучали від церкви. В одному з номоканонів XIV ст., наприклад, зазначається: «А женящийся на иноверных дщеря и сыны таковыя да отлучатся лета 5. Такожде же и попове иже венчаваять таковых и ти да отлучатся лета три вне церкви»²⁵. Зауважимо, однак, що ці заборони не поширювалися на великокнязівські родини, члени яких досить часто укладали шлюбні угоди з представниками правлячих династій зарубіжних країн.

Феодално-корпоративний характер давньоруського суспільства унеможлилював шлюби між людьми, що належали до різних соціальних станів. Щоправда, у законодавчих кодексах Київської Русі правові норми, які б чинили перепони для таких шлюбів, не відклалися. Однак церква відмовлялася освячувати, наприклад, шлюби можновладців з дівчатами, що походили з інших суспільних верств. Коли ж такий шлюб, хай і неформально, укладався, то в подібних випадках селянки чи холопки ставали наложницями й називались «меншицями» або «другою» дружиною феодала²⁶. Стаття 17-та Просторої редакції Уставу Ярослава велить: «Аще кто иметь две жены водити, митрополиту 20 гривен, а которая подлегла, тую пояти в дом церковный, а первую жену держати по закону. Имет ли лихо ея держати казньою казнити»²⁷. Отже, церква захищала першу дружину. Боронила вона її і від зневажливого слова: «Аще кто зовет чужую жену блядию, а будет боярская жена великих бояр, за сором 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота, а князь казнить; а будет менших бояр —

²¹ Эклога: Византийский законодательный свод VIII века / Вступ. статья, перевод, комментарий Е. Э. Липшиц.— М., 1965.— Тит. II.— Ст. 2.— С. 45.

²² Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, XI, 12.— С. 66.

²³ РИБ.— Т. 6.— № 1.— Ствп. 7.

²⁴ Древнерусские княжеские уставы.— С. 88.

²⁵ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, XXV, 23.— С. 146.

²⁶ Шапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси.— С. 217.

²⁷ Древнерусские княжеские уставы.— С. 87.

3 гривны золота, а митрополиту рубль; селенце — 60 резан, а митрополиту 3 гривны»²⁸.

Багатожонство не було популярним на Русі, а охоплювало лише верхні прошарки панівного класу, передусім, князівське середовище²⁹. Втім це явище засуджувалося і в ньому. Згадаймо, наприклад, невдоволення галицьких бояр позашлюбною пристрастю князя Ярослава Володимировича Осмомисла (1153—1187). Через його полюбовницю Настаську дружина Ярослава Ольга Юріївна виїхала із сином до Польщі. Пізніше бояри схопили Настаську і спалили.

Вільний селянин не міг одружитися на рабині без попередньої згоди на це її господаря. Вступаючи з нею до шлюбу, він також мав стати холопом. Рабиня ж діставала свободу, якщо господар її спокусив і вона народжувала дитину: «Аще кто с рабою своею блуд по нужи створить ти створить детищ да свободить робу ту»³⁰. Отже, церква певною мірою впливала на соціальну стратиграфію давньоруського феодального суспільства.

Коли ж ніщо не стояло на заваді створенню сім'ї, розпочиналася підготовка до вінчання. Цікавою у цьому плані є канонічна настанова XII ст.: «Аще кто хоцеть женитися, дабы ся охабил блуда 40 днии, или за 50, то венчал бы ся. И дати причащения има; аще и опитемья, да последь дати»³¹. Весілля передували заручини-змовини, які супроводжувалися святковим обідом в оселі батьків нареченої. Обов'язковою стравою на ньому був сир, який виносила до столу відданиця. Обрядом «краяння», тобто розрізання сиру і паляниці на шматки, своєрідно скріплювалася угода про шлюб молодих. Її недотримання з боку нареченого розглядалося як вияв зневаги до дівчини й каралося грошовим штрафом: «Про девку сыр краявши, за сором еи 3 гривны, а что потеряно, тое заплатити, а митрополиту 6 гривен, а князь казнит»³². Суспільство було зацікавлене в тому, щоб дівчина вийшла заміж, оскільки за нормами давньоруського законодавства вона була позбавлена права на спадщину по смерті своїх батьків. Не випадково закон передбачав і відповідальність останніх, коли дочка не виходила заміж, тобто змушував їх потурбуватися завчасно про долю дітей. Стаття 7-ма Просторої редакції Уставу Ярослава велить: «Аже девка засядет великих бояр, митрополиту 5 гривен золота, а менших бояр — гривна золота, а нарочитых людей — 12 гривен, а прости чад рубль»³³. Ось чому, відмовившись від привселюдно взятого зобов'язання одружитися з дівчиною, наречений фактично позбавляв її можливості виділитися з батьківської сім'ї.

На заручинах батьки молодих домовлялися про розміри посагу, визначали день весілля тощо. З кінця XIII ст. досягнуті умови домовленості вже фіксувалися шлюбною угодою (рядом), складанням якої займалися свати³⁴. Втім ця традиція, очевидно, з'явилася раніше, принаймні, вона могла побутувати серед панівної верхівки давньоруського суспільства. Ледь виразні її сліди простежуються в окремих списках Уставу Ярослава.

²⁸ Там же.— С. 88.

²⁹ Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси.— С. 201—202; Пушкарёва Н. Л. Женщины Древней Руси.— С. 92.

³⁰ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, VII⁶, 3.— С. 48.

³¹ РИБ.— Т. 6.— № 2.— Ствл. 57.

³² Древнерусские княжеские уставы.— С. 89.

³³ Там же.— С. 87. Нерідко батьки влаштовували шлюби своїх дітей, не питаючи на те їхньої згоди. Церква закривала на це очі. Але якщо такий шлюб призводив хлопця чи дівчину до самогубства, батьки несли відповідальність перед церковною владою: «Аже девка не восхочет замуж, а отець и мати силою дадут, а что сотворит над собою — отець и мати епископу вине, а исторъ има платити. Также и отрок». Див. ст. 24-ту Короткої редакції Уставу Ярослава (Древнерусские княжеские уставы.— С. 113).

³⁴ Пушкарёва Н. Л. Женщины Древней Руси.— С. 74.

Церква суворо стежила за неухильним дотриманням, попри всі непередбачені обставини життя, домовленостей про шлюб. Заручившись з дівчиною, хлопець, хай і примусом чи через інші причини, мав одружитися з нею: «Аще кто девицу обручену нужею иметь не лет же ему иная пояти, но ту имети жену»³⁵. Не можна було відвернути перспективу шлюбу заручених молодих людей і тоді, коли наречену зваблював інший. Незважаючи ні на що, вона мала стати дружиною того, хто заручився з нею: «Аще кто поимет девицу обручився с нею и потом прельстить ее ине некто и осквернить я хотя я взяти той неподобает не аще хошет паки прьвыи обрячник ея, тот и да возьмет я»³⁶.

Як бачимо, незбереження дівочої незайманості церковні канони не вважали перешкодою до укладення шлюбного союзу. За втрачену непорочність накладалася лише епітимія: «Аще девица погубле девство на венчание причащается с мужем, год за се епитемьи»³⁷. Інша річ, коли у незаміжньої жінки народжувалася дитина. У такому випадку її спостигала, за словами Я. М. Шапова, «громадянська смерть»³⁸, адже, відважившись на подібний вчинок, вона прирікала себе на ув'язнення до так званого «церковного дому» — закритої церковної установи монастирського типу. Стаття 5-та Просторої редакції Устава Ярослава так передає цю норму: «Аще же девка блядет или детяти добудет у отца, у матери или вдовою, обличивше, пояти ю в дом церковный»³⁹.

Вінчалися в часи найбільшого напливу людей до церкви, як правило, по обідні, одразу після літургії. Ця урочиста процедура відбувалася у головній частині християнського храму, поблизу вівтаря. Молоді стояли «пред церковными дверими мужь от десныя страна и жена от левыя». Потім священник брав «перстьни два злат и железный полагает на десной стране Святыя Трапезы... вышед пред церковные двери даеть обручаемым по единой свещи горящей, знаменовав по трижды главы их». Після благословенної молитви нареченому надівалася золота обручка, а молодій — залізна. Священик «сплетает десные их руки друг другу и глаголит: «Мир всем»⁴⁰.

Після вінчання звичайно влаштовувалася весільна учта, на яку запрошувався і священник. Весілля супроводжувалося народними обрядами і ритуалами. На Русі були поширеними, зокрема, звичаї розбування чоловіка, посипання нареченої хмелем тощо⁴¹. Нерідко під час весілля влаштовувалися військові турніри або просто кулачні бої. Останні часто закінчувалися трагічно для їх учасників. Подібні обрядові звичаї зафіксовані в статті 29-й Короткої редакції Устава Ярослава. В ній визначалося покарання винним у загибелі людей під час цієї забави: «Свадебное и сгородное бои и убийство, аже что учинится и душегубство, платят виру князю с владыкою наполю»⁴². Засуджуючи язичницькі ігрища і ритуали, церква відмовлялася ховати загиблих у таких турнірах людей поблизу християнського храму й творити над ними службу.

Відповідно до існуючих у Київській Русі церковноправових норм не дозволялося більше двох разів вступати до шлюбу. Священикам заборонялося благословляти такий союз. За порушення цієї настанови їм загрожувало відлучення від сану: «Иже 3-ю поял жену, и ерен бла-

³⁵ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, VII^a, 14.— С. 50.

³⁶ Там же, XXV, 25.— С. 146.

³⁷ Там же, XI, 18.— С. 68.

³⁸ Шапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси.— С. 218.

³⁹ Древнерусские княжеские уставы.— С. 87.

⁴⁰ Див.: Устав и чин обручению и венчанию царем и князем и всем христианином (из служебника XIV в. митрополита Киприана) // Горчаков М. О тайне супружества.— СПб., 1880.— Прил. IV.— С. 8—9.

⁴¹ Пушкарев А. Л. Женщины Древней Руси.— С. 78—80.

⁴² Древнерусские княжеские уставы.— С. 113.

гословил, ведая или неведая, да извержется»⁴³. Церковнослужителям заборонялося також відвідувати весільну учту двоєженця: «Поп да не ходитъ на брак ясти и пити женящегося вторую женою, зане покаяния требующа двоєженцю, что будетъ поп прилагаяся яди троєженца а не венчаны да отлучается»⁴⁴. Однак, незважаючи на те, що церква не визнавала законними третій і наступний шлюби, вони були, очевидно, досить поширеними у житті давньоруського суспільства. Канонічні настанови приписували священникам не приймати у порушників цього правила «просфори», а також накладати на них епітимію⁴⁵. У Візантії двоєженця карали батогами, а його другу дружину виганяли разом з прижитими нею дітьми⁴⁶.

Шлюбні узи церква проголошувала непорушними. Їх розривання допускалося лише у виняткових випадках і тільки після судового розгляду. Приводом для розлучення подружжя було, звичайно, перелюбство дружини. Цікаво, що подружжя невірність чоловіка не давала підстав для розлучення. Церковноправові норми розлучення, що увійшли до складу Просторої редакції Устава князя Ярослава, визнавали приводами для розлучення також тільки проступки дружини. Крім згаданого вже перелюбства, до них відносилися й такі провини: «услышит жена от иных людей, что думати на царя или на князя, а мужу своему не скажет... аще подумает жена на своего мужа или зелием, или инеми людми, или н мет, что ведати мужа еа хотя убити, а мужу своему не скажет. Аще без мужня слова имет с чужими людми ходити, или пити, или ясти, или опроче мужа своего спати... опроче мужа своего ходити по игрищам или в дни, или в нощи... оже жена на мужа наведет тати (злодіїв. — Авт.), велит покрасти, или сама покрадет»⁴⁷.

Пам'ятки канонічного права містять свідчення й про інші приводи для розлучення. Одним з них була фізична нездатність чоловіка до шлюбу: «Ожели мужь на жену свою не лазить без съвета, то жена невиновата, идучи от него»⁴⁸. Приводом для розлучення могли стати також матеріальні причини: «Яко не мочи мужю държати жены, или жена мужа, или долг много у мужа застанеть, а порты (одяг. — Авт.) ея грабити начнеть, или пропиваетъ»⁴⁹. Життя створювало безліч ситуацій, через які сім'я розпадалася.

Самочинне розривання шлюбу не допускалося. Якщо чоловік залишав сім'ю і створював нову, не освячену церквою, такий шлюб не визнавався, а чоловіка того змушували повернутися до першої дружини: «Аже муж оженился иною женою, а с старою не распутится, митрополиту вина, молодую поняти в дом церковных, а с старою жити»⁵⁰. Якщо дружина покидала свого чоловіка і брала шлюб з іншим, останній також ніс відповідальність перед церковною владою. «Аже поидет жена от своего мужа за иными муж или имет блясти от мужа, ту жену поняти в дом церковныи, а новоженя в продажи митрополиту»⁵¹. Пам'ятки канонічного права походження приписували жінкам терпляче чекати «отшедшу мужу» й зберігати подружню вірність.

Для того щоб на законних підставах розірвати шлюб і створити нову сім'ю, чоловік мав бути добре забезпеченою людиною. Адже залишаючи дружину без достатніх на те приводів, він змушений був

⁴³ РИБ.— Т. 6.— № 1.— Ствп. 9.

⁴⁴ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, XLVIII, 40.— С. 244.

⁴⁵ Див.: Алмазов А. И. Тайная исповедь в православной восточной церкви.— Одесса, 1894.— Т. III.— Прил. С. 147; Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, II, 20.— С. 29; XIX, III.— С. 125.

⁴⁶ Эклога.— Тит. XVII.— Ст. 35.— С. 71.

⁴⁷ Древнерусские княжеские уставы.— С. 90.

⁴⁸ РИБ.— Т. 6.— № 2.— Ствп. 48.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Древнерусские княжеские уставы.— С. 87.

⁵¹ Там же.

виплатити їй велику матеріальну компенсацію, а також внести штраф на користь церковної влади. Розміри цих відрахувань залежали від соціального статусу подружжя: «Аще же пустить боярин жену великих бояр, за сором еи 300 гривен, а митрополиту 5 гривен золота, а менших бояр гривна золота, а митрополиту гривна золота; а нарочитых людии 2 рубля, а митрополиту 2 рубля; престои чади 12 гривен, а митрополиту 12 гривен, а князь казнить»⁵². В такий спосіб церква намагалася зберегти сім'ю, змусити одуматися й відтак утримати в ній годувальника. Опікуючись справами сім'ї і шлюбу, церква у Київській Русі взяла під свій контроль і норми сексуальної поведінки людей. Насамперед вона намагалася покласти край статевим зносинам між близькими родичами і свояками. Давньоруське законодавство, зокрема Устав князя Ярослава, містить ряд статей, що передбачають відповідальність за зв'язок («блудні») між братом і сестрою, батьком і дочкою, свекром і невісткою тощо. За подібні порушення винуватці каралися грошовими штрафами (їх розміри сягали від 12 до 40 гривень) та епітимією⁵³. Відлучення від церкви загрожувало тому, хто «с бесерменкою или с жидовкою блуд створить»⁵⁴, тобто вступить в інтимні стосунки з представниками нехристиянських віросповідань.

Основний зміст сповідних уставів та давньоруських пенітенціалів становлять саме питання про дотримання етики сексуальних зв'язків. Які ж відхилення від встановлених церквою морально-етичних норм інтимного життя розглядалися нею як найбільш небезпечні?

Насамперед це — розпуста. Церква вважала її найтяжчим з гріхів: «А всех же дел злых горшъ есть блуд: всяк бо грех проче тела есть, а блудем свое тело сквернить, тоя бо скверны»⁵⁵. Розпусник в очах церкви виглядав гірше язичника. Священники могли відлучити блудника від церкви й відмовити рідним такої людини у відправі над нею похоронного обряду. Втім то були здебільшого погрози, бо, слід думати, явище це було вельми поширеним серед різних соціальних верств населення Київської Русі.

Статеві зв'язки поза межами шлюбу церква вважала злочинними. У Візантії одружений чоловік за перелюбство отримував «для напущення» 12 ударів палицею, незважаючи на його соціальне походження та матеріальне становище. За зв'язок із заміжньою жінкою тамтешнім перелюбцям відрізали носи⁵⁶. У Київській Русі покарання за подібні вчинки були менш суворими. Стаття 8-ма Просторої редакції Уставу князя Ярослава відмовляє митрополиту у праві на отримання штрафу за подружню невірність чоловіка: «Аже муж от жены блядетъ, митрополиту нет кун, князь казнить»⁵⁷. Втім в окремих редакціях цього законодавчого кодексу передбачалися грошові штрафи на користь церковної влади за цю провину. У пам'ятках канонічного походження містяться свідчення про те, що на порушників цієї церковної настанови накладалися також піст і епітимія: «Аще мужь блудить от жены или жена от мужа, или холостын с мужатою женою, не ясти ни масла ни млека 40 дни, на 2 лет причастия не взяти, на год дары не имати, 40 дни егуанглия не целовати, говети 3 дни в нед; в понед; в среду, в пяток от мяса и млека и от инея»⁵⁸.

⁵² Там же.— С. 86—87.

⁵³ Древнерусские княжеские уставы.— Ст. 15, 16, 22—28.— С. 87—88; Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, II, 28.— С. 30; XI, 13.— С. 66; XIX, 144—145.— С. 128; Алмазов А. И. Тайная исповедь в православной восточной церкви.— Т. III.— Прил.— С. 153—154, 159 та ін.

⁵⁴ Древнерусские княжеские уставы.— С. 90.

⁵⁵ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины XI, 9.— С. 65.

⁵⁶ Эклога.— Тит. XVII.— Ст. 19, 27.— С. 69—70.

⁵⁷ Древнерусские княжеские уставы.— С. 87.

⁵⁸ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, XI, 9.— С. 65.

Чимала увага у давньоруських епітимійниках приділялася і проблемам сексуальних збочень. За нашими спостереженнями, у Київській Русі існували мало не всі відомі сучасній медицині їх варіанти. Проте у законодавчому кодексі відбилися тільки ті норми, що передбачали відповідальність за скотолозтво. Стаття 21-ша Просторої редакції Уставу князя Ярослава, зокрема, велить: «Аще ли кто с животиною блуд створит, митрополиту 12 гривен, а во опитемии и в казни»⁵⁹. У Візантії за таке порушення морально-етичних норм сексуальної поведінки людей оскопляли⁶⁰. Інші прояви сексуальної розбещеності або збочень, що мали місце у Київській Русі, каралися накладенням епітимій.

Церква несла в давньоруську сім'ю культуру фізіології статевих відносин. Так, вона вимагала утримуватися від зносин в окремі дні тижня, зокрема у п'ятницю, суботу і неділю, мотивуючи це тим, що «да аще зачнет или тать будеть или разбойник, или блудник»⁶¹. Подружжю заборонялося заходити у стосунки під час великих церковних свят — на великдень, у великий і успенський пости, від «м'ясного заговенья и до радуницы» тощо. Старання церковників у пропаганді заборон на статеві зносини між подружжям під час таких свят нерідко бували надмірними і не діставали підтримки у людей. Цікаву замальовку такої ситуації містить, наприклад, «Повчання» новгородського архієпископа Іллі (1166 р.): «А се слышал же есмь, оже друзии попы глаголять детем своим: «оли все говенье не лежите с женами, тьже дадим причастие», ть того нетуть. А вы, попове будуче, оже всхочете служити коли, ть чи на много дний отлучаетеся от попадий своих?... в своей бо жене нетуть греха»⁶². Поступаючись перед людською слабкістю, церква поступово пом'якшувала своє ставлення до недотримання статевої чистоти і зменшила кількість заборонених днів. Так, єпископи приписували «в говенье добро бы блюстися жены своея, но аще кто не может то 1-ю неделю и последнюю да съблюдется»⁶³. Після пологів дружини церква приписувала «не совокуплятися с нею мужу 40 днен. . Аще нетерпелив то 20 днен. Аще велми нетерпелив то 12 днен»⁶⁴. Цим самим церковні ієрархи намагалися зміцнити свій вплив над сферою внутрішньосімейних відносин й усунути приводи для подружньої зради.

Не можна уявити повноцінну сім'ю без дітей. Дітородіння на Русі всіляко заохочувалося. Так, церква опікувалася вагітними жінками, охороняючи, по можливості, їхнє здоров'я. «А егда во утробе кая жена носить младенець, не вели кланятися ей до земли, но токмо до пояса, аще и в великий пост. Мнози бо вережаются, до земли кланяяся и младенец измещуть»⁶⁵ — напучували священників вищі церковні ієрархи. Натомість ними різко засуджувалися спроби жінок перервати вагітність: «Всяка жена скажаючи в себе отроча душегубица наречется»⁶⁶. Суворі дисциплінарні покарання церква накладала на тих жінок, які з цією метою використовували зілля чи зверталися до послуг знахарок — баб-шептух: «Аще кая жена зелиа ради извержеть 3 лета да покается»⁶⁷.

Принагідно зауважимо, що послугами ворожок або «зелейниц» жінки користувалися і в інших випадках, наприклад, шукаючи поря-

⁵⁹ Древнерусские княжеские уставы.— С. 88.

⁶⁰ Эклога.— Тит. XVII.— Ст. 39.— С. 72.

⁶¹ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, II, 10. — С. 29; XIX, 108.— С. 125.

⁶² РИБ.— Т. 6.— Доп. № 2.— Ствп. 366.

⁶³ Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины, IV, 31.— С. 40.

⁶⁴ Там же, IX, 51.— С. 59.

⁶⁵ Там же, XIII⁶, 22.— С. 91.

⁶⁶ Там же, II, 7.— С. 28.

⁶⁷ Там же, XIX, 138.— С. 127.

тунку від непліддя або щоб привернути до себе увагу коханого чоловіка⁶⁸. Для останнього випадку годилися такі інгредієнти, як молоко, мед, коріння, піт, а також жіноче молоко⁶⁹. Приготовлений особливим чином відвар додавався чоловіку в страви. Іншим поширеним прийомом було давати йому випити води, якою жінки умивалися. На тих, хто у подібних випадках звертався за допомогою до знахарок, накладалася 6-денна епітимія.

Таким чином, об'єктивно церква зміцнювала давньоруську сім'ю, сприяла утвердженню моногамії, тривкості шлюбу і подружньої вірності. Втягнувши сім'ю в орбіту свого впливу, церква допомагала державі зміцнювати своє панування над масою залежного населення.

Одержано 03.04.91.

В статті предпринята попытка отобразить повседневную жизнь средневекового человека, в частности, показать такую ее сторону, как брак и семья. На основании первоисточников рассказывается об этике семейных отношений, нормах сексуального поведения в древнерусском обществе и т. д.

---

⁶⁸ Див.: Смирнов С. «Бабы богомерзкие» // Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому.— М., 1909.— С. 229—232.

⁶⁹ Алмазов А. И. Тайная исповедь в православной восточной церкви.— Т. III.— Прил.— С. 164, 168.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

В. М. Матях (Київ)

Біля витоків «Киевской старины»

(До 110-річчя виходу першого номера журналу)

Заснування історичного журналу «Киевская старина», перша книжка якого вийшла з друку в січні 1882 р., стало справжньою подією у науково-культурному житті України другої половини ХІХ ст. Як згадує син відомого українського історика О. М. Лазаревського, багатьом здавалося у той час, що видання цього журналу «є справа майже безнадійна. Місцевий, так би мовити, провінціальний журнал досить вузького, порівнюючи, змісту, присвячений дослідженням української історії, характеристичних особливостей українського світогляду, вироблених віками побутових стосунків на Україні, журнал, що не міг мати багатьох платних співробітників, ані широкого кола передплатників, що не одержував жодних дотацій і субсидій, розраховуючи лише на передплату, мусив незабаром зійти нанівець, або бути проковтнутим похмурою реакцією тих часів»¹. Але життя по-своєму скоригувало його долю. «Киевская старина» не тільки проіснувала чверть віку, ...але і залишила по собі невитравний слід, являючи своїми численними томами справжню багатющу енциклопедію української історії, української культури, українознавства, в чималому цілком актуальну і за теперішніх часів»².

Майже за 25 років існування (1882—1906 рр.) в історії журналу «Киевская старина» можна простежити кілька періодів, кожний з яких заслуговує на значну увагу. Та, безперечно, найбільш важливим з них є період створення «Киевской старины» й перших років її видання, який умовно окреслюється 1882—1887 рр., коли головним редактором був Ф. Г. Лебединцев. У той час вирішувалася не тільки доля майбутнього журналу, а й формувався його основний напрям, внутрішня структура та тематична спрямованість.

То ж як і за яких умов було створено цей часопис?

Ідея про заснування історичного наукового журналу у Києві визрівала в середовищі української науково-культурної громадськості вже з 30-х років минулого століття. Проте реалії суспільно-політичного життя України мало сприяли її практичному втіленню. Лише починаючи з другої половини ХІХ ст. ситуація почала дещо змінюватись. Значно зріс інтерес до національної історії українського народу, висвітлення найважливіших проблем якої знаходило місце на сторінках журналів «Русский архив», «Русская старина», «Чтения общества истории и древностей российских» та інших видань, що виходили у Москві та Петербурзі. В них поряд з російськими вченими активно співробітничали й українські дослідники. Однак цілком слушним було їх бажання мати свій друкований орган. Після закриття першого українського літературно-мистецького та суспільно-політичного журналу «Основа», який у 1861—1862 рр. видавався П. Кулішем та М. Костомаровим у Петербурзі, це питання знову гостро постало на порядок денний.

Навесні 1879 р. професор Київського університету В. Б. Антонович висловив припущення, що «в Петербурзі не відмовлять дати дозвіл на

---

¹ Лазаревський Г. Київська старовина: Спогади // Укр. література.— 1943.— № 7.— С. 97—98.

² Там же.— С. 98.

видання історичного наукового журналу, зрозуміло, виключно російською мовою, хоч і присвяченого місцевим інтересам»³.

Подробиці заснування цього журналу простежуються з листування його фундаторів В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського, Ф. Г. Лебединцева, П. Г. Лебединцева, П. І. Житецького та М. І. Петрова. Ці ж особи практично входили й до складу першої редакції часопису. Невеликий гурток, який вирішив «вести дело сообща»⁴, «вмів берегти свою таємницю від чужого, часто небезпечного в ті часи ока й вуха цензорів і жандармів»⁵. На його засіданнях вже на початку 1881 р. обговорювалася програма майбутнього журналу, бажана тематика статей, кандидатури співробітників та його назва. Після тривалих розмірковувань було відхилено проекти назв «Украинская старина», «Запорожская старина», «Украинский архив» тощо і вирішено назвати новий часопис «Киевская старина». Засновники журналу пояснювали свій вибір тим, що «Киев, помимо своей собственной истории, представляющей еще много не раскрытых и не прочтенных страниц, имеет широкое историко-этнографическое значение. Несмотря на разрозненность частей южно-русского народа и превратность своей собственной политической судьбы, он никогда не переставал быть средоточием духовной его жизни. Поэтому все, что жило одною с ним жизнью, тяготело к нему как к своему духовному центру, думало с ним одною общею мыслью и говорило одним языком, где и в каких условиях оно теперь ни очертилось бы, все это от устьев Днепра до берегов Буга и Немана, до верховьев Сана и подножия Карпат, имеет одну с Киевом историю, и все их прошлое является нам в одном, нераздельном образе киевской старины. Говоря так, мы устанавливаем смысл принятого для издания названия, определяем общее содержание издания...»⁶.

Цілком серйозно ініціатори створення журналу поставилися й до вибору кандидатури на посаду головного редактора-видавця. Спочатку таку пропозицію одержав кафедральний протоієрей Софійського собору Петро Гаврилович Лебединцев, людина, яка була добрим знавцем історії Києва і до того ж мала великий досвід видання та редагування «Киевских епархиальных ведомостей»⁷. Його популярність як науковця та суспільне становище відкривали можливість порівняно легко одержати від уряду дозвіл на видання нового журналу. Схвально ставлячись до ідеї заснування «Киевской старины», П. Г. Лебединцев, проте, відмовився від запропонованої посади, порекомендувавши замість себе свого молодшого брата Феофана Гавриловича. При цьому він зазначив, що «як для нас, так і для Петербурга» це «кандидат цілком відповідний»⁸. Члени установчого комітету схвально зустріли цю пропозицію. В листі до О. І. Ханенка О. М. Лазаревський писав: «Вы уже знаете о готовящейся родиться «Киевской старине». Издание задумано на солидных основаниях человеком очень серьезным»⁹.

Що ж являла собою ця людина? Син сільського священика на Звенигородщині (нині Городищенський р-н Черкаської обл.), історик церкви за фахом, Ф. Г. Лебединцев був особою широко освіченою,

³ Там же.— С. 108.

⁴ Лист Ф. Г. Лебединцева М. І. Петрову від 11 грудня 1882 р. // Україна.— 1928.— № 6.— С. 96.

⁵ Савченко Ф. В. Б. Лебединцев і перша редакція «Київської старини» (Листи В. Б. Антоновича до Ф. Г. Лебединцева, Ф. Г. Лебединцева до М. І. Петрова та інші) // Там же.— С. 84.

⁶ Цит.: за: Данилов В. В. Литературные поминки // Истор. вестник.— 1907.— № 7.— С. 206.

⁷ Див.: А. Л. Как основалась «Киевская старина» // Киевская старина.— 1897.— № 3.— С. 63—64.

⁸ Лазаревський Г. Назв. праця.— С. 109.

⁹ Шевелів Б. Листи О. М. Лазаревського до О. І. Ханенка // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського.— К., 1928.— Ч. 2.— С. 481.

розумною, натурою обдарованою та самобутньою, яка користувалася великою повагою серед сучасників. Маючи неабиякий літературний хист, він до того ж обладав певним науковим та редакторським досвідом. Закінчивши Київську духовну академію, Феофан Гаврилович довгий час працював викладачем у семінаріях. Зайнявши згодом посаду професора Київської духовної академії, Ф. Г. Лебединцев заснував і редагував у 1860—1863 рр. журнал «Руководство для сельских пастырей», надрукував ряд статей з місцевої історії та видав два томи матеріалів з історії православ'я на західній Україні у XVIII ст. Його перу належать книги «Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворський» та «Братства, їхня колишня і нинішня доля та значення». У 1865 р. Лебединцева було призначено директором шкіл у Царстві Польському. Вийшовши у 1881 р. (у віці 53-х років) у відставку, він всі свої сили, знання та енергію присвятив справі видання першого українського історичного журналу.

Уже на початку 1881 р. Ф. Г. Лебединцев порушив питання перед міністерством внутрішніх справ про отримання ним дозволу на видання і редагування у Києві історичного безцензурного журналу «Киевская старина». Одночасно О. М. Лазаревський звернувся до свого старшого брата В. М. Лазаревського — члена ради міністерства внутрішніх справ і ради головного управління у справах друку — з проханням прискорити хід цієї справи¹⁰. Тим часом редактора-видавця турбують питання підбору матеріалу для перших книжок часопису та залучення до роботи в ньому майбутніх співробітників. Йому вдалося згуртувати навколо журналу найкращих представників історичної наукової думки на Україні, відомих українських етнографів, літераторів, мовознавців. Насамперед до співробітництва в журналі були запрошені професори Київського університету та Київської духовної академії. Науково-літературну допомогу майбутньому журналу обіцяли В. Антонович, О. Лазаревський, А. Прахов, А. Петров, В. Тарновський. Феофан Гаврилович почав листування з бажаними для журналу авторами — українськими істориками В. Білозерським, А. Скальковським, О. Потєбнею, П. Єфименком та ін. Він намагається залучити до роботи у «Киевской старине» російських академіків О. М. Веселовського та О. М. Пипіна. Значну роль у роботі журналу відіграв історик народницького напрямку О. Левицький. Етнографія була представлена такими іменами, як М. Драгоманов, Ф. Волков, Ц. Нейман та ін. Багато праць на сторінках часопису опублікували філологи П. Житецький, М. Сумцов, М. Петров, В. Науменко. З «Киевской стариной» співробітничали такі прогресивні громадські діячі, як І. Франко, М. Коцюбинський, Ф. Рильський та ін. Навколо нового видання почали також гуртуватися молоді кадри дослідників.

Вже у 1881 р. О. Потєбня передав до редакції своє велике дослідження про українські колядки, а також ненадруковані твори Квітки-Основ'яненка, від І. Нечуя-Левицького надійшов великий нарис з історії побуту київського духовенства — повість «Старосвітські батюшки та матушки». Художник та професор А. Прахов пообіцяв підготувати матеріал про фрески Кирилівського монастиря у Києві. Велось інтенсивне листування з М. І. Костомаровим щодо його дозволу вмістити в журналі монографію «Мазепа». Однак Микола Іванович повідомив через В. Антоновича, що твір вже передано в редакцію журналу «Русская мысль», де його й було надруковано у 1882 р. Першого листопада П. Житецький написав Ф. Лебединцеву, що Костомаров пообіцяв дати для майбутнього журналу свою велику роботу «Последние дни Гетманщины». Поряд з дослідженнями до редакції надходили й унікальні джерельні матеріали. Характеризуючи тематичну наповненість редакційного портфеля, Ф. Г. Лебединцев в одному з листів писав: «В стать-

¹⁰ Лазаревський Г. Назв. праця.— С. 111.

ях скудости нет, а сырья очень ценного являются массы. С этой стороны журнал вполне обеспечен»¹¹.

27 серпня 1881 р. з Петербурга надійшов запит на ім'я київського генерал-губернатора Дрентельна, у якому з'ясовувалося його ставлення щодо можливості дати Ф. Лебединцеву дозвіл на видання у місті безцензурного журналу «Киевская старина». Відповідь була позитивною. Установчий комітет у складі В. Антоновича, О. Лазаревського, братів Лебединцевих та професора Київської духовної академії М. Петрова вже складав проспекти про видання «Киевской старины». Втім справа з отриманням офіційного дозволу з Петербурга затягувалася. Лебединцев писав у жовтні 1881 р. П. Житецькому: «Вас удивляет, может быть, что наша «Старина» доселе не объявилась. Но течение вещей таково, что скорее, кажется, можно попасть в тюрьму, чем доброе и полезное дело сделать»¹². Нарешті, у жовтні 1881 р., Ф. Г. Лебединцев отримав формальний дозвіл міністерства внутрішніх справ на заснування ним у Києві історичного журналу російською мовою. 23 жовтня він повідомляє П. Житецькому: «На днях будет генеральное собрание у меня сотрудников и разсуждение о том, чем и как начинать»¹³. Того ж дня він пише М. І. Костомарову: «Разрешение на «Старину» есть и она будет...»¹⁴. На жаль, не здійснилися надії засновників журналу обійти пильне око російської цензури. За 25 років існування «Киевской старины» цензори внесли неабияку «лепту» в її історію¹⁵. Цензурні утиски призвели до того, що багато матеріалів так і залишилось мертвим вантажем у редакційних запасниках. Часто, щоб обійти цензуру, статті друкувалися під псевдонімами та криптонімами. Зокрема, це стосується публікацій М. Драгоманова та Ф. Вовка, які перебували в еміграції.

За свідченням В. Науменка, видавництво часопису могло розпочатися за двох умов: по-перше, при наявності достатньої кількості передплатників і, по-друге, при матеріальній підтримці з боку деяких українських магнатів¹⁶. Сам Ф. Г. Лебединцев так описує заснування «Киевской старины»: «...Решено было образовать акционерный кружок, с привлечением в оный и посторонних денежных людей. Я искал их, получал обещания, составлял проекты... прошение было подано, разрешение получилось, надо было начинать. Явились случайные 500 р., я доложил своих и начал. Почему? Надежда на статьи не была утрачена. Оставалось их считать складочным капиталом. Подписка должна была определить, что с ним будет... Так я и начал вести, считая вкладчиком всякого, кто дал статью, не требуя сейчас и денег»¹⁷. Матеріальну базу «Киевской старины» становила частина коштів, яку через професора О. Ф. Кістяківського передав на розвиток української історичної науки В. Ф. Семиренко. Близько 3 тис. крб. виділив на видання журналу український поміщик та меценат Г. П. Галаган. За пропозицією О. М. Лазаревського авторам журналу передбачалася виплата гонорару у сумі 40—50 крб. за аркуш. Проте редакційний комітет працював в журналі фактично безкоштовно, переводячи свої гонорари у фонд підтримки видання.

20 січня 1882 р. київський окремих цензор Рафальський своїм підписом і штампом «благословив у світ першу книжку нового журналу».

¹¹ Житецький І. Перші роки «Київської старини» та М. І. Костомаров // Україна.— 1926.— Кн. 4.— С. 102.

¹² Там же.— С. 98.

¹³ Там же.— С. 100.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Див.: ЦНБ АН України, ВР, ф. II, оп. 4232, 4233, 4304—4313.

¹⁶ Житецький І. «Київська старина» за часи Ф. Лебединцева, 1882—1887 // Україна.— 1925.— Кн. 6.— С. 113—120.

¹⁷ Савченко Ф. Назв. праця.— С. 95.

¹⁸ Програма журналу «Киевская старина» // Киевская старина.— 1883.— № 1—4.

зміст якої становили праці його засновників: «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст.» В. Антоновича, «Южнорусские архиереи XVI—XVII в.» О. Левицького, «Люди Старой Малороссии (Лизогубы)» О. Лазаревського та статті і замітки інших авторів. Цей номер «Киевской старины» прикрашала відома фотокопія портрета Богдана Хмельницького з колекції музею В. Тарновського, що символізувало собою напрям нового видання. В програмі журналу повідомлялося, що в ньому будуть друкуватися самостійні дослідження з історії України, щоденники, записки, спогади, мемуари та біографії визначних діячів української історії, цінні історичні документи, описи археологічних пам'яток, «исчезающие древние напевы, незаписанные думы, сказки, легенды и пр.». В ній також зазначалося, що «Киевская старина» «по однородности ее целей с задачами местного исторического общества Нестора-летописца будет, согласно избранию этого общества, постоянным его органом, помещая у себя рефераты его членов, отвечающие программе и характеру журнала...»¹⁸. Характеризуючи значення нового видання, Ф. Г. Лебединцев підкреслював, що «Киевская старина» розробляє такі ж державні питання, як і Київська комісія для розгляду давніх актів, але «первую могут тысячи читать, а вторую разве десятки»¹⁹.

До складу редакції новоствореного журналу входили В. Антонович, О. Лазаревський, П. Житецький, О. Левицький, І. Малишевський, В. Тарновський, П. Лебединцев та ін. Першим її помешканням було приміщення в Троїцькому народному будинку на Бібіковському бульварі (нині б. Т. Шевченка). Пізніше редакція «Киевской старины» перетікала до двоповерхового будинку на Софійській площі (площа Б. Хмельницького). В цьому будинку відбувалися редакційні засідання. Тут же, на другому поверсі, мешкав її перший редактор-видавець Ф. Г. Лебединцев.

Значну роль у роботі редакції часопису в перші роки його існування відіграв В. Б. Антонович. Його перу належить ряд надрукованих в «Киевской старине» статей і заміток, зокрема: «Паны Ходаки — воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI—XVII ст.» (1882, № 2), «Уманский сотник Иван Гонта (1768 г.)» (1882, № 11), «Прилукский полковой ассаул Михайло Мовчан и его записная книга» (1885, № 1), «Несколько данных о землевладении в южной Украине в XV ст.» (1896, № 10) та ін., безліч рецензій. Будучи головою товариства Нестора-літописця, Антонович чимало сприяв популяризації журналу серед членів цього наукового об'єднання.

Біля витоків першого українського історичного журналу ми бачимо й таку яскраву постать, як О. М. Лазаревський. На час створення «Киевской старины» припадає й розквіт його наукової діяльності. На сторінках журналу Лазаревський опублікував такі праці, як «Запорожье в конце XVIII в.» (1889, № 12), «Из истории сел и селян Левобережной Малороссии» (1891, № 11), «Исторический очерк местности, составляющей Полтавский полк» (1903, № 4), «К истории сел и селян Левобережной Малороссии» (1891, № 1), «Судебная инквизиция в бывшей гетманщине» (1886, № 1) та ряд інших. Саме завдяки О. Лазаревському в «Киевской старине» в 1884—1886 рр. вперше була повністю опублікована така історична пам'ятка з історії України XVIII ст., як «Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко (1727—1753 гг.)». З 1888 р., зі зміною складу редакції, «Киевская старина» перейшла під його безпосередній вплив. Він залишався душею журналу та його фактичним керівником майже до своєї смерті у 1902 р.

Багато уваги надавали виданню й інші члени редакційного комітету. Та вся вага суто технічної редакційної роботи і вирішення складних фінансових справ «Киевской старины» основним тягарем на пер-

¹⁸ Житецький І. Перші роки «Київської старини»...— С. 115.

шому етапі існування часопису падала саме на плечі її головного редактора-видавця. «Усю свою працездатність застосував Лебединцев до цієї нової роботи», невтомно працюючи і як редактор, і як видавець, і як головний коректор, і як конторник, і як експедитор²⁰. З метою збору цікавих матеріалів для журналу він регулярно відвідував засідання історичного товариства Нестора-літописця. «Вот уже рыболов пришел выуживать статьи»,— жартували лектори, «...коли бачили, як Лебединцев з лукавою усмішкою проходить до свого місця за столом засідання вчених-дослідників»²¹. Його перу також належали всі редакційні статті, багато з яких з'являлося без підпису. За шість років він написав для «Киевской старины» безліч рецензій, заміток і невеликих нарисів, які не перевищували обсягу авторського аркушу. Всі свої праці він писав під псевдонімами, серед яких найчастіше зустрічалися К. Цибульський, Лобода, Кулюмбаш, Б. Д-р, Холмський Старожил, Холмський Братчик, Фратеркулус та ін.²² Сучасники згадують, що іноді в бесідах Лебединцев з властивим йому гумором казав: «А какого я сотрудника приобрел! (называлось одне з цих прізвищ). Да и плачу же я ему хорошо»²³.

Проте фінансовий бік справи залишав бажати кращого. Незважаючи на всі зусилля редактора-видавця, журнал залишався збитковим. Ф. Лебединцеву доводилося все більше набирати боргів, щоб якось продовжувати справу. Вже в кінці 1882 р. він писав Костомарову: «Иstekший год дал дефициту свыше 3-х тысяч. Я все свое отдал, часть прихватил и еще в долгу остался, если не вывезет нынешний год, я умыю руки пред народом...»²⁴. А в січні наступного року, описуючи тяжке фінансове становище, він скаржився: «Суворину и Шубинскому можно бы отвечать, что «не візьме чорт» Вашего «Исторического вестника», и «Киевская старина» никакая ему не соперница. Они богатые деньгами и подпискою, мы только теплым сочувствием... Другими словами, если бы я имел средства давать листов по 15 в месяц в книжке, заказывать приложения у Панемакера, употреблять самую лучшую бумагу и не только оплачивать, но даже заказывать статьи, не стеснясь размерами гонорара, тогда возможна была бы конкуренция. Теперь у меня 500 подписчиков, а у них, верно, тысячи две»²⁵.

Тісні стосунки склалися між редакцією «Киевской старины» та М. І. Костомаровим. В цьому журналі відомий вчений вперше вбачав видання, цілком присвячене відображенню близької йому історії українського народу та його побуту. З нетерпінням чекав він виходу перших книжок журналу. «От полноты души приношу вам благодарность за внимание, оказанное мне присылкою «Киевской старины»,— писав він Ф. Г. Лебединцеву.—...Что о ней можно сказать кроме похвалы и благодарности от имени науки! Выбор помещенных статей превосходен... Я уверен, что ваша «Старина» будет пользоваться достоюльственным уважением не только в Малороссии, но и в Великой Руси»²⁶.

Саме Костомарову належить перша схвальна рецензія на перші чотири книжки часопису, вміщена у 1882 р. в петербурзькій газеті «Новое время»²⁷. Особливу увагу в ній автор приділив статтям В. Ан-

²⁰ Лазаревський Г. Назв. праця // Укр. література.—1943.—№ 8—9.— С. 111.

²¹ Житецький І. Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Україна.—1929.—№ 1—2.— С. 28.

²² Див.: В. Г. К редакторской деятельности Ф. Г. Лебединцева // Киевская старина.—1888.—№ 5.— С. 65—66.

²³ Житецький І. «Київська старина» за часи Ф. Г. Лебединцева.— С. 115.

²⁴ Житецький І. Перші роки «Київської старини»...— С. 109.

²⁵ Там же.— С. 110.

²⁶ Данилов В. Матеріали для біографії Н. І. Костомарова // Україна.—1907.— Кн. 4.— С. 251.

²⁷ Див.: Костомаров Н. І. «Киевская старина». Ежемесячный исторический журнал. Кн. I—IV, 1882, К.: Рецензия // Новое время.—1882.— № 2212.

тоновича про Київ XIV—XVII ст., О. Лазаревського «Люди старой Малороссии» та «Щоденнику Освецима». Нарікання Костомарова викликали лише поганий шрифт та брошуровка журналу. «С Вашей легкой руки,— писав йому Ф. Г. Лебединцев, дякуючи за рецензію,— и другие хвалят «Старину». Великое спасибо всем, но сам я горюю, что многого и многого не достаёт. Хотелось бы систему ввести, некое направление создать, иное по преимуществу разрабатывать, как например сведения о хранилищах книг, бумаг, портретов и всяких предметов старины, чтобы все знали, где что находится и где что искать»²⁸. В кінці березня 1882 р. М. І. Костомаров надіслав до редакції «Киевской старины» і свою працю — «Поездка в Белую Церковь», яку було вміщено в п'ятій книжці журналу. В травні він передав для «Киевской старины» «Материалы для истории Колявщины или резни 1768 года» з своєю передмовою та замітку «Относится ли песня о взятии Азова к событиям XI века». В листопаді того ж року редакція одержала його статтю «П. А. Кулиш и его последняя литературная деятельность». 30 листопада Лебединцев надсилає до Петербурга листа, в якому, дякуючи Костомарову за надіслані твори, зазначає: «Брат Даниил пишет, что Вы уже пишете обзор «Киевской старины» для «Правительственного вестника». Пошли Вам, Господи, за то доброе здравие и многие лета, сим бо образом могут фонды «Старины» подняться и приложиться и лета живота»²⁹. Невдовзі, 14 грудня, така рецензія була надрукована в петербурзькій газеті³⁰. А вже через кілька днів Лебединцев писав її автору: «Имеются точные сведения, что «Киевскую старину» с появлением о ней рецензии в «Правительственном вестнике» стали считать благонадежною»³¹. В 1883 р. в «Киевской старине» були надруковані ще дві невеликі праці Костомарова — замітка «Словечко по поводу замечания о федеративном начале в древней Руси», що була написана на статтю Д. І. Багалія «Удельный период и его изучение», та рецензія на драму Старицького «Не судилось». В 1884 р. вже тяжко хворий вчений надрукував у журналі свою статтю «Из прожитых на Волыни дней», гонорар за яку перерахував на підтримку часопису.

Спочатку «Киевская старина» мала просту сіру обкладинку. З 1883 року її зовнішній вигляд змінився. Вільєтка нової обкладинки, на відміну від інших історичних журналів, була побудована не на алегоріях, що запозичувалися з давньої класичної міфології, а містила зображення українських кахлів, знайдених в м. Козельці Чернігівської губернії, які являли собою взірєць давнього українського кустарного промислу³². Дванадцять зображень, відібраних для вільєтки журналу з колекції О. М. Лазаревського, охоплювали період української історії від Київської Русі до Переяславської ради 1654 р. й були присвячені визначним військовим, політичним, побутовим або легендарним подіям. Пам'яткою старовинної каліграфії були й літери, взяті для заголовку видання: початкова «К» та всі літери малого шрифту запозичувалися з старовинного рукописного канівського ірмологіума* 1635 р. Інші літери були взяті з давніх гродських книг Волині та Поділля.

Як і раніше, Ф. Г. Лебединцев турбується про гідне поповнення редакційного портфеля. «Кроме помещенных в объявлении статей и материалов есть у меня много драгоценнейших вещей,— повідомляв він М. І. Костомарову,— а в числе их бумаги Сулим и Забел. Вообще,

²⁸ Житецький І. Перші роки «Київської старини»...— С. 109.

²⁹ Там же.— С. 107.

³⁰ Див.: «Киевская старина». Ежемесячный исторический журнал 1882 года // Правительственный вестник.— 1882.— № 276.

³¹ Житецький І. Перші роки «Київської старини»...— С. 109.

³² Див.: Объяснение вильєтки // Киевская старина.— 1883.— № 1; Кафельные памятники XVIII века (Посмертная записка М. Н. Александровича) // Киевская старина.— 1883.— № 1.— С. 211—213.

* Нотна книга в православному богослужінні.

истекший журнальный год показал, какие богатства нашей истории лежат нетронутыми. С разработкой их история должна получить другой колорит и дать иные выводы»³³. І далі додає: «В 83 году «Киевская старина», уповаю, будет значительно лучше. Добрые люди шлют отовсюду. Драгоценен акт допроса Герцику (подлинный) который я получил вчера от А. П. Барсукова... Вчера часть бумаг Григория Полетики получил, обещают и дальше. Жду также наверно отрывков Решетиловского архива от Ставровского. Хлопотал у Дрентельна о дозволении проникнуть в его архив... Хочу налечь на беллетристику, но не в ущерб науке, хочу и переводную с польского допустить»³⁴. У відповідь на це Костомаров порадив Лебединцеву підійти до вибору беллетристичних творів «с крайним разбором и предусмотрительностью», так, чтобы напечатание в «Киевской старине» было редкостью и служило патентом на художественное достоинство и вместе на значение для научного знания»³⁵.

Порівняно широкою була й географія розповсюдження «Киевской старины» — часопис передплачувався не тільки серед української громадськості, але й у Москві, Петербурзі, ряді російських губернських міст, а також за кордоном³⁶. Однак, якщо на початок квітня 1882 р. до редакційних книжок було занесено майже 750 передплатників, а на кінець року — близько 1000, то вже на початку наступного їх кількість значно зменшилася. В одному з листів до Костомарова Лебединцев так змальовував ситуацію: «Теперь несколько слов о «Старине» нашей. Положение ее прежнее, — неопределенное критическое. Подписка, подымавшаяся было на 20% против прошлогодней, теперь опять с нею сравнилась. Представленное самому себе, т. е. обыкновенному течению, издание не выдержит не только 5-ти летнего искуса, как «Русская старина», но даже и трехлетнего, а оно должно бы иметь серьезное значение в нашем умственном направлении и движении. Его нельзя бросать ввиду первой неудачи... его нужно всеми силами поддерживать, я могу и другую работу найти, но вряд ли скоро могла бы явиться другая «Киевская старина»³⁷. Вишукуючи причини невдач у виданні часопису, Лебединцев вбачав головну з них «...в той деморализации, которая ведется чуть ли не со времен Выговского, в том извращении понятий о Южной Руси, ее значении в общей жизни России, и конечно, ее истории, которое примечается равно в малорусской, как и в великорусской публике»³⁸. Він звернувся до М. І. Костомарова з проханням написати спеціальну публіцистичну статтю про значення української історії та етнографії «в общем нашем образовании и умственном развитии да и жизни государственной...»³⁹. З іншого боку, редактор-видавець намагався урізноманітнити тематику журналу, вміщуючи, як він сам відзначав, на догоду читачам «с ущербом для чистой истории» на його сторінках українські та перекладні повісті й романи. Разом з тим він намагався одержати у Петербурзі рекомендації для передплати журналу по школах та інших установах. Велику допомогу в цьому надав київський митрополит Платон, який рекомендував передплату на «Киевскую старину» по київській єпархії. Лебединцев звернувся до тодішнього міністра внутрішніх справ Д. Толстого з проханням про державну субсидію для «Киевской старины». Щоб поліпшити фінансові справи видання, М. І. Костомаров вже у 1883 р. радив Ф. Лебединцеву звернутися за допомогою для заможних українських меценатів. Проте всі ці надії виявилися марними.

³³ Житецький І. Перші роки «Київської старини»...— С. 109.

³⁴ Там же.

³⁵ Данилов В. Матеріали для біографії Н. І. Костомарова.— С. 251.

³⁶ ЦНБ АН України. ВР, ф. 112, оп. 1, 2, 3; ф. II, оп. 4129.

³⁷ Житецький І. Перші роки «Київської старини»...— С. 112.

³⁸ Там же.— С. 112—113.

³⁹ Там же.— С. 113.

31 жовтня 1883 р. Ф. Г. Лебединцев писав до М. І. Костомарова: «Решили мы, не надеясь и не ожидая ничего, продолжать «Киевскую старину» и в 1884 г., но с двумя условиями: во 1-х, никому не платить, кроме самых крайних случаев, а во 2-х, чтобы каждый сотрудник и знакомый подписчик приобрел только одного подписчика»⁴⁰. Проте такі заходи не могли не привести до того, що частина авторів відійшла від співробітництва в журналі або давала для публікації в ньому лише ті матеріали, які з якихось причин не були надруковані в інших виданнях. Це, зрозуміло, негативно позначилося на редакційних запасах⁴¹. У той же час посилювалися й гоніння цензури на українські тексти «Киевской старины», що примусило редактора-видавця звернутися до міністра внутрішніх справ Д. А. Толстого та до Головного управління у справах друку з проханням дозволити дотримуватися в журналі фонетичного українського правопису, затвердженого Академією наук для «Словаря малорусского». Лебединцев просив М. І. Костомарова пояснити Д. А. Толстому «всю невозможность полного применения Выс. повеления 1876 г. к научному журналу...»⁴².

В 1886—1887 рр. становище журналу стає настільки скрутним, що після чергового розходження з приводу публікацій з старою українською громадою, стосунки з якою останнім часом дедалі все більше погіршувалися, Ф. Г. Лебединцев приймає рішення про припинення видання «Киевской старины». Проте журналу судилося проіснувати ще майже 19 років. Восени 1887 р. відповідною угодою його було передано приятелю П. Житецького, землевласнику з Чернігівщини, філологу за фахом та відомому земському діячу О. С. Лашкевичу⁴³. А незабаром обірвалося й життя першого редактора-видавця «Киевской старины». Феофан Гаврилович Лебединцев помер 18 березня 1888 р.— того самого дня, коли йому виповнилося 60 років.

Так завершився початковий етап існування «Киевской старины», пов'язаний з ім'ям її першого редактора-видавця Ф. Г. Лебединцева. Попереду були роки розв'язання нових завдань, додання труднощів і здобуття успіхів. Змінювалися редактори-видавці, склад та адреси редакції. З'являлася нова автура. Певного коригування зазнала структура часопису. Та незмінним за всі роки залишалося одне — вірність редакційного колективу принципам, закладеним в основу видання ще в момент його заснування.

Одержано 12.09.91.

⁴⁰ Там же.— С. 117.

⁴¹ Див.: Житецький І. «Київська старина» за часи Ф. Г. Лебединцева.— С. 113—120.

⁴² Житецький І. Перші роки «Київської старини» та М. І. Костомаров.— С. 118.

⁴³ ЦНБ АН України, ВР, ф. 112, оп. 1, арк. 1—3.

В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький.

СТАЛІНІЗМ НА УКРАЇНІ: 20—30-ті роки.

К. : Либідь, 1991.— 343 с.

Кожна історична епоха, держава, релігія лишають по собі пам'ять значними архітектурними спорудами, палацами, книгами. Сталінізм також полишив по собі пам'ять. Недобру пам'ять ГУЛАГів, зламаного життя не лише окремих людей, а й цілих народів, пам'ять страху і тоталітаризму. Все це повною мірою відчула на собі й Україна, про що переконливо свідчить книга українських істориків В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова та С. В. Кульчицького, яка нещодавно вийшла в світ. Коли я розділ за розділом читав цю колективну працю, в мене все більше й більше утверджувалося переконання у специфічності її місця в нашій оновленій історіографії. І не лише тому, що її автори одними з перших розкривають зміст сталінізму, його згубне втручання у такі сфери суспільного життя України, як економіка, ідеологія та культура, а й тому, що завдяки наведеним фактам книга беззаперечно свідчить, з якими жорстокостями, порушеннями найелементарніших понять про справедливість відбувалися на Україні становлення, розвиток і зміцнення бюрократичної партійної диктатури, тимчасом як участь народу в державному житті зводилася до пустої формальності. Це — історія тотального насильства над народом, здійснюваного в ім'я найгуманніших цілей.

Роблячи цей висновок на самому початку аналізу рецензованої праці, хочеться, однак, зауважити, що з усього змісту книги відчувається — розгляд поставлених у ній питань був для авторів не з легких. Адже з погляду нинішніх відкритості та різноманітності суджень про ті чи інші факти й події багато раніше усталених понять, зокрема й тих, які формувалися і утверджувалися не так давно, потребували нових пояснень чи уточнень. І одне з них — «сталінізм». Автори пишуть: «Сталінізм не є специфічною ознакою нашої країни або соціалізму. Це один з варіантів тоталітаризму, в різні часи тією чи іншою мірою притаманного будь-якій суспільній формації. Але у нас в силу багатьох конкретно-історичних обставин він виявився в надзвичайно гіпертрофованій формі, продемонстрував дивовижну живучість, і його наслідки не зжиті ще й до сьогодні» (с. 3).

Думаю, що не в усьому з цим визначенням сталінізму та його генези можна погодитися, і насамперед тому, що за останні роки в радянській публіцистиці й суспільствознавстві правомірно утвердились два поняття — «сталінізм» і «сталінщина» з різними відтінками значень. Розгляд і оцінка скоеного на Україні в 20—30-ті роки базуються в книзі на суворо документальній основі. Будь-який наведений у ній факт — достовірний і підтверджений не одним джерелом. Мабуть, саме тому викладений і проаналізований дослідниками матеріал справляє такий сильний емоційний вплив, що їхні думки й висновки органічно впливають з цих неспростовних документів і фактів.

Розглядаючи економічні підвалини сталінізму, автори, зокрема, правомірно вважають, що визначити, наприклад, глибинну суть та міру соціалістичності воєнного комунізму і непу неможливо, ґрунтуючись лише на ленінських оцінках. Сьогодні особливо видно їх суперечливість і мінливість. Важливим у цьому плані є розгляд у книзі наслідків

втручання Леніна в хід тогочасного історичного процесу в країні, його позицій щодо запровадження в ній соціалізму, конкретної програми побудови якого він не мав. За цих умов перетворення Сталіним у своїх корисливих цілях ленінської спадщини на абсолютний еталон істини й досконалості, а себе — на єдиного монопольного інтерпретатора цієї спадщини відкрило шлях до насаджування в суспільстві культу його особи. Про це свідчать і політика Сталіна в період воєнного комунізму, і сталінська «автономізація» країни, і, як пишуть автори, «підхльостування» індустріалізації та «всеосяжна колективізація», які зумовили утвердження командної економіки з усіма її наслідками. Одним з них став голодомор 1933 р.

Реконструючи цю жахливу трагедію нашого народу, автори показують її причини, організаторів і винуватців: Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева та інших діячів партії і держави. Це на їх совісті лежить доведення українського народу до небаченого голоду, людоїдства і труподства, до страху перед постійними чистками й репресіями.

За словами авторів, своєю книгою вони аж ніяк не мали на меті довести, ніби в нашій республіці сталінізм та вчинені ним злочини мали якісь особливості, притаманні лише даному регіонові якості. Може, це й так. Однак те, що Сталін та його поплічники мали щодо України свою особливу позицію, — також незаперечний факт. І не лише тому, що республіці належало важливе місце в економіці країни, а й тому, що народ України, її інтелігенція несли в собі такі демократичні й волелюбні традиції, які становили неабияку загрозу всій системі сталінізму з її авторитарністю, тоталітарністю, гіпертрофованим класовим підходом до життя суспільства, цілковитою зневагою до людської особистості та ін. Може, саме тому на Україні раніше, ніж в інших регіонах Радянського Союзу, розпочалися насаджування командно-адміністративної системи, декласування селянства, зведення робітничого класу (під гаслом перетворення його в авангард суспільства) до рівня «державних трудових ресурсів» з фактичним позбавленням прав на управління країною й виробництвом, хрестовий похід на українську інтелігенцію. Все це відбувалося, як зазначають автори, в «національному розрізі»: насильства й репресії, розпалювання на Україні атмосфери ненависті та доносительства чинилися під приводом боротьби проти «українського буржуазного націоналізму». Важливим у цьому плані є розгляд у книзі ідеологічних проявів сталінізму, висвітлення механіки його впливу на формування суспільної свідомості. Тут автори зосередили свою увагу на таких проблемах, як необхідність насильства у здійсненні Жовтневої революції та в подальшому втіленні в життя її ідей; насаджування Сталіним суцільної одноманітності в галузі ідеології, зведення її до єдиної — марксистської, яка стала офіційною для тоталітарного режиму, охопивши всі сфери суспільної свідомості; створення у зв'язку з цим ідеологічних жупелів, кожен з яких виконував певні політико-ідеологічні функції (зокрема, «націоналізм» та «націонал-ухильництво» на Україні); аналіз культу особи як складової частини ідеології й практики сталінізму, та ін.

Будь-яка з названих тут проблем, будучи складовою частиною міфології сталінізму, заслуговує на предметний аналіз. Згрупувавши їх в одному розділі, автори, однак, зуміли на конкретних фактах розкрити генезу кожної з них. Причому магістральною лінією їх теоретичного аналізу став чисто фактологічний підхід, який дав можливість наочно показати злочинність перед суспільством як винайдення, так і практичного застосування цих жупелів. Для їх реалізації потрібен був особливий тип людини, не обтяженої ніякими нормами моралі, совісті і честі, здатної будь-якої миті, коли це було потрібно керівництву, вдатися до насильства, терору, примусу. Авторі слушно наводять щодо цього думку М. О. Бердяєва: «Виник новий тип мілітаризованої людини. На відміну від старого типу інтелігента він гладенько поголений, підтягнений,

з твердою і стрімкою ходою, він має вигляд завойовника, він не перебирає засобів і завжди готовий до насильства, він захоплений волею до влади і могутності, він пробивається у перші ряди, він бажає бути не тільки руйнівником, але й будівником і організатором».

Саме такі люди й були потрібні Сталіну для здійснення своєї політики, утвердження свого єдиновладдя та знищення негодних. Це вони, за його вказівкою, здійснили насильницьку колективізацію селянства, викривали «шкідництво» старої інтелігенції, громили так звані «правий ухил» в партії та профспілках, боролися проти «націоналізму» й «націонал-ухильництва» на Україні... І все це вершилося іменем Леніна, єдиним наступником якого вважав себе Сталін.

Автори вбачають у цьому, і з ними слід погодитися, велику трагедію В. І. Леніна, який сам закликав до тотального насильства щодо всіх, хто, на його погляд, заважав будівництву «нового життя», ставлячи в один ряд «багатіїв», «шахраїв» та «буржуазні елементи». «Ніякої пощади цим ворогам народу, — закликав В. І. Ленін у статті «Як організувати змагання?» (Повне зібр. творів. — Т. 35. — С. 194), — ворогам соціалізму, ворогам трудящих. Війна не на життя, а на смерть багатим і їх блюдолизам, буржуазним інтелігентам, війна шахраям, дармоїдам і хуліганам».

Що тут можна сказати? Цей ленінський заклик не виявляти ніякої пощади інтелігентам коштував нашій країні життя сотень тисяч передових людей, які мислили і вже тому були для Сталіна ворогами. Він розв'язав диктаторові руки для здійснення цього злочину як на Україні, так і по всій країні.

Сталінська практика, за ленінським висловом, «очищення землі російської від усяких шкідливих комах» була зведена на рівень повсякденного буття. Вона давала можливість Сталіну розправитися не лише зі своїми особистими супротивниками та опонентами, а й з усіма, хто так чи інакше не вкладався в прокрустове ложе тоталітарної системи.

Критичний аналіз сталінщини привів авторів до висновку, що «унаслідок діяння ідеології та практики сталінізму в радянському суспільстві швидко танули ряди інтелігенції, здатної до незалежності в поглядах, критичного мислення» (с. 231). Їх місце займали пристосованці і кар'єристи, які сприяли становленню та зміцненню ідеології сталінізму, адміністративно-командної системи.

Цей висновок повною мірою стосується й проблеми «Сталінізм і культура». Розглядаючи її, автори показали, що система адміністрування у культурі та колективізація творчої праці призвели до втрати найголовнішого — життєдіяльності культури та її носія — митця. Тема загибелі духовного світу людини в умовах сталінізму, його моральних цінностей проходить через усі частини книги, хоча й неоднаковою мірою, як й інші сторони та аспекти цього явища. І цілком зрозуміло, що не може не виникнути думки й про такий гострий сюжет, як різні форми опору сталінізмові, який лише побіжно згадано в рецензованому дослідженні.

Зрозуміло, що не всі проблеми, заявлені в книзі, авторам вдалося розкрити з достатньою повнотою. Якщо говорити про причини цього, то першою з них є, очевидно, складність з джерелами. Зміст книги більше відповідає темі «Сталінщина на Україні», бо сталінізм — то лише її теоретичний аспект. Думаю, розгляд цього положення сприяв би чіткішим висновкам як по всій книзі, так і по окремих її розділах. Особливо це стосується оцінки об'єктивних і суб'єктивних причин виникнення й розвитку сталінської моделі соціалізму, її трагічних наслідків. У цілому вони зумовили парадоксальну ситуацію, при якій сталінська концепція всебічного зміцнення державної влади трудящих на практиці вилилася в монопольну диктатуру партійних функціонерів і практично призвела до знищення демократичних засад держави.

Однак усе це можна розглядати як побажання на майбутнє. Що ж до вже зробленого авторами, то, безумовно, вони, а в їх особі і всі історики, зрушили важливу проблему, яка вимагала не лише глибокого аналізу причин явищ і подій цього складного періоду, а й сміливого, всебічного їх осмислення.

В цілому зміст книги змушує читача іншими очима подивитися на нашу радянську історію, на «здобутки соціалізму», ідеологію марксизму-ленінізму. Практика радянського життя, зумовлена цією ідеологією і проаналізована в книзі, змістила наголоси над основними поняттями революції, нової, соціалістичної дійсності, нашого героїчного й славно-го минулого, яке постає в жахливій, болючій, нестерпній реальності.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ)

Одержано 09.09.91

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

В. Є. Снялкозський (Мінськ)

Про статтю В. А. Гриневича «Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри»

З великим інтересом ознайомився з надрукованою в «Українському історичному журналі» (№ 5, 1991) статтею В. А. Гриневича «Створення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри». В ній автор висвітлює одну з «білих плям» у радянській історичній літературі — питання про надання зовнішньополітичних прав союзним республікам у галузі оборони і зовнішніх зносин в 1944 р.

Дотепер радянські правознавці й історики у своїй масі оцінюють значення конституційних змін в СРСР у лютому 1944 р. на підставі молотовських тлумачень, приймаючи на віру голосливі обіцянки й запевнення сталінського керівництва на адресу союзних республік, що, як показав час, залишилися нездійсненими. Стаття В. А. Гриневича дає зовсім інше пояснення мотивів і причин конституційних перетворень 1944 р., характеризує їх як фікцію, політичний маневр сталінського керівництва і викриваючи підґрунтя цієї політичної гри. Як історик, який займається проблемою змін Конституції СРСР і конституцій союзних республік у 1944 р., я поділяю оцінки й висновки цієї статті, хоча на деяких з них помітний певний наліт публіцистичності, що виправдано з огляду на відсутність документів.

Хотів би поділитися історичними матеріалами і фактами, зібраними й проаналізованими в процесі роботи над докторською дисертацією про зовнішньополітичну діяльність Білоруської РСР у середині 40-х — середині 50-х років, а також висловити свої міркування щодо питання розширення зовнішньополітичних повноважень союзних республік в 1944.

Радянське керівництво з другої половини 1943 р. розпочало практичну роботу, пов'язану з можливим виходом союзних республік на міжнародну арену. НКЗС СРСР розгорнув підготовку до створення республіканських наркоматів з закордонних справ. Це пояснювалося тим, що перед СРСР у повоєнний період досить реальною ставала небезпека опинитися на самоті або, у кращому випадку, мати кілька союзників в особі сусідніх держав Європи і Азії як у Міжнародній організації безпеки (ООН), так і на міжнародних форумах з проблем післявоєнного мирного врегулювання. Така ситуація змусила Сталіна, який був наркомом у справах національностей у першому радянському уряді, та його найближче оточення «згадати» про федеративний характер радянської держави і, зокрема, про те, що до створення СРСР Україна, Білорусія і закавказькі республіки самостійно розвивали свої відносини з іноземними державами.

Було вирішено, як відзначає автор оригінального дослідження про зовнішньополітичну діяльність союзних республік професор Пенсільванського університету (США) В. Аспатуріан, розширити зовнішньополітичні повноваження союзних республік і добиватися легалізації їх «множинного», або «сепаратного» представництва в міжнародних організаціях та асамблеях¹.

¹ Aspaturian V. The Union republics in the Soviet Diplomacy.— Paris—Geneva, 1960.— P. 101.

Радянський уряд вперше зробив спробу добитися «множинного представництва» союзних республік на міжнародній арені наприкінці 1943 р., зокрема в Комісії Об'єднаних Націй з воєнних злочинів, утвореній в Лондоні 20 жовтня 1943 р., для Української, Білоруської, Молдавської, Литовської, Латвійської, Естонської та Карело-Фінської республік. При цьому Радянський уряд вказував на те, що ці республіки «не менше суверенні, ніж британські домініони, і що їх воєнні жертви дають їм моральне право на представництво»².

Однак уряди США і Великобританії відхилили просьбу СРСР, мотивуючи це відсутністю у союзних республік статусу суб'єктів міжнародного права. Відмова союзників стала причиною того, що Радянський Союз вирішив не вступати до Комісії Об'єднаних Націй з воєнних злочинів. У наступному, аж до 1947 р. радянський уряд не об'явив спроб добитися включення 7 радянських республік до складу цієї комісії, однак вони були марні³.

Відмова США і Великобританії визнати індивідуальне членство союзних республік, які не мали конституційних повноважень для ведення зовнішньополітичних справ, в Комісії з воєнних злочинів, очевидно, спонукала радянське керівництво повернути республікам зовнішньополітичні права, які вони добровільно делегували Союзу РСР у 1922 р.

Я поділяю думку В. А. Гриневича про те, що у проведенні пленуму ЦК ВКП(б) і сесії Верховної Ради СРСР у січні — лютому 1944 р. несподіваними були і час, обраний для державних перетворень, — розпал війни, і швидкість їх проведення — без усяких підготовчих кампаній і офіційних заяв, і сама форма перетворень — децентралізація головних наркоматів країни. Несподіваним і загадковим було й те, що радянські органи масової інформації, обмежившись переказом доповіді В. М. Молотова на сесії Верховної Ради СРСР, не поверталися до цієї теми до квітня 1945 р., коли розгорнулася робота по підготовці конференції Об'єднаних Націй в Сан-Франціско і включенню до числа перших членів ООН УРСР та БРСР. Не було й офіційних повідомлень і коментарів у зв'язку з конституційними змінами.

Це не могло не викликати гострого інтересу, різних відгуків і здогадок іноземних політичних діячів і спостерігачів. Першим із зарубіжних видань на рішення січневого пленуму ЦК ВКП(б) відгукнулася газета «Нью-Йорк таймс», яка 3 січня 1944 р. надрукувала редакційну статтю під характерною назвою «Радянська «автономія» бентежить союзників. План збільшення повноважень республік спрямований на забезпечення контролю за столом мирних переговорів». Газета писала, що рішення пленуму і намір розглянути питання про розширення «автономії» союзних республік у радянському парламенті викликали в дипломатичних колах Вашингтона і Лондона «певний переляк», оскільки вони вбачали у цьому прагнення посилити голос СРСР на повоєнних міжнародних форумах⁴. Своїм глибоким коментарем «Нью-Йорк таймс» угадала смисл рішень ВР СРСР і багато в чому зумовила тон наступних коментарів преси США і Англії з цього питання.

Посол США в СРСР А. Гарріман згадував згодом, що спочатку деякі дипломати і журналісти у Москві пояснювали конституційні зміни в СРСР як свідчення підступного плану розсунути кордони країни шляхом перетворення Польщі у радянську республіку з її власними міністерствами закордонних справ і оборони. Однак реакція американського посла була більш виваженою і відповідною дійсності. На своїй черговій прес-конференції для американських журналістів 4 лютого

² Postwar Foreign Policy Preparation. 1939—1945. U. S. Department of State.— Wash., 1949.— P. 318.

³ History of the United Nations War Crimes Commission and the Development of the Laws of War.— London, 1948.— P. 158—159.

⁴ The New York Times.— 1944.— 30 January.

1944 р. Гарріман припустив, що росіяни, можливо, прагнуть мати більше голосів в Об'єднаних Націях і на міжнародних конференціях⁵. Цю ж думку посол висловив і в телеграмі державному секретарю США К. Хеллу 6 лютого 1944 р.⁶

Обговорюючи практичні наслідки надання зовнішньополітичних повноважень союзним республікам, більшість західних спостерігачів, у тому числі й відомі американські журналісти Д. Рестон і У. Ліппман, дійшли висновку, що навіть якщо усі 16 республік одержать право самостійно брати участь у створюваній міжнародній організації і на міжнародній мирній конференції, то це не матиме принципово важливого значення, оскільки найважливіші рішення будуть прийматися на підставі одностайності великих держав⁷. Це якоюсь мірою заспокоїло стурбовану громадськість Заходу.

Преса союзників активно обговорювала можливість встановлення дипломатичних відносин з окремими радянськими республіками, про що свідчило повідомлення в газеті «Нью-Йорк геральд трибюн» від 9 лютого 1944 р. У ньому з посиланням на авторитетні джерела вказувалося, що Україна та Білорусія невдовзі запропонують Великобританії, США й Канаді обмінятися з ними дипломатичними представниками, що зумовлено насамперед необхідністю подання допомоги цим республікам⁸. Однак, як справедливо зазначається у статті В. А. Гриневича, практичне розв'язання питань про встановлення дипломатичних відносин союзних республік з іноземними державами не входило до планів сталінського керівництва.

Наведені висловлювання зарубіжної преси свідчать про те, що конституційні зміни в СРСР викликали у союзників настороженість і стурбованість. Вони губилися в здогадках, оскільки прийняті в Москві рішення породжували масу запитань. З точки зору здорового глузду важко було зрозуміти, для чого у розпал війни, коли країна ще не була визволена від ворожої окупації, її керівництво несподівано вирішило розділити свої збройні сили на 16 національних військових формувань. Або чим могло бути виправдане у воєнний час надання республікам права встановлювати дипломатичні відносини з іншими державами?

Однак дипломати і преса США й Великобританії змогли вірно зрозуміти смисл і мету задуманих радянським керівництвом новацій, спрямованих на забезпечення інтересів СРСР у зв'язку із створенням ООН і проведенням післявоєнної мирної конференції. Це підтвердили й наступні події, насамперед конференція представників СРСР, США, Великобританії в Думбартон-Оксі в серпні — вересні 1944 р., на якій радянська делегація порушила питання про включення всіх 16 республік до числа перших членів нової міжнародної організації. Отже, головною причиною надання зовнішньополітичних повноважень союзним республікам було прагнення СРСР створити юридичну базу для їх допуску в ООН і на повоєнну мирну конференцію, а також використати республіки в урегулюванні прикордонних проблем з сусідніми країнами.

Одержано 05.09.91

⁵ Harriman A., Abel E. Special Envoy to Churchill and Stalin. 1941—1946.— N. J., 1975.— P. 303.

⁶ Foreign Relations of the United States.— 1944.— Europe.— Vol. 4.— Wash., 1966.— P. 811.

⁷ The New York Herald Tribune. 1944.— 3 Febr.; The New York Times.— 1944.— 6 Febr.

⁸ The New York Herald Tribune.— 1944.— 9 Febr.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

О. М. Федьков (Київ)

Угорський вчений у відділі історії України XIX — початку XX століття

18 жовтня 1991 р. відбулася зустріч угорського вченого з Центру вивчення Східної і Центральної Європи Будапештського економічного університету Тібора Міклоша Поповича з співробітниками та аспірантами відділу історії України XIX — початку XX ст. Інституту історії України АН України.

Гість (дипломований географ, економіст, зокрема з туризму) розповів про свої наукові інтереси та завдання Центру, у якому він працює. Т. М. Попович особисто вивчає проблеми економічної історії Югославії та України. В Центрі ж вивчення Східної й Центральної Європи, де працює 15 дослідників — фахівців з історії, економіки, географії, етнографії, демографії тощо, пріоритет віддано історії (переважно соціально-економічній) країн-сусідів Угорщини, зокрема, України. Основними темами таких студій є: 1) розвиток сільського господарства з XVIII до початку XX ст і 2) розвиток міст та сіл у той же період. Особливістю досліджень є те, що вони мають прикладний характер. Такі умови, як пояснив професор Попович, диктує ринок.

Далі гість висловив свої міркування щодо сьогоденних проблем економіки, екології та демографії України, заявив про можливе співробітництво Центру, який він репрезентує, з відділом.

Інформація Т. М. Поповича викликала значний інтерес у присутніх на зустрічі, адже вони досліджують проблеми, які перегукуються з тематикою будапештського Центру. Гість познайомився з науковцями відділу та їх доробком, який може зацікавити угорських колег. Були названі проблеми, що досліджуються: історія селянства у XIX ст., формування буржуазії, соціально-економічна історія початку XX ст., розвиток важкої промисловості на Україні, історія міст Правобережної України у 2-й половині XIX ст., акціонування сільськогосподарського машинобудування тощо.

Т. М. Попович відповів на запитання присутніх. У бесіді, що відбулася під час зустрічі, висловлювалися думки щодо проблем історії й сучасних міжнародних економічних та політичних відносин, зокрема українсько-угорських. На закінчення завідуючий відділом д-р іст. наук, професор В. Г. Сарбей висловив сподівання на плідотворну співпрацю українських і угорських вчених.

С. П. Колодєєва (Київ)

Захист докторської дисертації А. К. Тичиню

27 вересня 1991 р. на засіданні спеціалізованої ради по захисту дисертацій при Інституті історії України АН України відбувся захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук професором

кафедри політичної історії і політекономії Ізмаїльського педінституту А. К. Тичиною на тему: «Соціально-політичні аспекти управління промисловістю в 20-х — на початку 30-х років: історичний досвід і уроки».

Провідна організація — Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Офіційні опоненти: д-р іст. наук, проф. З. Г. Лихолобова (Донецький держуніверситет), д-р іст. наук, проф. В. О. Романцов (Київський інститут легкої промисловості), д-р іст. наук, проф. В. М. Курило (Київський інститут іноземних мов), а також неофіційний опонент — д-р іст. наук, проф. М. В. Коваль (Інститут історії України АН України) відзначили актуальність, високий науково-теоретичний рівень і практичну значимість дисертації.

На вченій раді констатовалося, що автор дисертації зробив значний вклад у вивчення соціально-політичних аспектів управління виробництвом в 20-ті — на початку 30-х років.

На автореферат дисертації надійшло 4 відгуки від кафедр вищих навчальних закладів Києва, Одеси, Полтави, Кам'янця-Подільського.

Спеціалізована рада ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження А. К. Тичині вченого ступеня доктора історичних наук.

Маковійчук Іван Михайлович

17 жовтня 1991 р. після тяжкої тривалої хвороби обірвалося життя д-ра іст. наук Івана Михайловича Маковійчука. Фатальна обставина — він помер у день свого народження, коли йому сповнився 61 рік. Передчасна смерть не дала можливості реалізувати повною мірою всі його творчі сили, талант науковця, дослідника.

Іван Михайлович народився в Літинському районі на Вінниччині в сім'ї селян і з дитинства привчився до тяжкої праці на землі. Його трудовий шлях розпочався у районній газеті, де він працював після закінчення педучилища. Здобувши вищу журналістську освіту, Маковійчук трудився в республіканській молодіжній пресі, потім — на посаді заступника редактора газети «Вінницька правда», а згодом — у підрозділі журналістської сфери апарату ЦК КПУ. Без відриву від основної праці підготував і успішно захистив кандидатську дисертацію.

Усе своє життя Іван Михайлович ділив свій інтерес між журналістикою та історичною наукою. Останні 15 років були пов'язані з Інститутом історії України АН України, де він пройшов шлях від старшого наукового співробітника до завідуючого відділом сучасної історії. Тут найбільш повно розкрився талант ученого — перу його належить близько десяти колективних та індивідуальних монографій, понад 120 наукових та науково-популярних публікацій. І. М. Маковійчук підготував вісім кандидатів наук.

Відійшов з життя Іван Михайлович, толерантний, доброзичливий, непересічний людина. Пам'ять про нього залишиться в наших серцях.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- Курносков Ю. А. Насилие — главный аргумент большевизма (*Окончание*) 3
Панченко П. П. Деформации в развитии украинского села в 80-х — в начале 90-х годов 18
Бугай Н. Ф. Депортация крымских татар в 1944 г. 29

Малоизвестные страницы истории

- Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (*Продолжение*) 45
Боечко В. Д., Ганжа О. И., Захарчук Б. И. Границы Украины: история и проблемы формирования (1917—1940 гг.) 56

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Трубайчук А. Ф., Полянский П. Б. (*Фастов*). Историко-публицистическая литература 1988—1991 гг. о договорах 1939 г. между СССР и Германией 78

СООБЩЕНИЯ

Из истории политических партий и движений Украины

- Самарцев И. Г. Черносотенцы на Украине (1905—1917 гг.) 90
Вивчарык М. Н. Национальные процессы в украинском селе в условиях демократизации общества 98
Зинченко А. Л. (*с. Лука-Мелешковская Винницкой обл.*). Была ли отделена церковь от государства в 20-е годы? 101

Трибуна молодого автора

- Салыга Л. П. (*Симферополь*). Борьба Х. Г. Раковского за расширение прав Украины во время конституционного оформления СССР (май—июль 1923 г.) 115

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Кудря Т. В. Урок по истории Украины на тему «Запорожская Сечь» 125

Документальные очерки

- Рычка В. М. Брак и супружеская жизнь в Киевской Руси 131

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Матях В. Н. У истоков «Киевской старины» (К 110-летию выхода первого номера журнала) 142

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Замлинский В. А. В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицкий. Сталинизм на Україні: 20—30-ті роки 151

ВОЗВРАЩАЯСЬ К НАПЕЧАТАННОМУ

- Снапковский В. Е. (*Минск*). О статье В. А. Гриневича «Создание Наркомата обороны УССР в 1944 г.: из истории одной политической игры» 155

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Федьков А. Н. Венгерский ученый в отделе истории Украины XIX — начала XX века 158
Колодезева С. Ф. Защита докторской диссертации А. К. Тычиной 158
Маковейчук Иван Михайлович 159

НОВІ КНИГИ

- Законодательные акты Украинской ССР, связанные с Чернобыльской катастрофой: Законы и постановления, принятые на третьей сес. Верховн. Совета УССР двенадцатого созыва, 27—28 февр. 1991 г. — К.: Україна, 1991. — 61 с.
- Аллуева С. Двадцать писем к другу: Репринт. воспроизв. изд. 1967 г. — М.: Книга, 1991. — 216 с.
- Берестецькій битві — 340 років: Тези II Респ. наук.-теорет. конф., 15 черв. 1991 р. — Рівне: Ред.-вид. відд. упр. по пресі, 1991. — 93 с.
- Бибиков С. М. Нас не покорить: Докум. повесть. — Х.: Прапор, 1991. — 223 с.
- Григорьев Н. Легенда о кончине Александра I, или Тайна сибирского старца Федора Кузьмича. — М.: Старт, 1991. — 69 с.
- Византийский * временник: Т. 52. — М.: Наука, 1991. — 301 с.
- Возвращенная публицистика: В 2 кн. Кн. I. 1900—1917. — М.: Высш. школа, 1991. — 335 с.
- Горюхи И. Из прошлого...: Воспоминания. — М.: Известия, 1991. — 365 с.
- Григорьев Б. Л. Смысл истории: очерки современных западных концепций. — М.: Наука, 1991. — 191 с.
- Деникин А. И. Кто спас Советскую власть от гибели; А. А. фон Лампе. Причины неудачи вооруженного выступления белых. — М.: Студия «ТРИТЭ» — «Рос. Архив», 1991. — 32 с.
- Добровольский И. Г., Дубов И. В., Кузьменко Ю. К. Граффити на восточных монетах: Древняя Русь и сопредельные страны. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1991. — 191 с.
- Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). — К.: Либідь, 1991. — 688 с.
- Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. — К.: Респ. асоц. українознавців, 1991. — 136 с.
- Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите. — К.: Наук. думка, 1991. — 159 с.
- Зарубіжні українці: Довід. — К.: Україна, 1991. — 252 с.
- Карпачев М. Д. Истоки российской революции: Легенды и реальность. — М.: Мысль, 1991. — 270 с.
- Киселев А. Ф. Профсоюзы и советское государство: (Дискуссии 1917—1920 гг.): Моногр. — М.: Прометей, 1991. — 246 с.
- Курганы степной Скифии: Сб. науч. тр. — К.: Наук. думка, 1991. — 139 с.
- Лигачев Е. Гдлян и другие: Гл. из кн. «Загадка Горбачева». — М.: Ветеран, 1991. — 64 с.
- Ляховицкий Ю. М. Попранная Мезуза: Кн. Дробицкого Яра: Свидетельства, факты, документы о нацист. геноциде евр. населения Харькова в период оккупации, 1941—1942: Вып. I. — Х.: Основа, 1991. — 192 с.
- Миронов Б. Н. История в цифрах: Математика в ист. исследованиях. — Л.: Наука, 1991. — 167 с.
- Национальная государственность союзной республики. — К.: Наук. думка, 1991. — 256 с.
- Пакт Молотова — Риббентропа и его последствия для Бессарабии: Сб. документов. — Кишинев: Университас, 1991. — 123 с.
- Петров С. И. С любовью к Отечеству: Записки мор. офицера. — Симферополь: Редотдел Крым. облполиграфиздата, 1991. — 38 с.
- Раннефеодальные государства и народности: Юж. и зап. славяне VI—XII вв. — М.: Наука, 1991. — 252 с.
- Расы и народы: Ежегодник: Вып. 21. — М.: Наука, 1991. — 256 с.
- Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур: Сб. науч. тр. — К.: Наук. думка, 1991. — 126 с.
- Смолий В. А., Гуржий О. I. Як і коли почала формуватися українська нація. — К.: Наук. думка. — 1991. — 110 с.
- Соболев Н. А. Море ошибок не прощает: Воспоминания капитана. — Одесса: Маяк, 1991. — 208 с.
- Советские люди в европейском Сопротивлении: Воспоминания и документы. — М.: Ин-т всеобщ. истории, 1991. Ч. I. 1—255 с. Ч. 2. 256—464 с.
- Социальное развитие СССР, 1989: Стат. сб. — М.: Финансы и статистика, 1991. — 414 с.
- СССР в цифрах в 1990 году: Крат. стат. сб. — М.: Финансы и статистика, 1991. — 320 с.
- Трудные вопросы истории: Поиски. Размышления. Новый взгляд на события и факты. — М.: Политиздат, 1991. — 272 с.
- Филитов А. М. «Холодная война»: Историогр. дискуссии на Западе. — М.: Наука, 1991. — 144 с.
- Хто є хто: Політ. портр. — К.: Рад. Україна. — 1991. — 96 с.
- Шосткин Н. А. Очерки истории русской метрологии, XI — начало XX века. — М.: Изд-во стандартов, 1990. — 280 с.